

ЗМІСТ:

ГАРАСЕВИЧ	
Плачі Єремії	161
ГМИРЯ	
Гайна	165
ВІЛИК	
Два вірші	173
ЛІБГА КМІТЬ	
З оповідань Ганни Коноплич	174
ВІГЕН МАЛАНЮК	
П'ята Симфонія	184
ОСЕНДЗ В ЛИСТАХ	191
РІЙ КЛЕН	
Переклади з Р. М. Рільке	205
В.	
Якою має бути література	206
ЕТРО ОКСАНЕНКО	
На початку було слово	213
ЩЕРВАКІВСЬКИЙ	
Відкриття пам'ятника Ко- тляревському	219
ТЕРНІВСЬКИЙ	
Невідоме про Котляревсь- кого	223
МУХИН	
а і проти оборони нашої землі	225
ЩЕРВАКІВСЬКИЙ	
З молодих літ	233
СЕН А. МАРТЕНКО	
Основа нації	236
МОДИМИР МАЦЯК	
Українська історіографія на нових шляхах	256
ОГДАН СТЕВЕЛЬСЬКИЙ	
Українська мистецька су- часність	262
АСИЛЬ КАТРАН	
Гмельницький чи Барабаш	284
ТАП ГРИЦАЙ І Л. ЛУЦІВ	
Два романи Уласа Самчука	295
МИШУТА	
Пропаганда атеїзму під ма- скою інтерпретації християнства	309
ЩЕРВАКІВСЬКИЙ	
О. Повстенко: Історія Укра- їнського мистецтва	317

РІЧНИК XXXIII

1949

СІЧЕНЬ-ЛЮТИЙ**КНИЖКА 2 (НА ЧУЖИНІ)**

Купити

**ЛІТЕРАТУРНО-
НАУКОВИЙ
ВІСНИК**

**ВИДАВНИЦТВО
ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ
ВІСНИК
Мюнхен**

Плачі Єремії

Єреміс, зловісний пророоче!

Леся Українка.

Покарав Господь суховієм...
Ніч буремна в даль одгула...
Тільки вітер весною віяв,
Обгорілі, мертві тіла.

Придавили стрімкі бетони,
Затиснули вагою брил.
Море мурів — хвилі холодні
Піднялися в могутній бриг

І застигли в дзвінкім розгоні,
Потопивши все, що було,
Погасивши іскри агоній
І зрівнявши добро і зло

У холоднім, гливкім болоті.
Крізь червоний вечора згар
Помолилися ребра готик
До навислих, бездомних хмар,

Що в глибінь відчинили двері
І, впустивши ліс димарів,
Чують і досі луни пропелерів.
На самотній крутій горі,

Що звела обгорілі крила
До гіркої сльози-зорі,
Рве волосся, голосить, квилить,
Плаче-тужить старець похилий:

— Повноквітня весно, не квітни!
Не красуйся! Загинь! Зов'янь!
Чи ж годиться в глиб динамітову
Кидать китиць жагучу грань?

Чи ж годиться, щоб з словом смерти
Ще дзвенів твій нестримний сміх
І лунала блакить над мертвими?
Чи ж годиться ронить на них

Пелюстків безсоромні танці,
Й після заграва нового дня
Розгортати тумани ранкові,
Щоби з них, мов з мулкого дна,

Виринали звуглілі стіни,
Спопелілі гори кісток.
Щоби хмари, хмари запінені
Розплилися в зграю хмарок,

Цих хмарок, що в небо погоже,
Так далека від всіх жалів,
Відкривають для ока Божого
Невгасиме пекло землі.

Боже! Боже!
Твій цвіт не втопить
Неминучу правду кінця.
Чи Ти знаєш, кого викопують
З-під гранітних брил гробівця?

Чи Ти чуєш?
Сверли-мотори
Підгризають грані заліз.
Там, під ними, засипан порохом
Хтось тяжить на гіркій землі.

Чи Ти бачиш?
Прогнилі шмати,
Жовті кости — тисячі рук.
А над ними — молитва матерів,
І зотліле сонце від мук...

Приклоніте старечі чола,
На просяклу від крові персть,
І присипте попелом голови.
Хай ніщо не згасить тепер

Сяйво жалю в храмі святому,
В темнім храмі ваших сердець,
Що жевріють єдиним спомином.
Бо забрав вам вишній Творець

Ваших мрій мерехтливі зорі,
Ваших рідних дочок, синів,
Що не вміли жити по корою,
І в покорі душити гнів.

Приклоніте старечі чола
На просяклу від крові персть,
І присипте попелом голови!
Покоріться!

Це — Божий перст! —

Не тужи, не плач, Єреміє,
Невгомонний пророче зла!
Ще не раз буремним повіє
Ненаситна, спрагла земля.

Ще не раз промчать Вавилони,
Залишаючи чорний чад,
І озера заграє червоних.
Ще не раз замахнеться кат

Й під блискуче лезо сокири
Ще покотиться град голов...
Ще не раз лизатимуть звірі
З місця лобного стиглу кров.

Ще не раз топтатимуть коні
Непорочні тіла дітей.
Хто повстане в їх обороні,
Хто загине від кулі, цей

Буде бачити вічне саяво,
Доки встане страшний сурмач.
Не тужи!
Твоя туга зайва!
Твій жорстокий старечий плач,

Наче осінню дощ невпинний,
Протинає рвучкі вітри,
Вирина з сердець материнних
Крик болючий, нестримний крик,

Крик одчаю, лютої муки.
Понад мороком душ сліпих
Він лунає і в'ялить руки
І згинає покору спин.

І пройнявши кости й каміння,
Що кривавилось в боротьбі,
Він плекатиме покоління
Із п'ятнами підлих рабів,

Що з горіння днів перехресних
Повні жаху підуть без мет,
Промінявши останки чести
На облудливий дзвін монет.

...І програють всі карти — чисто
(Доля виграє з ними гру).
Хай святиться останній вистріл,
Що звалить їх на мокрий брук!

І тоді, із череπεів сірих,
Під стрункі колюмни святинь
Потече трутизна зневіри,
І не стане сліз... Тільки ти

Будеш вити самотним вовком
На попругах ціпких руїн.
Там облетить весна й замовкне,
Де твоя розпростреться тінь.

Той, що йому судиться вмерти,
В синю вічність оберне світ.
Ось граніт —

Приречений смерті
Не скорився смерті граніт.

Прогула війна, прошаліла,
Впав у віддаль залізний крок.
Він ще встане, цвітучобілий,
Мов молитва весни — барок.

Розповзуться тумани з вулиць,
Оживуть кам'яні святі,
На дахи, що давно заснули,
Впаде неба прозора тінь.

У дротах перелитих сонцем
Зашумить електрична кров
...З-під землі грізні оборонці
Підіймуть важку хоругов.

І будови — коштовні квадрати
Полонять непорушний брук.
Сторожитимуть гуди фабрик
Вічну працю мозольних рук.

І щасливі люди зароять
Там, де все кричало від ран.
Буде мірра і буде зброя
Під погідним золотом бань,

Будуть простори, будуть дими
А з-над них неторкнутий злом
Осінить Святий Володимир
Княжий город новим хрестом.

Тайна

... — Оце, — каже Бог, — даю тобі, людино, три п'ястуки, два, щоб ти бив інших, а одного, щоб бив себе. І з цими словами почепив Господь Бог два п'ястуки на кінці рук людині, а третього вкинув у груди, а сам пішов походити по раю, подивитися, може вже де полюниця яка поспіла, чи часничина де виросла.

Бо в раю, хай вам буде, хлопці, відомо, не так, як тут у нас. В раю і садок, і городець, і колосків пучок, і квітів вінок... Півник співає, свинка хрюкає, а сонечко яснооке качається собі по синьому небу, ніби жовток по яєшні аж усміхається. А небо, Господи Боже мій, сине та високе-високе, а по його краях ніби хтось невидимий збірався, білити віхтем крейдяним тіль-тіль поводив, а потім глянув і сказав: ні, сине ліпше — і покинув.

Так закінчив свою байочку дідусь Клим, що сидів на довгих нарах, підобгавши під себе ноги і накривши плечі стьоганкою. А навколо нього на нарах і біля нар, у всіляких позах, сидять в'язні і слухають. О, для в'язнів Клим не просто дід, а дідусь, і не тільки дідусь, а прокурор і суддя. В цьому довгому, холодному бараці — дідусь закон. Закон неписаний, але всіма поважаний, бажаний, а тому й обов'язковий. Дідусь, поперше, має 60, подруге, в ліс не ходить і не тому не ходить, що його звільняє начальник, ні, його звільнив барак. Так, так! Барак ухвалив виконувати норму за діда в лісі, а дідуса зробити незмінним дижурним, з тим одначе, що піддижурні підмітають, миють, носять дрова, а він — дідусь — має лише топити печі. А ось, коли посходяться після праці в'язні до бараку ввечорі, от тоді дідусь Клим починає свою справжню роботу. І за цю роботу він і має 'ту повагу, що її ніхто не має, не лише серед сотки мешканців цього бараку, а й взагалі в усьому цьому таборі ГУЛАГ-у¹).

Всі понад сотку бараків у таборі звуться числами, а барак, де живе дідусь, навіть начальство зве „дідусевим”.

Ось днями в наказі, підписаному самим майором Каплуновим, так і стояло: „За систематичне невиконання норм лісорозробок, затверджених виробничим відділом ГУЛАГ-у, бараки 7, 13, 29, 54, 81, 94, і барак „дідуса” перевести на голодний раціон” — так і стояло: „барак дідуса”.

Приходять в'язні з лісу, голодні, померзлі, а в бараці вже тепло. Дідусь оглядає, вибирає з-поміж них найслабших і каже: „От вони сьогодні сплять біля пічок”. І ніхто не перечить, бо як же перечити, коли так сказав дідусь?

Питають поради і думки дідуса, як — мовляв — думаєте (обов'язково „думаєте”, а не „думаєш — дідусю”), чи мою родину вивезли куди, чи вона там вдома? Або ж: „А як ви думаєте, дідусю, як я відбуду своїх 10 літ, чи мене пустять на Україну, чи ні?”. Хай дідусь не відповість, а лише скаже: „А Господь його милосердний знає, ти молися і все буде добре”. І ці прості слова дідусь завжди скаже якось так, що той, хто питав, відходить від нього заспокоєний, ніби одержав найправдивішу відповідь.

От і сьогодні дідусь розповідав байочку про серце. А чому про серце? Бо випало якось так, що треба було про серце. Бо про що інше мав дідусь розповідати, коли з нового транспорту до їх бараку приділили в'язня, який, розповідаючи свою справу, обвинувачував не себе і не когось іншого, а

¹) Государственное Управление Лагерьей.

серце? Він так і закінчив своє оповідання: „Падлюче серце привело мене в Сибір”. От тоді дідусь і почав...

Власно кажучи, справа не в тому, як почав дідусь, а в тому, що коли він закінчив описувати рай, в'язень, що сидів на підлозі, біля нар, зітхнувши промовив: „Ви, дідусю, рай описуєте ніби нашу Херсонщину”. Дідусь усміхнувся, а, щоб це сховати, підніс праву руку і, ніби раптом у нього засвербіло в бороді, почав чухати її і промовив: „А ти думаєш, хлопче, де Господь Бог визначив місце для раю? На небі? А нічого подібного! На Україні! Бог усе обчислив, все, так би мовити, врахував, і на Україну дав усе найліпше: і землю, і підсоння, і ріки, і море, — все райське. А Бог уже наперед знав, де буде найбільше мучеників, а для кого ж рай, як не для мучеників? А щоб цим мученикам не мандрувати бозна куди і не питати у прохожих і в проїжджих, де тут, людоньки, дорога до раю, Бог і зробив так, щоб, значить, мученик воскрес і без мандрів у раю. От тому я й кажу, що рай буде у нас над Дніпром, над Бугом, над Дністром. В Карпатах сади будуть, а в Херсонщині виноград, кавуни, а скрізь і повсюди... красота. Господи Боже мій!”

Це викликало у деякого посмішку, а дехто засміявся навіть голосно, але загальний настрій після цих слів дідуся витворився якийсь приємно-скорботний. Кожний відчув у дідусевій розмові щось більше, ніж байочку, і оце „щось” у кожного було своє, а зливалося в одне спільне, загальне. Стоїть ось у куті оте „щось” у цілому дощатому бараці, стоїть перед кожним тепле, хороше і рідне.

І оце „щось” із дідусевої байочки, саме невидиме, перенесло так само невидимо кожного до своєї хати, до родини, на Херсонщину, на Поділля, на Київщину. Повернуло назад минуле і минуле стало перед кожним і кожен мовчки оглядає його. І тому така тиша. Дихають і то крадькома, бо кожен боїться, щоб подихом, бува, не сколихнути його, бо воно — минуле, красиве як пташка, і таке ж як вона, полохливе. Хтось чутно зідхне, чи кашляне простужено, хрипло, і воно відлітає, зникає. От тому і мовчать. Лише чути, як в печах сердито сичать мокрі дрова і час-від-часу з глухим тріском вилетить крізь дверця полум'я і, ніби розгніваний демон, бликне оком сердитим, засміється беззвучно з тих, що зачаровані сидять на нарах, під нарами, і знову розтане в холодних барачних сутінках.

Але ті, що сидять, не бачать того. Очі кожного бачать своє. Один щепить груші й яблуні, інший продовжує писати наукову роботу в своїм інституті, в своїм кабінеті, а той обнімає дружину... А більшість готує свій реманент, бо білії нивки в степу полисили і земля розкриває уста і ніжними пахами пару просить зерна з його рук. Упизаючись тишею, кожен бачить своє.

Аж раптом: „А знаєте, братці, (це свіжий, що сьогодні прибув) — я думав оце про Шевченка. Ой Боже ж мій, Боже! Як це він мудро сказав:

„Читай, читай, і слухай дзвона,
А серцеві не потурай!
Воно тебе весь вік дурило.
Воно тебе в Сибір водило.
Приспи ж його і занехай!”

Боже мій, Боже! Та це ж про мене! Йй богу, братці, про мене!” Останні слова він викрикнув майже крізь сльози і підійшов ближче до нар. „Дідусю, ви чуєте: „Приспи його і занехай!”

Всі незадоволено підводять голови і на розставання, з загостившим мислом — зідхають. А один не витримав. Не витримав і крикнув: „Ну викинь його, до бісової матері, своє серце в тайгу! Хай енкаведівські собаки зжеруть твоє серце, коли воно в тебе погане таке!”

Свіжий повернувся до нього, хотів щось сказати, а потім обвів усіх здивованим поглядом і присів біля нар на підлогу. І знову настала мовчанка. Тільки тепер уже мовчанка була змістом відмінна. В ній не було тої однастайности, що була в першій мовчанці. Одні гнівались на Свіжого, що він сполохнув їм минуле і поблажливо всміхались до того, що йому так зненацька і зле відповів. А інші дивились на Свіжого, як той, ніби бажаючи втекти, або провалиться крізь землю, звернувся калачиком і сунеться по холодній, мокрій долівці під нари. Ці шкодували його. Шкодували тому, що він свіжий, не має ще звички. І не знає, що кожен тут має своє лихо, свої болі, думи і страждання, непевен, чи повернеться завтра з тайги? Чи винесе й завтра, як виніс сьогодні, цей, йому лиш відомий, тягар? Чи й не кинеється й він під зрізану товстою сосну, коли валиться вона, ламаючи галуззя своє й сусіднє? Чи не кине під неї, під тіло сосни він тіло своє разом здумами, стражданнями і муками?

Чи не кинеється й він, як кинулись учора, ніби по змові, втікать 18 таджиків із криком „Алла!” — до воріт?

Чи не будуть тягати і його пронизане кулями тіло сірі, ситі собаки, як тягали вони тіла таджиків?

Чи стане ще й завтра сили боротися з спокусою вмерти?

Свіжий ще свіжий, не знає цього і думає, що немає більшого лиха, як у нього, ніде і ні в кого. І його так і зрозуміли ті, що шкодували. Зрозумів його так і дідусь. Він нагнувся з нар і промовив тихо і ніжно: „Що ж то ти, друже, під нари, сідай-но сюди, не бійся, тут люди хороші. Посуньтесь-но, хлопці!”

І Свіжий, ніби дитя, що чимсь завинило перед старшими і раптом побачило, що старші прощають йому, сідає на нари і по-дитячому тупиться до дідусевої стьоганки.

Дідусь обнімає його і таємниче питає: „Так як там Тарас про серце говорить? Приспи його і занехай?! Бачиш, писав, а свого не приспав, бо коли б приспав, жив би у панських хоромах, десь у Петербурзі. З його розмови був би він паном московським великим. А то бач, не приспав свого серця і воно по сибірах водило його. Не всім Господь Бог дає серце, яке можна приспати. От і в тебе, земляче серце неспляче. Бо бачиш, в колгоспі було вас багато голодних, роздягнених, босих, багато вас їло макуху і багато вас бачило той орден, що носив його ваш голова на грудях, де серце. І багато вас знало, що орден одержав цей голова за той хліб, що відняв від ваших дітей. І багато вас навіть не ховало, а як ти кажеш, засипали землицею маленьких дітей, а ніхто з багатьох, лише ти, поховавши сінка, пішов до голови колгоспу і вгнав у груди його, в те місце, де орден, ножа.

Дідусь говорив потихеньку, поволі, ніби пригадуючи, а потім замовк.

Всі навколо раніш чули історію Свіжого, знали її, здійсмали як кажуть, її з перших уст і чомусь вона тоді всім здавалась такою буденною і звичною, що ніхто не звернув уваги, ні на орден голови, ні на те, що пухли люди в колгоспі, що присипали землицею маленьких дітей, а тепер ось, після слів дідуса, історія Свіжого стала ніби їх власною і Свіжий стає всім, ніби давнім знайомим, ніби родичем близьким і всі почувають себе перед

А той „єдиний” сидить і ніби чекає, поки підйдуть усі з усього бараку, чекає, поки стихне плющавіння мокрих ніг по долівці, доки кожен знайде зручне місце і сяде, чи стане.

Тріщать у печах дрова. Плачуть шиби сльозами скапин та чути, як сопілкою хриплою перед закипом чайник голосить.

Дідусь розпочав:

„Почалось це зовсім неждано. От так, ніби грім з ясного неба. Приїхав я верстов за двадцять з радгоспу на бричці двома рисаками у двір експортника¹⁾ — коваля, щоб купити його кузню з горном, з молотками, зі стріхою і навіть, як наказали мені у парткомі, і з самим ковалем. Приїхав купити, бо в радгоспі без доброї кузні мука, та й годі. Людей у коваля повен двір: все село. Ходять купками, розглядають ковалеве майно: спідниці, сорочки, кочерги, горшки, діжечки, полумиски, ложки — геть усе, що людина трудом своїм, потом своїм стягає під хату, під цю родинну покришку, де ділиті і радість і горе і всім цим майном плекає надію: „А може і я колись вискочу в люди”. От так, певно, думав колись і коваль. І стягав під свою покришку, як стягає хом'як у свою нору. І настягав коваль — не їв і ночами не спав. — І ніколи не думав цей дядько коваль, що прийдуть до нього незвано-нежданно, винесуть усе добро його з хати, з комор, розкладуть по двору, мов перекупки на базарі, всю його кривавицю і будуть кричати: „Хто більше?”.

Я на ганку ковалеві хати серед тих, що продають і купують. Голова виконкому, секретар парткому, завідувач фінвідділу, завідувач земвідділу, голови доволішніх сільрад. А між ними і я. Одним словом, я серед влади. Стоїмо і посміхаємось. Нам здавався надто смішним той експортник-коваль, що бігаз простоволосий по двору, серед людей і кричав: „Вітаю вас добрі люди. Сьогодні ярмарок у мене, а завтра він буде у вас. Купуйте!” І підбігав до якоїсь купи речей, брав у руки старе лахміття і кричав ще голосніше, підіймаючи його над головою: „Це чудесна, найкраща Прісьчина спідниця! То нічого, що вона в кізяках і потрюхла від поту. У Пріськи вона була святкова. Купуйте! Це ж куркуляча!” А потім підбігав до другої купи з реманентом, брав в руки заступа і кричав: „Гробокопателі капіталізму! Ось заступ! Купуйте! Закопуйте клятву капіталізму! А щоб вона, бува, не вивернулася, лягайте на неї зверху самі...Купуйте заступи!”

Ми стояли на ганку, слухали це все і, правду кажучи, лише удавали, що нам дуже весело. А весело нам не було. У дворі повільно купами ходили селяни. І не лише нічого не купували, а навіть і не дивились на той крам, що мав бути перевернений на гроші й піти до держбанку на conto індустріялізації. Люди не купували, зате ходили за ковалем насуплені, мовчазні. І ми, як сільська влада, що добре знає село, розуміли — заборонити ковалеві говорити ми не в силі, бо в цій людській мовчанці є щось страшніше за карабіни в руках міліції, що теж із селян. А тому ми, не змовляючись, стояли на ганку, слухали викрики коваля і штучно голосно реготались. Цим ми намагались прогнати той страх, що почав поволі пролазити, ніби мороз, до шкіри кожного з нас. А люди ходять і ходять. А коваль усе кричить і кричить: „Купуйте, людоньки! Ось плуг! Подивіться на чепіги! Бачите, як витерті і вигладжені вони моїми дармоїдськими руками! Моїми куркулячими водянками і мозолями! Купуйте! Чудесний плужок! Коні подохнуть, самого запряжуть! В самотужки будеш орать, був би легенький плужок — купуйте!”.

¹⁾ Експортники — багаті господарі, що обкладалися високим податком.

Ми бачимо з ганку, що люди до двору пливом пливуть і все насуплені і все мовчазні. Врешті ми, влада, перестали сміятись. Я не знаю, як інші з влади, але я відчував: „Не доведи Господи, хтось у цьому дворі покаже зараз пальцем на ганок і викригне: „Бий їх падлюк!“ — і нам усім, як кажуть моряки: „Амба!“. Не знаю, що відчував секретар парткому, чи те саме, що й я, коли давав нам своє розпорядження: „Ідіть — мовляв — між людей і започаткуйте купівлю. Треба — каже — лише почати, а потім піде, як по маслу“. Ми комуністи. Наказ є наказ. Ми зійшли з ганку у двір. Я також. Бо й я комуніст. Ходжу по двору і відчуваю, що мені шкода коваля, відчуваю, що тут щось не те...

Але я комуніст! І як комуніст, я переконано вірив, що все, що робиться тут з ковалем, це потрібне. Це конче потрібне, бо без цього неможна. Хай коваль, хай тисячі цих ковалів, але ми мусимо це робить, бо ми хочемо будувати соціалізм.

Я підійшов до одної з куп ковалевого майна і вибрав собі смушкову шапку і нового синього жупана. Я мав що зодягати, тимбільше, що й шапка і жупан були звичайно селянські, а я ходив тоді по-міському, але все ж таки я це купив. І, як зараз, пригадую, у мене по всьому тілу тоді від серця пішов якийсь приємний лоскіт. Я шапку на голову, капелюх під паху, а жупана перекинув на руку, і зібрався підійти до другої купи зі збруєю. І от тільки зробив я пару кроків, аж чую: „Щоб тебе завтра в цьому убранні на лаву покладали проклятущого!“. Я оглянувся. Навколо, весь двір, сотки очей дивляться на мене і в кожній парі очей світиться ненависть, блискає злість. А в вухах у мене звучить: „Щоб тебе завтра покладали на лаву“. А тут іще підійшов до мене коваль. Торкнувся жупана двома пальцями і каже сумно так, сумно: „Це мого сина покійного. Справив йому, думав женить, а він узяв і помер“. Сказав це і схлипнув. І раптом я чую, як ковалева смушкова шапка, ніби залізний обруч, давить мою голову, а на руці, де був жупан, я відчув такий тягар, ніби на ній був не жупан з тонкої синьої вовни, а сам його мертвий господар — син коваля. А навколо сотки сердитих очей, а коло мене коваль схлипує і я бачу, як сльози його дзюрком випливають з очей і від морозу інеем беруться на щоках, на бороді, на довгих вусах.

Я якось несвідомо, не думаючи, зняв з голови шапку, ткнув її на тинновий кілок, а свого капелюха, також не думаючи, нап'яв на себе. На тин не повісив, а кинув жупан. Відійшов і присів на колоду. А перед очима в мене почало танцювати геть усе: Хата, комори, хліви, речі і люди, а в вухах такі стуки, ніби на мою голову хтось зодяг бляшаного баняка і лупцює по ньому трьома молотками відразу.

Я хотів би піти, хотів би встати, але чую, що сили не маю.

І от у цей самий мент, саме в цей мент, я чую, як у стукіт в моїх ушах влітається спів, далекий і тихий. Я підвів очі і бачу мовчазні і суворі люди в ковалевім дворі скидають шапки, а спів усе ближче і ближчає. Я не знаю, чому і навіщо, знову ж таки зовсім несвідомо, зняв і свого капелюха і так само несвідомо підвівся з колоди. А спів уже тут рядом зі мною. Я вже чую слова: „Надгробное риданіє“. Я дивлюся в той бік, звідкіля воно летиться і бачу: Коругви, ікони, хрести і ніби пливе по повітрю між ними труна. А це саме „Надгробное риданіє“ заповнює двір, комори, клуню, хліви і ніби там йому тісно і воно б'ється мені я груди, в вуха, в голову, в серце... „Надгробное риданіє“...

Ковалева хата стояла на роздоріжжі, а по звичаях церкви, на роз-

доріжжі зупиняються завжди з мерцем і правлять коротесеньку Божую Службу. Стали з тим мерцем і біля ковалевої хати.

Треба вам знати, що я виріс і зріс і майже постарівсь і ніколи в голові моїй не виринали питання про Бога. До революції до церкви ходив. Ходив, бо ходили. Прийшла революція і сказали: „Віра — це опіум”. Опіум, так опіум. І я перестав. Став комуністом. І став, як всі комуністи, поборювати віру.

А от тут раптом, біля ковалевих двору, і знов же, не знаю чому, я раптом забув, що „Віра, це опіум”. Я напружував слух свій і ловив кожне слово, боючись, щоб його не перехопив хтось раніше за мене. Ловив ці слова слухом і зором.

Старенький священик читав поволі, навіть неголосно. Та кожне його слово було якимсь таким, ніби воно із уст його зірвавшись, прилітає і сідає живим тобі на уста і лишає на них присмак чогось одноразового і неповторного: „Як прийде Син чоловічий у славі своїй і всі святі янголи з Ним, тоді сяде Він на престолі слави своєї і зберуться перед Ним усі народи і відлучить Він їх одних від одних. Як пастух одлучає овець од баранів. І поставить овець по правиці себе, а баранів по лівиці. Тоді скаже Цар тим, що по правиці: „Прийдіть благословенні Отця мого, осягніть царство, приготовлене вам од основанія світу”.

Я, слухаючи слова, слухаю те, що читає священик про тих, що приймали Господа, а як не Його самого, то Його менших братів. І дивлюсь на коваля, і дивлюсь на всіх мовчазливих і суворих людей, що в нього у дворі, на цих, у свитках, дядьків і шепчу: „Це вони, це коваль, це мільйони оцих ковалів, це про них читає священик: „Прийдіть благословенні Отця мого”. Це вони будуть по правиці від нього. А я? Де буду я? — раптом зірвалось у мене: „Куди поставиш мене, Господи?”. І я почув, як по моїх нахололих щоках поплила гаряча сльоза. А вуха мої ловили: „Не дивуйтеся цьому, бо прийде час, що в гробах почують голос його і повиходять котрі добро робили — у воскресіння життя. А котрі зло робили — у воскресіння суду”.

Я слухав й перед мною зникло все. Я не бачу нікого і нічого: ні людей, ні коваля, ні його хати, ні двора. Я став ніби сліпий. Я лише слухав. Мої вуха ловили все, чим сповнений світ. Я не бачив, а чув, як підійшов до священика начальник міліції і кричав на нього: „Провалівай! — Доки ти будеш читать?!”. Я не бачив, а чув, як священик на це не відповів ні словечком і не підвів навіть очей, а читав і читав.

І коли заспівали: „Слава Тобі, Господи, слава Тобі”, я ніби прокинувся і очі мої знову побачили: Між корогвами і хрестами пливе труна, а за нею люди. Скрізь люди, а в дворі я сам. Та на ґанку стоїть дехто з влади. А „Житейське море” бренить, охоплює серце моє і ніби говорить мені, що я самотній, не лиш ось у цьому дворі самотній, а взагалі самотній. Життя з тими, що пішли за труною, а тут мертво, безлюдно, страшно...

Я рушив з місця. Вийшов з двору і майже побіг за мерцем. Мене наздогнав голова райземвідділу: „Ви куди, товаришу директоре?”. Я зупинився. І не знаю чому — проговорив до нього: „І зберуться тоді всі народи і відлучить Він їх одних від одних, як одлучає пастух овець від баранів” — і знову побіг за мерцем, чужим і мені незнайомим. Покинув бричку, рисаків, забув за кузню, і побіг на цвинтар. Я відчував себе так, як почував себе певно один із тих німечних, що йому повернув сили Христос, коли ще ходив по землі і творив чудеса.

На другий день урання я заніс до райкому свій партквиток, мовчки поклав його на стіл перед секретарем — і пішов.

І коли забирав мене уповноважений НКВД уночі, я не відчував ні страху, ні жалю. Навпаки, мав якийсь спокій, якого раніше не знав. Три роки по тюрмах, льохах, пересилках і тут, у тайзі, я ні разу не пошкодував, що так трапилось. Я молюсь, завжди молюсь за незнаного мені раба Божого Миколу і дякую милосердному, що він показав свою ласку мені, грішному і недостойному.”

Дідусь замовк. Всі сиділи навколо — мовчали. І лише Свіжий встав і тихо промовив: „А я думав за байочку...”.

У печак погасло. У вибиті шиби в бараці залітала пороша і падала на порожні нари.

„Ну, спати! Спати пора!” — промовив дідусь.

Розходились усі навшпиньках, ніби боялись когось розбудити, хоча в бараці ніхто не спав. І коли вже лежали на нарах і кожен думав своє, один, далеко в кутку, біля самих дверей, вголос промовив: „Не дивуйтесь цьому, бо прийде час і в гробах почують голос Його!”.

В. Білик.

Два вірші

Над світом прошумлять могутні крила літ,
Нові сузір'я розцвітуть у зоряних просторах,
Сучасних пам'ятників мармур і граніт
Час неблаганний перетре на порох.

І по музеях тлітиме прапорів оксамит,
Вінок лавровий теж там не один зів'яне...
І тільки хрест березовий, як неповторний міт,
Пройде крізь вир сторіч. Звичайний дерев'яний,

Він сяятиме вічно на шляхах звитяг,
Над тими, хто любов не розділяв на чверти.
Незмінним символом одвічності життя,
Творцем воздвигнений величний знак безсмертя!

*

Вечір двері рипучі відчинить
Йї приведе до моєї хати
Синьооку і мрійну дівчину,
Вбрану в місячні шати.

І підійде дівчина до мене,
Сяде рядом тут на ослоні
Йї голубами мені на рамена,
Йї злинуть долоні...

Там сади у п'янливім цвітінні...
Чи не краще туди піти нам?
Грають там нерозгадані тіні
У піжмурки під тином.

Там чийсь голоси невлівимі
Солов'їний колише щебет,
Може вимовлю там твоє ім'я
І припаду до тебе.

У мені від нежданої з'яви
У присмерку тихої хати
Все змішалось раптом в уяві:
Люди, події, дати...

Тільки образ живе: на узліссі
Мерзлу землю крешуть підкови,
Ми з тобою за руки взяли
У тумані ранковім.

Кличуть друзі мене за собою,
На раменах тренчі ремінні..
З'уст затислих, як мідні набой
У моїм карабіні,

Не злетіло те слово ласкаве,
Що для тебе його леліав,
Лиш тремкі твої руки стискав я
В очі дивився твої я.

І коли вже в дорогу знялися,
На дзвінких підвівшивсь стременах,
Я бачив — ти стояла край лісу..
Ти молилась за мене.

Вечір двері рипучі відчинить
Й приведе до моєї хати
Синьооку і мрійну дівчину,
Вбрану в місячні шати.

Ольга Кміть

З оповідань Ганни Коноплич

Її блуканина почалась, як вона каже, не тепер, а з того часу, коли над ґанком райпарткому, рядом з вивіскою „Районовий Партійний Комітет“, якось уночі з'явилась повішена за шию зозуляста курка, що тримала зв'язаними лапками записку: „Не маючи змоги виконати яйцевий податок, протестую самогубством“.

З цього дня — каже Ганна Коноплич — і почалась моя блуканина. Треба — каже — блукати було, коли за тобою, мов хорти за зайцем, полювала всяка нечисть: і в хаті, і на дворі, і в селі, і в місті, скрізь і повсюди.

Хто повісив оту зозулясту курку на ґанку райпарткому, я не знаю і досьогодні, лише певна, що то не Максим. А Максима причепили до цієї справи так, „ні сіло — ні впало“.

Та й не одного Максима. Причепили сюди ще й одного лікаря, двох агрономів, одну учительку і так просто молодих селян, що хотіли стояти осторонь від тих таганів, що на них варилось московське „вариво” — колективізація.

Мій Максим був учителем у семилітці. Учив дітей історії та літератури, тобто, значить, про князів говорив їм, про гетьманів, про Шевченка, Котляревського і певно говорив не так, як треба було парткомам — виконкомам.

Коли, значить, ото повісилась та курка, то кинулась влада по всьому району перевірять, у кого бракує у дворі курки.

А кури тоді були на тзв. курячому обліку. Ніхто не смів самочинно ні продати, ні зварити, не ризикуючи попасти до в'язниці принаймні на два-три роки. Одним словом: діло господаря стерегти, здавати яйця, і дивитись, щоб, борони Боже, шуліка не вхопив, або з голоду не здохла. Бо кожна записана в сільрадській описі і за кожну розписався господар, за її недоторканість і за її цілість.

Прийшли перевірять і до нас. І дійсно по сільрадській описі за нами числиться 19 курок, а у нас у дворі лише бігає 18, а у кого не хватає, того забирає міліція. Забрали отож і Максима.

Не знаю, що там з ним говорили, але він прийшов аж увечорі. Прийшов, сів якось мовчки на ослоні та й каже: „Нав'язуйте, мамо, торбу”. А це ж ти куди, синку, питаю. В світ за очі, каже, аби не до льоху ГПУ. А сам — уже, бачу, книжечки перебирає. А як же — питаю — синку, зі мною. З вами? І зітхнув мій Максим. Але зітхнув якось так, що я зрозуміла — зразу зрозуміла, що вже не до розмов і не до розпитів. Треба поспішати.

Зібрала я на поспіх, що могла, копійчину, яку мала, сальця пару кусників, а потім загорнула в хустину ще материн золотий хрестик та обручку. Може пригодиться — думала собі — бо золото, все ж таки золото. Любили його буржуї, не геньбують ним і пролетарі.

Спорядила я, як могла, Максима, поблагословила, поцілувала і він пішов. Пішов Максим. Не пройшло і пів години, як прийшла міліція. Де Максим? А я кажу, не знаю. Як пішов тоді ще ранком до вас же, до міліції, то я його більше не бачила. Почали шукать: і по горищі, і по клуні, і по хаті. Перевертають подушки, заглядають у піч, у підпіччя, перетрушують книжечки, в миснику переглядають миски, трусять настільника, ніби Максим мій голка, не людина і міг сховатись, як у тій казці ховався від людоджера Петрусь нездоланний, що перетворювався раз у голку, раз у нитку, раз у вітку суху, все хитрував Петрусь нездоланний, щоб подолати людоджера-ненаситу.

Певно й Максим мій здавався їм Петрусем нездоланим, бо коли вже все обшукали, начальник їх процідив крізь зуби: „Змився петлюрівський недобиток” — і подивившись на мене погрозливо продовжив: „але не втіче”.

Викликали мене декілька разів до себе, а я все своєї: „Як пішов ще тоді зранку, то й сьогодні немає”.

Разів з п'ять завітали у двір ночами на конях. Де твій син? Шукають — нема. А я й напrawdę не знала тоді, де Максим. Пішов — і ніби розтанув у вечірній імлі.

І коли приїжджають шукати його, то повірите, людоньки, мені на душі робилось якось радісно, весело. Шукають — значить, живий. Не впіймали, значить, його. А коли їх довго нема, тоді мені тяжко. Тоді — зда-

ється мені — мій Максим — уже не живе, а як і живе, то животіє десь, у льосі холоднім, голодним, змученим.

Не було якось тих антихристів тижнів зо три. Сумувала я, зсохлась. Чекала їх так, як колись не чекала — здається — й рідної матінки в гості, коли тільки побрались ми з покійним чоловіком. І от дочекалась.

Приїхали пізно. Село, як село. Кури на сідало, а людей уже зснидило. Ніде, ані світла у вікні, ні голосу на вулиці. Тільки вітер хугує порошою у вікна, мов віхтем дротяним шкребеться, у комин проситься, стогне, гуде. Страшно самій і сумно самій. І от приїжджають. Стукають у двері і в кожне вікно одноразово. Я відчинила. Скосили з ґвинтівками, з наганами і зразу до полу, до печі, до мене: „Де заховала — говори"! А я дивлюся на них і так мені радісно. — Не знаю — кажу — їй богу, товаришочки — не знаю! Як пішов тоді з міліцією, це вже два місяці скоро, так ніби у воду канув, а у самої на серці у мене так, ніби воно не серце, а пташка крилата і не в грудях воно, а літає по хаті. Літає і щебече: живий, живий, а я дивлюсь на кожного з тих антихристів і не гніваюсь. До кожного з них на устах моїх жевриться тепле словечко вдячності. А хата моя, ніби зовсім не моя, не сумна, не холодна, а простірна й тепла, а по ній, прямо бачу я, радість літає з куточка в куточок, од вікна до вікна... Пороша, що в шибки раніше сумно дзвонила, тепер ніби скрипкою грає, а вітер бубоном гуде у димарі, а я стою й не знаю: чи втерплю, чи не піду в танок, чи не викажу радості своєї?

Шукають вони, а я стою і всміхаюсь. Сама їм ключа від комори даю, сама лампу тримаю, коли на горище полізли. Шукайте! — Рийтеся в сіні! Шукайте багнетами — веселіть мене, воріженьки мої! Я сміюся, я радуюсь! Шукаєте — значить, не знайшли! Значить, допоміг йому Бог милосердний добре від вас схоронитись! Пошукали, сіли й поїхали, й не сказали мені ні словечка.

Я лягла, а спати не можу. Чую, як у мені щось росте, щось підіймає мене, щось рухає мною й не дає вії прикрити. Неспокій якийсь примішався до радості. Я засвітила лампадку, стала на коліна і почала молитись. Довго молилась, коли чую, ніби щось шкрябає в шибку. Не стукає, а шкрябає. Я молюсь і прислуховуюсь, але не підводжусь. Може здається мені? Ні, шкрябає. Тепер уже шкрябає і пристукує. Я не підводжусь. Коли чую: „Мамо! Мамо! Відчиніть! На мене холодом, ніби з долівки, повіяло щось і огорнуло геть всю. Чую знову: „Це я, мамо, відчиніть! Я хочу бігти, а ноги, ніби дерев'яні, а долівка, немазана, суха і слизька. Я сіла на ослона. Знаю, що я мушу йти відомкнути, знаю, що то Максим, а сіла й сиджу, а він знову: „Відчиніть, мамо!" Чую, це вже він говорить голосно, якось ніби сердито. Я схоплююсь і біжу до дверей.

Не знаю, як я відсовувала двері, не бачила, як він зайшов, схаменулась лише тоді, коли з його уст почула запах його, відчула його поцілунком на руці, а потім на щоці і почула слова: „От і побачились, от і зустрілись, значить, і врятуємось — одягайтеся, мамо, треба тікати”.

Увійшли в хату і я запитала: „Куди, Максиме, втікати і як втечеш?” — „Як — будемо бачити, а куди, то я вже знаю! Зодягайтесь”.

Я дивлюсь на Максима, пізнаю його і ніби не впізнала і подумала в цей час: і як це в його чорна борода, коли у його батька була рудувата. Подумала це і подивилась на нього, а на голові у нього, замість смушкової шапки, що він у ній пішов з дому, зодягнене якесь — кат-зна-шо з козирком.

От так і розглядаю я його, а сама говорю: „Як же ж утікати, від живого йти і шукать мертвого?“

„Ні, — каже — навпаки — від мертвого, шукати бодай поганого, але живого — одягайтесь!“

Я змовкла. Мені було якось не по собі. Гляну на його голову, на оте „кат-зна-що з козирком“ і мені здається, що це не Максим, що це хтось чужий. Але чую, що пахне Максимом.

Подивилась я навколо і мені здається, ніби кожний куточок у моїй хаті, де ще годину тому радість літала, шепче до мене:

„Не кидай нас, ми ж твої, а ти наша — і ми збудовані, ми прикрашені, ми випещені твоїми руками, в кожному з нас живе шматочок твоєї душі, куди ж ти підеш від нас?“

Повернула я очі свої до Максима, а він уже хустку приніс, із жердки зняв кожушанку й каже: „Щоб до ранку поспіти вийти за балку“.

Я слухаю це, ніби крізь сон, ніби все це сниться мені, а справдішнє — це он куточки, стіни, сволок з написом Року Божого 1911. Це ж я, з моїм чоловіком, з Максимовим батьком, її будувала, а Максимко бігав тоді п'ятирічний, на палиці верхи і співав: „А по саду Загайдачний“...

Ні, кажу, Максиме, ти йди сам, а я не піду, бо як же лишити все...

Максим зняв з голови оце „кат-зна-що з козирком“ і зітхнув: „Ну, так судилося — не піду, мамо, і я“.

Подивилась я на нього і він мені здався зовсім не теперішнім, не дорослим Максимом, а Максимком, що співав: „А по саду Загайдачний“. Сидить він на ослоні, а до нього з усіх боків тягнуться руки кістляві і я їх бачу вже коло його горла, коло його очей, я крикнула: „Не дам!“ — кинулась до нього і кажу — ходім!

Як одяглася, що говорила, що говорив Максимко мені — не пам'ятаю. Пам'ятаю лише, що сікла шибки пороша, та вітер гув у димарі.

Стала я серед хати, дивлюсь на божницю, а там ікони стоять. Старі дерев'яні образи — то діда й баби, а то он батька й матері, теж дерев'яні, а оце ось внизу, в срібних шатах, це моє благословіння. Он рушники, що вишивала ночами колись, на досвітках, дівчиною, а то он лямпадка горить, її моя мама покійна принесла з богомілья, з Печерської Лаври. І все це, ніби живе, і все промовляє до мене рідним і близьким. Далеким і рідним. Он мисник, дерев'яні ложки, коло печі рогачі і кочерги — все це моє і як же покинути це все? Стою серед хати і плачу — і плачу і от у цей час, саме в цей час, у хліві заревіла корівка. Господь його зна милосердний, чого саме в цей час. Ніколи до ночі цієї вона не ревіла вночі, а тут заревіла так жалібно, жалібно... І отут, ніби серце моє хтось рукою холодною та так придавив, що йому й ворохнутись неможна, а корівка реве й реве... Я впала навколішки. Боженьку — Боженьку! Милосердний мій Боженьку! Молюсь я, ридаю, а перед очима моїми — і то не в пам'яті, а перед очима, стоять мої літа молодії. Ніби вони, ці літа молоді, ходили десь погуляти, а тепер ось вернулись, стали й стоять, мов живі...

Максимко в колисці, я колишу його і співаю йому про котика, а думкою молю Бога, щоб Всеблагий він дав, Максимкові розум, щоб до слів його прислуховувався світ, як прислуховується він, ось Максимко, до моїх колискових. Стою на колінах і молюсь. Молюсь тепер, як молилась і колись, і знову, як колись, прошу Господа Бога розуму синові Максимкові, щоб слів його слухать приходили люди.

Повернулась, щоб глянуть, чи спить мій маленький Максимко, — і зникло минуле... Поруч мене, на колінах стоїть мій дорослий Максим

і молитися. Я дивлюсь: Максим ударив три поклони, підвівся й каже: „Тепер уже можна йти“. Взяв за руку мене. Підійшли ми вдвох до божниці, перецілували кожну іконку, поцілували одвірки хатніх дверей і вийшли у двір, а надворі вітер і сніг, шугає і б'є, ніби різками в обличчя. Ніби вітер і сніг хочуть загнати обох нас до хати назад. Ніби вони теж говорять: „Куди ви, верніться!“.

Я на ганку. Дивлюсь навкруги. Он хлів, он там клуня, а корівка реве й реве. Як же я буду прощатися з нею? А тут, чую, заревло й телятко. Кинулась я до хліва, півник прокинувся, крилами ляскнув і заспівав... І мені здалось, що заспівав він не так, як завжди. Заспівав придушено, ніби крізь сльози. Стала я на порозі, у хліві, а звідти тягне рідним теплом, молочком. Кинулась я до корівки, припала до шиї її щокочу і не плачу, а ридаю. Слів не нахожжу, ніби всі слова перевернулися у камінці, підпирають під горло, вийти не можуть, бо багато їх. Дуже багато тих слів.

Корівка своїм теплом дихає в обличчя мені, язиком сухим лиже руки мої. Злизує сльози, а мені здається, що плачу не я, плаче корівка, лисе телятко, півник голосить...

Поруч Максим. Стоїть, дивиться на мене, а потім говорить: „Я сіна сюди наношу, курям під сідало насиплю пашні, щоб було на той час, поки їх заберуть до колгоспу. Сказав це й вийшов. Скільки часу була я в хліві, що говорила корівці, теляті, курям — не знаю, тільки, коли вже Максим скінчив носить сіно і пашню і підійшов знову до мене, я витерла сльози й сказала: „Як іти, то йти“.

Одв'язала корівку, пустила до неї телятко, прикрила сарай.

Вийшли на вулицю. Навкола тихо, тільки вітер та сніг. І я чую, крізь вітер і сніг, чую, як смоче телятко, смакує...

Пішли ми городами, а потім полями. Кажуть, що сум любить мовчання, а ми сумували і в сумі мовчали.

І вже, коли одійшли далеко від дому і сіли в степу спочити під скиртою, щоб день пересидіти і не потрапити на людське око, Максим промовив до мене: „Так, мамо, ми тепер з вами не Конопличі, а Круглікови. Ви Палагея Круглікова, а я Максим Кругліков“ — і замовк.

Мене зразу це якось ніби й не вразило. Хіба мені тепер не однаково, чи я Коноплич, чи я Круглікова: „Як то так, синочку, Круглікови, коли твій батько, твій дід і прадід були Конопличами?“.

„Так — каже — треба, мамо. Будемо Конопличами, не виживемо, а будемо Кругліковими, то доки не визнають, що ми Конопличі, будемо жити“.

Нічого я не відповіла на це синові, бо якось сталося так, що я відчувала, що в мене ноги не мої, а чужі і руки мої, не мої, а чужі. Зарилась я в сіно, натягла на обличчя хустку й заснула. І сниться мені, що я в хаті. Рядом з мною чоловік мій покійний, а мати покійна моя бавиться з маленьким Максимком. А мені хочеться спати. От сниться так, хочеться спати — і я сплю. Прокинулась увечорі. Вітер притих, небо зоряне, ясне. Волосожар миготить. Чую, Максимко не спить, а зітхає. Давай — кажу — будемо йти.

Встали, мовчки пішли. Скирта сіна відплила вже далеко від нас, а ми йдемо і мовчимо, а навколо біло і тихо. Аж раптом Максим: „Нате вам, мамо, пашпорта Палагеї Круглікової, народжена 1863 року, руська, оце ваш вид на жительство. Взяла я мовчки і мовчки сховала в кишеню.

Мовчав і Максим. Але в його мовчанні чудось щось недокінчене. Я відчувала, що Максим не все ще сказав. І правда. Пройшли ми так го-нів з п'ять, Максим покашляв, а потім так ніби аж винувато промовив:

„Ви тільки, мамо, не гнівайтесь, тут, бачите, справа така: Ви не вчилися, по Московії ніколи не їздили і їхньої мови не знаєте, а як заговорите серед москвинів по-нашому, вони впізнають, що ми втікачі з України”. І знову замовк. А я йду й думаю: І що ж це він говорить? А його питаю: „Так що ж — кажу — синку робити?” Він подивився на мене й зітхнув.

Десь недалеко брехали собаки, вітер ніс насупроти нас запахи близької оселі. Оце вже і стація — промовив Максим — і ще раз зітхнув.

Ну так що ж — питаю — синку, робити, що я цієї мови не знаю — московської? Максим зразу мені не відповів, а вже згодом почав говорити: „Я — каже — й будиночок винайняв, там, на Тамбовщині, серед москвинів, і владі всій уже сказав, що маю маму, але мама моя глуха й німа. Сказав, що ви оніміли тоді, як банди Антонова забили нашого батька”.

Проказав це все Максим мій поспішаючи, швидко, ніби боявся, що я буду протестувати. А я почула про це і ні словечка, бо що я могла сказати йому. Він придумав це, щоб рятувати себе й мене. Що ж я могла заперечувати. Я йшла й мовчала. Мовчки я сіла на потяг. Мовчки й сиділа в вагоні. Поруч мене сидів якийсь військовик і все дивився на мене, зиркне раз на мене, а потім підведе свої очі вбік, а потім зиркне на Максима. І так декілька разів. А потім питає: „Куди їдеш, старенька?” Я збиралась була вже відповісти, але мене виперидив Максим: „Вона — каже — глуха й німа, я везу її до лікаря в Тамбов”. І чую, мій син, мій Максим, так бреше по-московському, ніби справжній москвин. Говорять вони з військовим і про Антонова, і про всякі справи. Я чую це все і, повірите, людоньки, подумала грішна, що може я їду, а це й не Максим, не мій син, а звичайний москвин прикинувся ним, підробився під нього. Сиджу й не зводжу очей з Максима. Може мені туману напустили на очі. Аж ні, таки ні! Таки він, мій син, мій Максим! Значить так треба! Значить, мушу я стати глухою й німою, а німою стати, людоньки нелегко. Коли ти не німа, коли Бог в уста твої вклав голос співучий, вклав мову, щоб ділитися з іншими радістю, смутком і всім, що пошле на душу тобі Господь милосердний. І от цього я добровільно мушу зректися. Це не легко, людоньки, ой, як це нелегко, але хочемо жити і часом мусимо німіти, мусимо глухнути. І я оглухла й оніміла.

І німою була я з того проклятого тридцятого року аж по рік 1941.

І от дивуються отут, на скитальщині всі хто знає мене, дивуються, що я розмовляю багато. Продражнили мене балакучою бабою Ганною. А якже ж мені не говорити тепер, коли язик мій, коли уста мої були замкнені 11 літ? Якже ж мені не говорити, коли я добула собі право, хай отут на цій чужій чужині, виговорить словами, вилить з душі, вилить з думок все, що з слізми коватла одинадцять літ. От і говорю і буду говорити і, коли я чую, як дражнять мене балакучою бабою Ганною, я радію і, сміючись, говорю: А вже ж балакуча, бо слава Всевишньому, на цій чужій чужині мені він наказав говорити на кожному кроці і всім, хто хоче лиш слухать про ті прокляті роки німії.

Так от приїхали ми на Тамбовщину. Хата брудна, невеличка, а працю знайшов уже — як Кругліков — Максим у якомусь радгоспі. Я, повірите, так перенялась німотою своєю, що й з Максимом — було — щось шепну, а то більше мовчу.

Зима затяглася довго, предовго. Весну полонили певно наші степи і вона забарилася там. А на Тамбовщині і квітень цвіте білими метелицями та з неба порошить. Воно мені й на руку. Зимою, як кажуть, у нас,

для баби в печі пироги, під піччю вороги, а на печі літо й весна. Сиджу собі. Мене не тягне і вже звиклась. Хай би весни й не було. Аж ні, Бог і на Тамбовщину, бо Він милостивий, одпустив клаптик весни.

І от коли прийшов оцей клаптик, от тоді я вже в хаті сидіти не можу. Все мене тягне за село, подивитися, як парус тамбовська земля. Чи так, як у нас, пахощі линуть з землі? Чи жайворонок теж і в Тамбовщині співає, як співає у нас?

Було зварило, що Бог пошле, замкну свою хату і йду. Іду на тамбовський степ. А степ той... Бог знав, кому що давати... А все ж таки я на нього ходила, і то майже щодня.

Якось раз пішла я на степ, подивилась, пригадалися наші розлогі степи запавні. Поплакала і зібралась вертатись назад. А потім, це вже певно так Бог послав, подумала: А дай, я піду подивлюсь на отой верболіз, що то за левада. Пішла. І тільки спустилась горбочком, коли йде напроти дівчатко і бачу здаля, пильно так дивиться, і бачу звертає з дороги навскіс і підходить до мене: „Тьотю Ганно! Це ви?“ Я не знаю, чи то тому, що я давно нашого слова не чула, я зупинилась і дивлюсь на дівча. А воно раптом підбігло до мене, обняло мою шию, цілує і плаче-плаче... Я мовчу, я хочу мовчати, бо я мушу мовчати, а воно крізь сльози: „Значить, ви тут, а я бачила Максима, та подумала, що я помилилась, а тепер ось побачила і вас“. І плаче дівчатко, і сміється.

І тут я забула, що я німа й глуха. Я забула, що Круглікова я, обнімаю її і сама плачу і питаю: „А хто ж ти, чия ти?“ — а вона: „Я Катруся Гришко — батька ж до Сибіру одправили і маму і старшу сестру, а я втекла і живу тут, як Бикова Паша“. Поговорили ми з нею, поплакали і розійшлись.

Вечером, коли повернувся Максим, я йому розповіла про Катрусю. Він мовчав, а потім почав нервово ходити від порогу до столу і від столу до порогу. Зупинився проти мене і промовив: „От тепер, мамо, всьому кінець“ — все пропало. Завтра будуть знать, що ми не Круглікови, а Конопличі“. Та як же — кажу — синку? „А так, мамо. За кожним слідкує невсипущее око, а за нами оком ходила Гришко Катря“. На мене, ніби хтось вилив відро окропу. Я лише спитала — і не Максима спитала, — а самої себе: Хіба може бути здатна людина на те, щоб заподіяти кривду невинному — і в думці сама собі відповіла — може. Тепер усе може.

Тяжко було в хаті тамбовській. Вже стемніло давно і не хотілось лампи світити. Сиділи обое і мовчали.

І от раптом у цей час відчиняються двері і в хату вбігає Катруся і прямо до мене: „Тьотю Ганно, не говоріть нікому, що зовуть мене Катрею, не говоріть, що я з України, не говоріть, що я Гришко“, впало на руки мені дівча і ридає. Максим підійшов, підвів її, посадив поруч себе до столу і каже: „Не бійсь, ми нікому не скажемо, не говори й ти нікому нічого про нас“.

Говорили в той вечір ми довго. Місяць з-за білої хмарки заглядав у вікно і здавалось — усміхався і місяць, бо здавалось йому, що він заглядає в українську хату, де дух запашний, де розмови, мов пісня.

Після цього Катруся заходила майже щодня. І якось знову ж певно дав Бог, полюбилися з Максимом, а після Спаси вона прийшла вже до нас, як дружина Максимова. Уже не кажу про Максима, про Катрю, вони молоді, а мені скільки радості принесла ця Катруся. Я вже не буду завжди німою, я вже маю з ким говорити. А душі розмова — як дощ землі, як покосам сонечко, бо якже ж без розмови. От так і живемо. Я дивлюсь

на молодят, як милуються вони, а сама собі думаю: Діточки мої — діточки! Ви маєте щастя, але не повне воно, бо справжнє щастя не у вириванні молоді крові, а в чомусь іншому, в чомусь значно більшому. Я знаю, хай буде у вас на цій от Тамбовщині повна хата всього, буде що їсти, буде що пити і, як пошле Бог діточок, будете мати у що їх і одягати, але потім ви відчуєте, що вам не вистачає чогось... І тоді ви зрозумієте, що справжнього щастя ви ще не знаєте. Там, де для тебе не сіяно, там і не вродить для тебе.

Бог висіяв по всіх нивах землі людське щастя і кожному народові одвів окрему нивку. Бережи оцю нивку — сказав, — пильнуй її, тут твоє щастя, рости його тут, а десь не шукай, бо не знайдеш.

І от, коли я дивилась, як мої голуб'ята милуються, я виходила в сіни, поверталась до схід сонця і просила у Бога: Збережи нас у купочці, Боже, поки не повернеш ти нас на ту нивку, що призначив для нас і для діточок наших.

Бо про що я могла ще молити Милосердного, щоб у них не було, як у наших сусідів на Тамбовщині, бійок і сварок, щоб жили вони дружно? Я знала, що у них цього не буде, бо в них уже у крові ця дружність, перейшла від дідів, від прапрадідів, сонце на нашій землі нам дружність родинну теплом своїм шле.

Вийде наша людина в степ і бачить — дружно сходять пшениця, вийде пізніше — дружно вона вже колоситься, а ще потім вийде — а пшеничка, скільки оком окинеш, — дружно вся спіє, як один колосок. Дружно цвітуть і сади. Все у нас дружно на нашій землі, то якже подружжю дружним не бути?!

А в Тамбовщині щойно вечір і вже чути крик, лайки і бійки. То так подружжя тамбовське живе, бо нема дружби і в полі тамбовськєм. На одному шматку ще й не сіяно, на другому вже жовкнуть збирається, те деревце вже в цвіту, а те ще й листя не має.

Так ото ж я молилась — кажу, щоб зберіг нас укупі Господь, щоб не розлучила нас ніяка сила.

Але, чи молилась я якось так, як не треба було, чи Богові треба було до кінця випробувати на нас, скільки то може людина пережити, не ремсуючи на Його святого, — не знаю. Але трапилось так, що розсипалась наша купка родинна.

На весні якось обікрали в нас церобкоп. Ми прочули про це на базарі з Катрусею, але нам і чужий церобкоп, чужий у ньому крам, чи він обікрадений, чи завідувач розтринькав це сам, а потім підробив цю крадіжку, щоб сліди замести, — нас це не цікавило. Почули тоді на базарі, на базарі й забули.

Але підходимо до нашої хати і бачимо — у дворі повно людей, а двері до хати навстіж відкриті. На порозі міліція. Подивились ми одна на одну, холодно якось зробилось. Не знаю, що подумала Катруся, а мені зразу в голову вдарило: Пронюхали, хіба зайцеві втекти від хортів? Хіба Конопличам можна сховатись навіть на кругліківській Тамбовщині?

Входимо до двору. Нас заводять до хати і питають у Катрусі: „Де був твій чоловік цієї ночі?“ Вона відповідає: Всю ніч працював у радгоспі.

Так от — каже якийсь міліцист — є всі ознаки, що він працював цієї ночі в церобкопі. Це він, Максим Кругліков, обікрав церобкоп. Це він, цей хронічний злодюга, знову прийнявся за своє ремесло. Я чую це і мені ніби гора скотилась з грудей моїх. Значить, шукають не Коноплича.

Значить, думають, що Максим — мій Максим, це справжнісінький Кругліков.

Допитали Катрусю, а мене не чіпають, бо я ж глуха і німа. Поїхали. Сидимо ми з Катрусєю вдвох і думаємо, кожен своє.

Увечорі Максим не вернувся додому.

Катруся побігла до радгоспу, була у директора, була у профкома, була й у парткома. Всі її заспокоюють і кажуть, що якраз є свідків багато, що Максим працював цієї ночі і не виходив з радгоспу нікуди. І ще їй сказали: Ми, коли приймали Максима, ми знали, що приймаємо злодія, що за своїми плечима має безліч грабунків, два вбивства, дві втечі з тюрми, і ми слідували за ним. А тому ми переконані зараз, що він виправивсь зовсім, і тепер є чесний, советський чоловік. І це — мовляв — непорозуміння і більш нічого.

Вернулась Катруся, розповідає мені це все, а у мене серце у грудях стискається, а слізеньки солоним дощем... Катрусі мовчу, а сама собі думаю: Купив Максим чуже ім'я, а з ним купив і все, що таїло в собі це ім'я". Плачу я, гірко мені.

В голові моїй думки, мов бджоли у вулику з затуленим вічком, гудуть, б'ються в стінки, а вийти не можуть. І крутяться і сплітаються всі навколо одного: чи не краще, якби зараз Максимко сказав, що він не є Кругліков, що він споконвіку є Коноплич.

Думала, думала й сказала про це я Катрусі. І ще я сказала, що — мовляв — він працює, до нього всі ставляться дуже гарно, що можливо й простили б йому. Катруся довго мовчала, а потім зітхнувши, промовила: — не до мене, а ніби до себе самої — „Ні, хай ліпше лишиться він Кругліков”.

І знов ми лишилися з думками, але чого варті думки двох безпорадних жінок?

А Максимко вже два дні в тюрмі. Аж ось надвечір приходять з радгоспу — секретар парткому тамтешнього і голова профкому. Приходять і кажуть Катрусі: „Не сумуй, завтра Максим буде вдома. Ми й наші люди доказали вже слідчим органам, що Максим у той час, коли обікрали церобкоп, був на праці в радгоспі, а потім оце візьми і одвези завтра ранком до району міліції. Це характеристика, як робітника, Максима Круглікова. Тут ми пишемо, що він чесний і порядний робітник і що він є ударник.

Дали вони оцей папір Катрусі і заспокоюють: „Не сумуй, завтра буде Максим уже вдома. То, що він крав колись, то не біда, хто з нас не крав? Злодія виправить можна, а от контрреволюцію — цю вже не виправиш. Максим свій, в доску парняга, а що крав, грабував, то нічого. Буржуї — куркулі не грабували, вони свого мали. Грабували пролетарі, які нічого не мали.

Пішли вони. Катруся підійшла до мене, обняла мене і цілує, цілує і каже крізь сльози: „Вачите, мамо, як добре бути Кругліковим, навіть убивцеві — злодієві.

І обом нам було в той вечір так легко, проговорили з Катрусєю майже до ранку. Ранком заснули. Коли чуємо хтось грюкає в двері. Кинулись ми до дверей разом обидві. Увійшов міліціонер: — Збирайтесь поїдете і станете перед очі арештованого Максима Круглікова. Ми не збирались. Як стояли, сіли й поїхали. І лише дорогою я запитала себе: Чого ж це везуть і мене? Що я їм скажу, коли я глуха й німа? І тривога, ніби голка,

вколола мене в серцеї примусила стискатись його частіше з якоюсь, ніби аж терпкістю.

Подивилась я в очі Катрусі, а вони блищать так самісенько, як блищали тоді, коли вона вперше лишилась наніч у нас і тривога і щастя, невідоме й радість, все це разом світилось в її синьо-прозорих очах. Побачила це і мені стало спокійніше на серці.

Приїхали. Повели нас по коридору і впустили в кімнату. За столом сидить якийсь чоловік у зеленій тужурці, без шапки і, показуючи нам на ослона, що стояв під стіною, буркнув зпід носа: „Сідайте”. Ми сіли. Він — бачу — дивиться прижмуреним оком на мене і такий у нього вираз обличчя, ніби він хотів усміхнутись, аж раптом його щось укололо в бік і він не всміхнувся і не ойкнув, а лише рота роззявив і завмер. І потім крізь зуби до мене: „Як твоє прізвище, бабко?”.

Мені, ніби кинув хтось за шию тертого льоду. І холодно і гаряче стало, але я очей не підводжу, бо ж не чую, я ж глуха. Він ще раз спитав те саме, але голосніше.

Катруся йому — чую — говорить: Вона, товаришу, глуха і німа, а він раптом, як крикне: „Глуха? німа? у нас одглухне, у нас одніміє! Контрреволюційне падло”... А потім до Катрусі: „А твоє, як прізвище?” — Катруся говорить, чую, вже перелякана: „Круглікова”. Той за столом зареготав: „Кажеш Круглікова? — побачим — побачим”. І от у цей час відчинилися двері і не ввели, а впхнули Максима рушницями.

Я, як побачила, зхопилась й кинутись хотіла до нього, а той за столом прохрипів: „Глуха й німа! Сядь!” Я сіла. Катруся притулилась до мене, а в мене перед очима плавають жовті плями і здається мені, я не сиджу, а стою головою вниз і крізь жовті плями бачу Максима, що теж не стоїть, а крутиться швидко, ніби млинок і я відчуваю, що я буду кричати, але я розумію, я не смію, я не можу кричати, я глуха й німа. Я глуха й німа — повторюю це я собі в думці безліч разів, я глуха й німа, я не смію кричати... І примкнула я очі.

І ось чую питає Максима: „Як твоє прізвище?”. Я чую, Максим мій говорить: „Максим Коноплич” і ще чую Катруся крикнула: „Боже!”.

І ось тут, я не знаю чому, підвелась я з ослона і проказала: „Я його мати — Ганна Коноплич”.

В кімнаті стало тихо. Ніхто не промовив ні слова, лише Катруся припала обличчям на груди мені і шепче крізь сльози: „Боже мій, Боже мій”.

Той, що сидів за столом, підвівся, підійшов до Максима і напричуд тихо і ніби аж ласкаво, проговорив: „Міг мати волю, а тепер десь зогниєш у далеких місцевостях — дурень!” — і відійшов знову до столу. Почав швидко писати. Потім спитав, грізно спитав: „Як ти дістав пашпорта і де?” — Максим відповів: „Я купив його у Курську, дав за нього 500 карб, грішми, золоті обручку і хрестик”. Той усе писав. А потім знову спитав: „А з якої причини ти відважився розкрити самого себе?” — „З якої причини — це Максим перепитував — з причини чесности роду мого, з причини чистоти роду мого. От тут, сидючи у вас у льосі, я зрозумів, громадянині слідчий: Коноплич ніколи не зможе стати Кругліковим, як і Кругліков Конопличем. Коноплич може, хоча я й не робив цього, повісити курку над ганком райпарткому, але не зможе, як Кругліков, зайти до чужої хати, забрати пожитки чужі, йому неналежні. Коноплич може взять зброю, хоча я й не робив цього, і йти вмирати за правду, але не може, як це може Кругліков, забити безневинно двох немічних старців. Коноплич може і я ро-

бив це, ненавидіти тих, що обікрали мій край, мій народ, але він не може, як Кругліков...”.

І раптом той, що сидів за столом, крикнув: „Петлюрівська сволоч, заберіть його геть!”.

І отут — я не знаю, — як трапилось, я схопилась з ослона і крикнула: „Спаси тебе, Боже, синочку!”, а у вухах у мене, тисячами голосів, бреньять його речі останні: Коноплич може... Так, Конопличі можуть і зможуть! — кричу я Максимові навздогін, — але Кругліковими не стануть! Не стануть, бо не можуть!

І коли ми з Катрусею сиділи вже в льосі, мені снилось: я знову молодода, сиджу у своїй хаті, колишу Максимка і молюсь Всеблагому, щоб він дав йому розум і голос такий, щоб слухав його і прислуховувався до нього увесь народ, увесь великий наш рід.

Отож, хай кажуть мені, хай сміються і дразнять мене балакуною, а я не замовкну, бо я маю дуже багато чого розказати цій чужій-чужині, що бачила я і пережила за ті одинадцять літ мовчання мого.

Євген Маланюк

П'ята Симфонія

So pocht das Schicksal an die Pforte.

Напис Л. ван-Бетговена на партитурі П'ятої Симфонії.

І. Тернопіль, 31 травня, 1919 р.

Так стукає судьба у дверці серця
І треба вміть почути віщий стук.

То мить була, коли скалками терцій
Дробило час. Нервово бгав п'ястук
Пустий наказ, безсилу смугу друку.
Чекать? Розпорозитися? О, ні!
Ось стукає судьба і криця стуку
Скресає в іскрах вже нестримний гнів.

Чекать, аж хвилі зйдуться над нами,
Чи закликать лякливих просвітан?...
...Штабний вагон у тужаві нестями
А обріями — смертоносний тан.

Вагон мовчав. Втопивши в мапу очі,
Чекав на вислід Сінклер. Щось лічив
Рухливий Капустянський. Мельник крович.
Темнів Тютюнник.

Всіх тягар чавив:
Уява, відвічальність, обов'язок.
І лиш Наказний згублено блукав
Блудливим зором, де мольба й образа
Лучились з голим ляком пацюка.

І умлівіч спадали реквізити, —
Опереткова надма, штучний шал,
Плац Бонапарта, хитрістю підшитий,
Проблематична ранга „генерал”.

Тоді Тютюнник, зовсім потемнілий
З глухого стриму, стиснувши уста:
„Пробачте, наше місце там, де сили
Чекають керівництва. Хай і так,
Що розтіч, що розшарпано бригади,
Що Запорозжці в маршу і що зник
Так званий фронт. Дозвольте нагадати —
Ще є маневр!”

І то був майже крик
Обурення й погорди. Мов прошито
Осецького тим криком. Та за мить
Він розмірком старого єзуїта
Для себе вихід вже здолав схопить.

І, стримавши злорадість, він облесно,
Замішуючи в сахарині яд,
Промовив: „Все складається чудесно.
Ви горите відвагою. І я,
Яко Наказний, взяв би гріх на плечі,
Коли б почав затримувати Вас.
Ви хочете? — Будь ласка — молодечі
Пориви ушляхетнювали й нас.
То ж прошу, їдьте з власного почину,
Всю повновласть даю Вам на той час.
Хай Біг хоронить. Зараз, за хвилину —
Полковнику — зготуєте наказ!”

Так паперова душечка зраділа
Нагоді відштовхнути мить і чин,
І знов затріпотіло жирне тіло
Дрібним життям украдених годин.
Лиш усміхом лицарсько-поблажливим
Подякував Тютюнник за „наказ”,
Чи пак „ласкавий дозвіл”. В лютій зливі
Подій нестримних, у заглади час,
Коли дробився він скалками терцій
Й крізь шкло вагону ріс червневий гук...

Так стукає судьба у двері серця
І треба вміть схопити віщий звук.
Шкода часу і на найменші жести.
Перед двірцем вже двиготів мотор,
Щоб як на крилах пристрасти понести
В страсного дня розіскрений прозор.

II. Автом

• Для безпосереднього керування північними групами (С. С., Волинською та Запорізькою) з огляду на те, що з ними важко держати зв'язок, з Тернополя в Крем'янець виїхав помішник Наштадарма от. Тютюнник.

М. Капустянський — „Похід Українських армій...” т. I. стор. 44.

Він сидів, затоплений в собі.
Очі і дивились, і не бачили,
Як пливли даліни голубі,
Як стовпи подільську віддаль значили,
Що переливалась у Волинь.

День імлистий був. Лиш сонце плямами
Обсипало сизу далечінь,
Криючи за голубими брамами
Променисті золоті мечі.

І на мить майнуло в хвилі сяєва,
Десь за смугою тонких борів,
Несказанне видиво Почасва
На віками вибраній горі.

Тут що миля, то стопа історії, —
Адже ж ген за обріями знать:
Берестечко волиняк заорює
І ніяк не може заорать.

Все, що десь Данило твердо витичив,
Витерла злочинна рука
І незрячий край віками дідичів
Рвані очодолі Василька.

От і йде ночами невидючими,
Спотикаючися на горбах,
Тягнути поліссями та пущами
Чорні злидні і червоний жах.

Ані оприту, ані вислову —
Все завмерло і лукаво жде:
Може доля мудрість Осмомислову
На дулібів бідних наведе.

І зрадила дика жадоба,
І всі перемоги — внівець.
Допалуй, рокована добо, —
Стає початком твій кінець!

III. У Запорозців.

Західне сонце вдарило в лісок,
Мов золота граната. І на схилі,
Де заискривсь протоптаний пісок,
Штаб Запорозців заживав дозвілля:
Полковник Воскобійник друкував,
Зкоцюрбившись на коробі набоїв,
А Сальський в телефон спокійно кляв
Від „лежнів, невігласів і героїв”

А жо „герой” була в той час хіба
Чи не найгірша лайка, — виглядало
На певне подратовання... Та ба,
Тому важких причин було не мало:
Румунами обдертий до кісток,
Це вже не був колишній гордий Корпус, —
Беззбройний, без чобіт і сорочок,
Обдертий запорожець тільки торбу
Приніс з собою. (Місяцем пізніш
Набої наші ж — прокляті цигани! —
Нам продавали за-великий гріш).

Тютюнник перервав терпкі догани:

„Панове — прошу — стан у нас такий:
Поляки в Краснім з розвідкою в Бродах,
На Дубно ріжуть нас большевики
І перстень замикається.

Пригода

Ось розрослась в потвору, що як гад
Нас стискує й, бігме, злама хребта нам,
Якщо не кинемось. Вперед — назад —
Не важно. Найважніше бути паном
Своїї долі. І тому, якстій,
Все підтягнуть і на світанку — в наступ.”

— „Дозвольте (— Сальський). Це слова — пусті.
Де ж база? Тил? Де кулемети? Вкрасти?
А де ж гарматний той дівізіон,
Що нам його обіцюють тижнями?
Ні, вибачте: закон війни — закон.
То треба знать. Інакше межи нами
Не буде мови спільної...”

„ — Чому?” —

Камінно відповів Тютюнник зразу:
„Допоки військо — військом, то йому
Старчає мови ладу і наказу”.
„Так це наказ?.. А хто ж його...”

„ — Папір?

О, прошу, — ось, печатка, підпис, дата —
Час утікає — вужчає простір:

Закон війни, що теж не шкода знати.
Та балачки залишмо до пори.
Дівізіон надходить. Кулемети
У Ланівцях.

Великі наші мети, —
Та Вам одна лиш: зфорсувать Горинь.”

І Воскобійник мапу розіслав,
І Сальському вже чоло у задумі,
І телефон бадьоро заспівав,
І ординарці почваланали. В шумі
Мотору падали вже на кінець
Останні вказівки: зв'язок з Стрільцями,
Що тимчасовий постій — Крем'янець,
Що напрям — Миколаїв.

І вже плями
Низького заходу пливли тихцем,
Й на тлі, що сив мов золота запона,
Вершина Бони — черн'ю й багрецем —
Різьбилась, як надщерблена корона.

IV. Крем'янець.

Захід сіяв злотавий попіл
Над цим містом сторожевим,
То на згарищах дальних Європи
Не зникав ні вогонь, ні дим.

То конала Війна Велика
І ніяк не могла сконать —
Розкуйовджена, багрянолика,
Многозначно-таємна статъ.

То конала Війна й перед сконом
Засівала свій засів знов,
Щоб землі животворче лоно
Обаграла родильна кров.

І в новій купались Каялі
Воскресли із мертвих полки,
І підносилися охлялі
Нової війни — вояки.

V. Крем'янець.

„Штаб С. С.? Говорить Тютюнник.
Попросіть Начальника Штабу”
Польові телефонні струни
Проспівали (...осібну звабу
Мали ті телефонні розмови...)
„Поважання, пане Полковнику.
Що то там Ваш Отаман робить?”

Так. О шостій. Треба — тактовно.
А зараз зайдіть для подробиць”.

І за кілька хвилин короткий
Стук у двері і точний крок.
То — Безручко: крицеві нотки й
Глуховатий спокійний басок.

„Нас притисли і тиснуть знову.
Досить вузько, але невтомно.
Розуміється — настрій нервовий:
Крем'янець може стати мішком нам.
А позначилась тільки загроза,
Постягалися горизонти, —
Зростати почали обози
За рахунок фронту.

І — найвищий час...”

„ — Отже зрана
Запорожці рвуть на Проскурів.
Ви — уступом — за лівим крилом
І я певен, вже в першій турі,
Переведеній бездоганно,
Доконаємо наш пролом.

А пролом — це вже щось. Це вихід
З мишоловки. Деражня й Гречани
Зліквідують ворожий тил.
Удовиченко вдарить зтиха —
Залізниця і постачання —
І вже гра буде вільних сил.

Як з набоями?”

„Решта є ще”.

„Влийте вишкіл. Тил прикрутіть.
Пам'ятайте — стискаються клещі,
Губить кожна згублена мить”.

„Я тут питання дозволю”.

„Прощу”.

„Нащ лівий фланг
Є цілковито заголений”.

„ — Як?

А волинці?”

„ — На ранок
Будуть вже тут”.

„Ви поважно?

Що це — розвал?.. Утома?..
Добре — тепер вже не страшно.
Добре, хоч Вас повідомили.

Не сподівався переляку...
Отже виходить — вабанк:
Так глибоко не підуть Поляки —
Ви загнете свій лівий фланг.

Надпсули мені мій задум:
Я хотів в нашім стиснутім колі
Урухомити тільки півколо,
А виходить — взірець 'позаду,
У Богдановім „гуляй-полі”...

Що ж? — підемо **рухомим колом**.

Тільки хуткість — наша надія,
Не втопитись у власнім виварі.
Хай історики потім потіють
Про ці „Канни — навиворіт”.

VI. Крем'янець.

Директиву розіслано заздалегідь
Ще в Збаражу. Накази пішли додатково.
„Особистий зв'язок” — це одне з верховіть
У мистецтві війни — о, живучеє слово!

Неприємність з Волинською... спад і зник
Волевої напруги і — „втрачене серце” —
(О, який же він влучний, військовий словник
Без аттицької солі й пікантного перцю).

Генерала „розважного” враз замінив
Більш відважний полковник.

І сталося чудо,
Бо замість ешелонів — біваци і спів,
І частини — замість подорожнього люду.

Повінь паніки, що затопила була
Вулички Крем'янецькі (багато-багато
Вони бачили), ось прогула й перейшла
І зникла.

І ніч урочиста, як свято,
Ніч червнева осяяла всесвіт безмеж,
Землю й небо молитвою тиші з'єднала
Аж до ранку.

А ранком — ізнову навала
І війни клетотіння, і хмари пожеж.

VII. Крем'янець.

Drzy Ukraina bodiakiem
Pod kolujałym zodzakiem

Польська поетка

Під розсипом зір перлистих
Виситься Бона над містом,
Над тихою річкою вулиці,
Де домок до домика тулиться.

І людський труд згасило,
І бруд жидівський змило,
І місто — таємна влогovina,
Де — диво! — хтось грає Бетговена.

То пані Словацька, може,
Про мертвого сина ворожить.
В сонати місячним сяєві,
Можливо, й сам тут блукає він,

Шукаючи Батьківщини...
І лине музика...
лине,

Зливаючись з тишою, з горами,
Й міжзоряними просторами.

1942-1944.

Мосендз в листах Особисте

(З листів Л. Мосендза до родини інж. Арсена Шумовського)

...Я був надзвичайно втішений, діставши Вашого ласкавого листа. Та й справді, теє грізне „миле минуле” залишилось в моїм серці разом з кавалком Гнівани, сучасткою якої були й Ви. Я часто згадував про Вас... Маю лише 2-х річну доньку Марійку, яка з дружиною залишилася в Празі. Тепер турбуюся про їхній приїзд сюди, але покищо безуспішно.

Я такий самий як і був: „тренірований на резвость”, як казали мені тоді, а тому сухий і „від віку” злющий, так, що всі бояться Мосендза. Був стільки разів хворий на легені, що ТБЦ немає вже чого гризти й з розпукки замінила мене, — принаймні я себе тим потішаю, але дійсно вона не любить старого м'яса (48 років), а шукає м'якенької „телятинки”.

Жию тепер в Інсбруці, працюю в Червоному Хресті, пишу...

27. IX. 1946.

...Я в Санаторії, пробую позбутися тепер своєї недуги.

На повернення до України я ще вірю. Лише, що я персонально туди вже не поїду. Я романтик, а все те, що було мені миле і любе, там — зни-

щено й Україна тепер вже не та, що живе в моїй уяві. А працювати для України можна й не в Україні.

Моя дружина знаходиться в Братиславі й це, знаєте, краще поки. Бо вона там має дім, учиться (медицини), маленькій Марійці там добре, а тут лише б серце її боліло при мені і тіло страждало. Там їх не чіпають, хоч радо хапнули б. Звичайно, не чехи й не словаки. Я пишу. Пишу охоче й багато. Мабуть, ще цього року пощастить видати закінчену поему „Волинський рік“, та кінчатиму роман „Останній пророк“, що його пишу вже шість років. Є в мене охота до праці. Може то як з рослиною, що спішиться чимскорше відцвісти, поки не засохла.

Я б радо переселився, але хто й де потребує мене з моїми бацилями? Такої землі ще немає. Я вже так був урадувався, що Богомолець винайшов еліксир життя (бо не люблю смерти), а автор сам взяв та помер! От і еліксир!

...Моїй Марійці лише три роки й вона пише таткові та вірить, що він приїде. Боже, яке життя хороше!

14. VI. 47.

...Глюкозу при ТВС стосують не як лік, а як засіб для підтримання відживи, коли вже й шлунок нападений бацилями. Це не є лік, але мені впорскують усілякі інші, менше — більше сензаційні вакцини і сера, яких ще мої бацильки не коштували, але вони лише оближуються і нічого з того собі не роблять... В Америці тепер уживають проти ТВС стрептоміцин. Але від нього часто люди сліпнуть, а, подруге, його треба на 5000 швайцарських франків, себто 1300 дол. Ні, вмерти вже значно рентабельніше... А знаєте, до мене сестра обізвалася з Кубані... Ах, нещасні вони там люди.

Боже! Дай здоров'я Труменові...

...Ваш старий підтоптаний (але ще не сивий)

Мосендз

27. VII. 47.

„Хто має матір — ще молодий“... кажуть. Молоді й Ви, якщо Ваші мати живуть! Дай їм Боже! А коли моя мати вмерла й її ховали, то пам'ятаю, пані Ганна була на похороні. Був це січень, день вогкий, мрячний... Відтоді я лише раз плакав...

Моя сестра на Кавказі. Була вислана (замість мене) до Казахстану, потім повернулася на Кавказ. Одружена 2-й раз. Чоловік дуже порядна людина, значно старша від неї, сам інженер. Після 11 років написала мені до Братислави. Запрошує приїхати. Я відповів, що лікарі мені не радять жити в полярному кліматі... Ох, наївні там люди.

...Я дістаю листи з Канади від свого колишнього приятеля М. Ф., що став методистом-проповідником. Їхній часопис — чепуха! Я уявляв собі, що то річ більш поважна ті їхні методисти. Але підтримувати свій рух лайкою на православних і католиків — це ознака низькості природи. Та й сам часопис талаболить про всіляку акустичну любов, але... Ох, не люблю я конвертирів, хоч би то навіть жид був. Бо хто віру міняє — матір продасть... Більше з ними я в жадну переписку не входив. Та й що я їм буду писати? „Дайте, та не минайте?... Тфу!“

Досі мені Док. К-т у Філядельфії позичив 400 дол. Я маю намір їх віддати. Бо міг би не віддати добре забезпеченому приятелеві, але бути об'єктом філіантропії дуже тяжко...

Гумор мене не покидає, тільки секреція бациль зробила його шорстким і жеручим. Та й є чого. Наше життя повне дуже вдячних цілей для мого їдкового гумору. Шкода лише, що з друком тепер тяжко.

...Чи побачимось з нашими близькими? Не знаю. У кожнім разі на Україну під жадним оглядом повертатися не збираюся.

Для неї можна працювати і закордоном. А життя серед тих галічменосхідняків мене зжере. То невесела перспектива.

...Моя Бабійка старша вчиться. За рік буде лікарем, маючи 32 роки. Я за пару місяців матиму 50. Але лише легені у мене „підтопані”, а я сам ще готовий боротися.

...Боже мій, яка біда з тою ТВС! Як вона тяжко з людини лізе! Думаю, що це також проблема психологічна: Хто дуже „жереться”, швидше хворіє. Мій стан трохи покращав, але покищо тяжко щось сказати. Бо я важу 53 кг, цебто стільки, як в Гнівані (прим. Ред. 1919 р.).

...Дорогі мої приятелі! Я Вам найщиріше вдячний, що в таких тяжких умовах Ви маєте час, а також і серце ще турбуватися й про мене. Дякую Вам щиро!... Зараз неділя. Тут так гарно, так пречудово над Женевським озером, гарно, що й тяжко уявити щось кращого, нашого Поділля.

11-та 13. XI. 47.

...Не гнівайтесь на мене, що ніби то „пустив кантом” тих канарків з „World Church Council”. Пастор Ф. написав мені листа, я йому відповів, що його цікавило. Що ще я маю йому писати? До 50 років не навчився я нікого використовувати, не навчуся, мабуть, і на старі літа, хочби і самому.... (С...) до науки попав. Написав мені привіт К., я йому теж відповів. Маю голоситися „Дайте та не минайте?”... Воно, правда, що хто просить, тому й дають, але як на таких „вопрошателів” дивляться — про це, на жаль, у Євангелії не стоїть. На жаль, також не маю бегемотячої шкіри. За адресу Ф. дякую.

...Ще про тих „птичек певчих” з пастором Ф. на чолі. Коли я був написав йому відповідь на його епістоли, то дав листа прочитати нашій секретарці в канцелярії, щоб виправила мої німецькі хиби. Вона це зробила, а потім, сміючись, каже: „Лише не чекайте від них жадної помочі. Вони відомі всюди, як ті, що лише багато і шляхетно співають”. Я теж засміявся... Ви пишете, що К. є бізнесмен. Який зі мною може бути бізнес? Лише дефіцитовий.

...Я докінчую 3-ю частину свого роману „Останній пророк”. Перша і друга частина давно в Брюсселі і ніби то мають до нового року вийти. Що в тому правди — не знаю. Х — ксьондзович і я йому не вірю. Але де друкувати?...

...Ох, якби я був здоровий, я б, мабуть, подався до Англії. Пішов би працювати до лабораторії якої, до шпиталю... Жінка вже записала 9 семестр медицини і приправляє вже другий ригороз. Буде за 1 і пів року лікарем. А моя каверна стоїть і ані взад, ані вперед! Були гарячки, стримані колойдним золотом. Стрептоміцин проти кавернозної tbc недейсний, операції не можна робити, бо маю 50 років і 53 і пів кг. Треба лежати і чекати! А пани бацили продукують свої токсини, й я сам уже роблюся, як куслива, стара осіння муха.

Моя Марійка — Бабка є солодка й любя, як бувають у 4 роки дівчатка. Я їй пишу казки і оповідання. Тепер хочу написати для неї історію Старого Завіту. Чому там у Вас ніхто за це не візьметься? От колись Дік-

кєнс не соромився написати таку, а наші маєстра не хочуть, чи не вміють. А І. пише дурні вірші про Марію Магдаліну.

о. І. вітайте. Він мені не пише, бо ...боїться мого язика. Він один із тих, що, вивівши його з Содоми — решту полив би асфальтом і западив.

30. XI. 47.

Клена мені шкода! Осиротіла моя душечка! Відслужіть за нього, прошу Вас, папакхиду. Мені легше буде. Про кленову смерть я, на жаль, довідався найскорше, як був і поінформований про його хворобу. Причиною — підживива. Смерть — не витримало серце атаки коховських бацьиль і пневмококів. Три місяці Клен голодував і організм сам себе споживав... Ми дійсно були дуже дружні. Я часто старого дуже лаяв по своїй природі сварливого Мосендза, і він тоді був дуже мирний і тихий, як святий під бичами мучителів на старих образах. Якби я був у Зеєфельді, — він би не пішов до Німеччини, бо я б видер йому десь гроша. У забезпечення його родини нашими установами не вірю. Радив Кленісі використати тимчасове „розм'якшення почуттів” і вистаратись дозвіл на виїзд до Канади, як їй обіцяв К: Вона є безпомічно — прибита особа (зрештою такою була завжди, законсервовувались у фаху „перманентної київської баришні”) і на виданні творів її обдурять наші спритуні.

Про смерть Клена писав мені і п. К. в „слезоточивих” виразах і питався, чи не потребує (котрий раз уже питається!) допомоги. Я відповів, що потребує, щоб мені позичили на лікування, поки дружина буде самостійна. Результати досі американські.

...Плакати хочеться, коли подумаєш, що наші діти не мають ані Закону Божого, ані катехизису, ані молитовників, а старий цап вірші дурні пише. Почав я зі злости оповісти з Історії Старого Завіту, але хто видасть?

...Я тут дуже самотній. Але тримаюся. Жінка щось там продала, вислала мені 300 фр. — на 5 тижнів ще буде. Швайцарці погані для нас люди. Зрештою — „Pas d'argent, pas de Suisse — старе гасло. Вони йому вірні й досі. Увесь твій трам-тарарам коло їхнього гуманізму на 75 проц. трам-тарарам лише. Зараз у Швайцарії йде процес проти фірм, що вйсилали пакети в т. зв. „Дарунковій акції”. Це є прекрасний зарібок на гуманності. Тут за все треба платити, особливо таким безбачкам, як ми. Всі допомогіві установи обслуговують лише ізраєля. Дорогою цінею купив він цю прероґативу (зрештою я ніколи не „горнувся” до допомог). Чужинців тут дуже не люблять, а тих, що без грошей — два рази ні. Такий емігрант, як я, тут знаходиться в становищі Gemeiner'a австрійської армії до капрала: „Ту суть пан капраль, твє купа г..., далі на мило нічого, знов купа г... і на-решті стрілець, чи то пак „пан емігрант”. Процес тзв. інтернаціонального уряду був великим скандалом хабарництва і злодійства. Одне є тут для нас добре: безпека від „батьюшки” і розгляд по світу. Молю Бога про видужання, щоб скорше звідси податись до світу, де менше нас „люблять”. Чи є таке місце?

Кашляю я менше, маю апетит, але страва зла. Продукти добрі, лише гірше варити вже не можна. Знавці одначе кажуть, що в Англії ще гірше приправляють. І пощо ці люди живуть? Грошей мають — навіть самі з себе сміються, що швайцарці все такі сумні, бо бояться, що з кожним роком їм буде вестися все краще і краще!...

„По-хранцузькому” вже читаю і розумію досить, але не люблю ані тої мови, ані літератури. Все якесь поверхове, гниле, як той їхній Нобель-прайстрегер А. Жід. Жах! І дурна „Арка” захлистується від інтерв'ю з цим

педерастом. Ну — „доста!“. Як кричить моя Марійка, коли дістає по „задку“.

12. I. 48.

... Лише здоров'я бажаю Вам в Новому Році. Решта — „приложиться“. Якщо б мій стан був видужуванням — я б дуже радів. Але... А ще, як прийдеться передчасно покинути Швайцарію! Тоді побачимось з Кленом напевне швидко. Читаю про нього спомини й критичні замітки тих, що звали його за життя партачем, різних Косачів, Шерехів, та Державіних. Чи то доля людини, чи то доля хахла? А він же ж і не був чистим хахлом, а що то про мене скажуть?...

... Тепер про Клена пишуть, що то геній і то ті, що раніш рахували його партачем. Був це великий поет і велика людина, тим сумніше, що не українець. Але це все таки була сила українського духа і української правди, що його до нас приєднала. Мені без нього дуже тяжке. Трохи турбуюсь долею його родини.

7—8. II. 48

... Приготовтеся. Маю охоту до герцю. У всіх отруєних відпадами тбс — бациль — настрої міняються, як марцева погода.

Посмертні панегірики на честь Клена — це, звичайно, нормальна річ. Але як їх співають ті, що вчора його прозивали партачем і графоманом, а сьогодні звуть генієм — то правда тут рішучо не посередині. А таким критикам ідіотським треба заїхати „раз“, бо це не критика, а деморалізація...

... А знаєте, Дорогий, чи властиво пам'ятаєте, як я в 1920 р., весною, після маминої смерті хотів попом'бути? Я вже почав і студіювати, але, поїхавши до винницького єпископа Володимира, довідався, що обов'язково треба женитися. А я не хотів. А потому прийшла Армія УНР... Перша світова війна, смерть мого брата, на моїх руках у дорозі, ті страшні смерті тифозних, що, пам'ятаєте, були у нас в Гнівані, смерть моєї матері і бабуні у мене на руках, все це обернуло мою душу до середини, „внутр“, почала вона ридати, як каже Сковорода...

Року 1922 мене з Чех запрошували до Риму, щоб я перейшов на католицтво і студіював теологію. Я б і зробив це дуже охоче, якби не те, що треба змінити віру. „Козак віри не міняє“ — за мене ручалися мої батьки, коли мене хрестили, й я б зрадив їх. Бо я зовсім не переконаний, що православ'я ліпше від католицизму, чи останній — гірший від православ'я. Я лише не люблю конвертирів, навіть жидів. Хто-зна, якби винницький єпископ був більшим психологом — може б я був вже давно єпископом? Але, мабуть, ні. Мій професор Вондрачек на техніці в Брні казав, що, як людина не вірить, а має теологічну освіту, то з неї може бути чудовий біскуп. Мав, мабуть, рацію. Були на Волині такі діячі українсько-польські — Власовський і Богуславський. Обоє я їх добре знав. Це вони в 1913 р. одержали першу всеросійську нагороду за спільний твір „Трехсотлетие дома Романових“. Обидва вони з Духовної Академії. Не знаю, як Власовський, але Богуславський мені сам казав у 1922 р., що він у Бога не вірить, бо хто побував у Академії — стратив віру в Бога... Цього у мене немає, бо в Бога я вірю і ніколи не приходжу до колізій сумніву в його бутті. Лише стаю з Ним часом на прю: „чому і навіщо?“. Може піп з мене був би незлий. Року 1939 на Карпатській Україні пропонував мені Приходько висвятитись знову. Але я мав тоді наречену (моя жінка католичка) і не хо-

тів. Але все життя я мав нахил до цього шляхетного стану, який так легко можна зогидити і поплямити низьким душам...

Перед тижнем одвідав мене Др. К. Зробив на мене дуже добре враження. Але він не є політик. Мабуть, тому, що дуже чесний. Цікаво — він мені казав, що не любить галичан, хоч сам галичанин. Казав, що з ними не можна нічого творити...

...Мої бацилі щось не дуже мене турбують. Я знову важу 56 кг. Буде залежати від весни. Як тепер не матиму температури на весні — значить видужаю. Тепер спробую ще стрептоміцин — як не допоможе — змушений буду дати КВ право горожанства в моїх легенях.

19. III. 48.

...Листи, книжки, думки — єдина моя втіха. Я один раз сумний, один раз веселий і все те від того, який маю настрій, тобто який мені настрої створять токсини. Звичайно, що й об'єктивні дані мені часом не роблять легше. А для того тепер маю досить причин. Отож „поплачу в жилетку” — може хоч легше буде. Поперше — мій роман Х. стратив. Дав його до Парижу комусь переписувати. Того переїхало авто. Прізвища шофера і адреси, на жаль, не знаю, а то попросив би переїхати ще Х. Ну, й прохвост! Жадна людина ще не зробила мені такої шкоди. І сів я писати наново першу і другу частину. Не маю потрібних історичних матеріалів, і мені до плачу, до реву, до ма... усіх „директорів” посилаю, at mamatam futurum, як казав Зеров. Пишу, а воно мені і фізично тяжко, 7—8 отаких сторінок від руки написати. Болить рука, а від неї і груди. Подруге — стан у ЧСР: боюся за жінку. Хоч писала мені, хоч поки ніхто не чіпав. Потрете — матеріальний стан... На Бога надія... От перед вікном товчуться горобці і я пригадую, що про кожного з них теж турбується Той...

Тепер кінець части „вопіятельной”, прийде часть „ручательная” в помішку зі „славословієм”.

Мені подобається, що думаєте до Англії. Там знайдете працю і спокій. Але я цікавий, як будуть бріти нас сприймати? Мабуть, як ми себе самі — значить зле. Але всеж я згоден, що ми ростемо. Лише біда, що Д. не ростуть. Він робить дійсно приємне враження. Але правди він не шукає: і він приїхав з готовою політграмотою, лише пробує ґрунт, де можна її вчепити. Чи не думаєте Ви, що диявол теж випадає симпатично? Напевно! І так, як Д. правди не шукає. Лише справа в тім, що раніше, ніж шукати правди, треба відкинути стару „лжу”, а він нічого не відкинув, лише як „великий діалектик” шукає щілини, кудю б міг пролізти до емігрантської душі. Пішло Вам одну річ під псевдонімом. Не зраджуйте автором — мене. Проти тої брудної „злочинної” постаті — „Хвильового”...

Ах, Дорогий Приятелю! Не буде з мене католика. Я так само, як і Ви, рахую себе приналежним до всіх християнських конфесій. А я ще й містик трохи — за мене присягалися мої хрещені батьки — може знаєте Паламарських — й я їх не смію зрадити. Таїнство для мене — це таїнство. До Шептицького маю пошану. Але, коли почну читати випадкові галицькі панегірики — блювати хочеться. Від тих суперлятивів нічого вже від Христа не залишається. І попом уже не буду. Залишуся християнином, дуже грішним, але все ж християнином. І православним. От постать такого Вишенського на мене величезне враження робить... Православ'є всетаки чудова річ! Лише наше православ'є! Тільки православні нічого не варті! А наші муфті — ще менше ніж турецькі для нас. На еміграції дійсно варто бути лише християнином.

... Не люблю віршів Осьмачки — взагалі віршів не люблю і пишу їх з великим боєм — а проза — те, що знаю, — гарне по формі і дрібне по духу. Дрібне!

Ох, хахол! Навіть у націоналізмі не можуть підвестися над Просвітою! Україна! А далі! В якому концерті і який інструмент гратиме? Все у нас співи, хори, а опери немає, немає синтези, а як є — синтеза спільного котьолка, синтеза політграмоти, Дивничів, Багрянних, слов'янства... Один Клен розумів це, коли писав свій „допіл”. Був великий поет! Скільки ми з ним доброго говорили. А я лаявся. А він дивився на мене сумирно, наче хотів сказати: „Говори до гори!”...

Питається, чому я не публікую. Де? Я спробував і мені так почеркали, що не варто. Ті імпотентні „ліценціанти” хотять і інших оскопити так, як це з ними вже зроби Господь...

... П. Г. духом чус, що є за хиба в Осьмачці. Я з нею. Бо я теж трохи „баба”, цебто дуже стабільний. Мабуть, з мене був би добрий викладач карт і снів... А коли вже ми при снах — перед роками снівся мені сон: був я на небі, на широкий хмарі під темним зоряним небом і ангел показував мені будинки. А в одному була вітрина велика за склом і там стояли на чорних підставках блискучі діаманти. Бачу їх! „Це народи світу”, — сказав ангел. „А де ж Україна?” — запитав я. „Ось” — і показав на сьомий з ряду діамант. Не був він такий великий, як ті перед ним, але стрункий і блискучий, наче готична вежа... і досі пам'ятаю, досі відчуваю я той трепет. Я дуже люблю сни. Літаю в них — ще й досі — високо! Сьогодні напр., літав над військом якимось.

... У нас не криза письменства, а криза письменників — дрібних продажних людей. Конрад був поляк, але Велс відомий своєю філантропією. І Шов бере не гонорари, а лише проценти зі зиску. Ні, порівнювати наших з ними не можна. Ні, ні! Ні, ні!

Мені передавали, що Державин боїться, щоб я не почав писати критичні статті. Мені наплювають. Але не міг би писати про нулю стільки, як Шерех. Справа в тім, що наші критики значно освіченіші за сучасних письменників, тому і пишуть так, що навіть, коли вилають, то автор гордий, як той москаль: „сам” изволили в рило заехать!...

... Шкода мені Академії (Духовної — ред.). В р. 1945 пропонував я нашим духовним кастратам від політики закладення однієї школи. Виробив програму, напрямні... Не зробили... Страх конкуренції!... А ну ж Мосендза на вожді „бросить!”.

Я тут зустрічався з англійцями. Знаєте, що вони всі такі, як К. Всі на наш характер малопродуктивні, всі чесні. Але нам чужі. Хоч К. найменше. Бодай не паскар.

... Дай Боже Вам до Англії! Я б радо виїхав туди. Але мене нікуди не приймуть. Чи розумієте Ви — н-і-к-у-д-и!...

У свого „пророка” вкладав я так багато. Думав — буде епопея. Вийшов пшик, бо дався я себе злапати такій останній погані, як той „директор”.

Пишу новелю про ченця, що ціле життя молився за чорта, щоб над ним змилювався Госпедь. Бо все зло від чорта, а як ум'якшиться серце диявольське, не буде спокуси, не буде і зла на світі. Молився за диявола. Його гонять від усюди, а він умирає, й нарешті його приймає сам Христос у Хвилину смерті.

8. IV. 48.

... Тішіть мене, що мої листи дають Вам трохи розваги. Боюся одначе, що вони не для дам, бо їхня термінологія заставляє бажати всього кра-

щого... Та постараюся відповідати hoffählig. Звичайно, одержавши Вашого листа, я хапаюся за перо і папір, бо сверблять пальці і язик.

Так і тепер. Надзвичайно мене зацікавили квакери. Не тепер лише. Я вже тут випитував про їхню доктрину, але не маю жадного поняття, бо ось я переписуюся з таким Ф., що став євангеликом, а Іа К. у Канаді. Ми з ним в гострій переписці. Справа в тім, що в своєму органі „Євангельська Правда” вони нападають на інші конфесії. Й це мене вразило. Бо, на мою думку, жодна конфесія не може поборювати іншу, якщо вона вважає себе за євангельську. Притча про Митаря і Фарисея — моральне уґрунтування мого твердження. Ф. боронить цього права „поборювати”. І я вже до їхньої церкви байдужий. Така це сама секта, як інша, що присвоює собі право на ключі від царства небесного. Їх є в Америці тисячі. Це вони послали до Трумена ганебну петицію, щоб перервав зносини з Папою. Чого від них учитися?... Хоч я вірю, що серед них є справжні християни. Але мені це знову доказ, що жодна конфесія не є перешкодою для духа Христового. Жодна не є краща. От тут, напр., баптисти у Швейцарії. У такому готелі власник баптист. Удень він виставляє рахунки, збирає „трінкгельди”, свариться за мідяки, а ввечері виступає, як проповідник баптистичний і, закочуючи кліпки, взиває духа, щоб „накатіт”... Був я в Братиславі на такому духовному баптистичному накачуванні. Сидів, дивився, слухав і серце моє ані хвилинку не веселилося; після я довідався ще, що проповідник, спець од благодати, жив, як півень серед стада вірних куріпок (з усіма привілеями такого султана) й був нарешті „бит по ланитамь”, — й „изиде сь позором” на друге поприще. Знаю я секту тзв. свідків Єгови. Це люди! Ніхто так мужньо не тримався в концетраках, як вони. Ні один з них не заломився. Але почитайте їхню літературу (суддя Рутефорд) і Вам волосся дубом стає від жаху, глибини неутца, темноти й ненависти, з якою вони, напр., поборюють католицтво. Тому мені дуже й дуже прийшовся вітер од квакерів, щоб міг пізнати їхню доктрину. Якщо вони не хочуть бути добрими на рахунок інших — це велика, величезна християнська заслуга.

... Пам'ятаєте Ви „Моцарта і Сальєрі” Пушкіна? Найбільша річ того пустомелі. Є там вираз Моцарта до самооскарження Сальєрі: „Ти геній Сальєрі! А геній і злодейство — две вещи несовместные”...

Ото ж і я скажу: „сутенерство і письменництво — „две вещи несовместные”. Письменником бути, та ще в наші часи — це щось більше, ніж пером водити по папері. Це — покликання Боже. Як колись Джьотто перед початком картини молилися і постилися — так і тепер дух письменника мусить бути чистий і вартий тих високих слів, що комбінує на папері його вправлена рука.

... Доктора Серафікуса не читав, але критику читав і розумнішим від того не став, але з того, як Шерех намагається — мені здається, що там щось тее... Москвой плюс А. Жід смердить.

... Нарешті вийшов мій „Волинський рік”. Прислали мені 25 примірників. Обгортка Гніздовського гарна. Але в середині повно помилок. Неохайне видання.

... От хочать мої статті до ЛНВ. Але пощо? Писати, як маслосоюзний директор, я не вмію. А вони „гострих” статей не вміщатимуть. Щоб усе було тихо, сумирно, чесно... „Друг дружку — а деньки в кружку”. От є моя стаття про Хвильового. Гостра. Я не чиновник „особих порученій”, що „с одной стороны не согласітса, а с другой не признатса” — тому краще не писати. А не помістять вони тої статті, бо то треба потім відгризатися,

боротися, вміти сказати „ні!” — і не всупитися. Бо треба мати характери, хребти, а не бути „моральною вязигой”.

Тому Донцов був чимось, що мав сміливість не бути об’єктивним, (тобто літеплим *Mist’om*). Тому його ще й тепер бояться, шанують навіть „коли спить — без палиці повз не ходять”... А хто шанує Х, У, З. (від політики), чи ХХ — цю бабу Палажку від публіцистики. Хто має пошану до УУ? (від письменства). Тому із ЛНВ не буде нічого — хіба еміграційна „Ніва”.

Я б дуже хотів видати свій роман. Потім би і помер. Йй богу молюся часом, щоб Мати Божя випросила мені сили для докінчення цієї праці й друку (от бачите, як козакові Мати Божої зречися? Та ж він тоді пропав, бо за його свиняче життя Христос навіть і говорити з ним на останньому суді не схоче). Ох, якби Ви якось вплинули на Х. („директора”), щоб повернув мені рукопис!...

Був у мене навідвідинах... православний священник з Волині. Зробив прегарне враження. Лише, чи матиме силу казати ні? Цього чекаємо тепер від владик і попів. Знаєте, православ’я все було інертне, духовно близьке до Христа, але практично... Потребуємо брацтва, сестрицтва, освічених ченців. От я бачив на фотографії в „The spere” грецького митрополита: йде по Парижу, в простому одязі й нема в нім нічого з муфтієвської монументальності. Що ми знаємо про інші православні церкви?...

... А от ... Д. це цікавий тип. Клен його любив. Писав мені (Клен), що Д. страждає на захвати меншевартости й плаче й кається. Як та свиня, що ціле життя каялася і зрікалася золота не їсти, а досі споживає... То є все типи одного сорту... це Москва. Це наші туми духовні, над якими плакати треба, але, мабуть, треба знищити. (Говорю тут як політик, не як християнин)...

... Я весь час перестерігаю о. І. — те саме — шукайте людей. А хто буде співпрацювати з ними? Я маю такі жорстокі розчарування і сумніви за цих три роки! Бо „галічмен” за дешеву славу, за „пропечатання” тата продасть і стричного брата на „паход” прибавить! От де перекривилося „іщу-чи собі чти, а князю слави!”...

... Політикою з чортом — лише буком по голові. Але в найвищому аспекти — я з Орігеном — мусить прийти час, коли Бог простить диявола. Думаєте, що Бог сотворив зло? Звідки воно взялося? Мабуть, було поза його істотністю, як істотність хаосу. Але тоді виходить, що хаос майже як Бог, тобто Зло й Добро, Ормузд і Аріман, Ад і Рай. І, нарешті, Христова перемога. Хто про це думає? Для католицтва Папа потрібен. Щоб було з Ватиканом, якщо б в 1922 Мусоліні не скрутив червоним карк?...

... Мені зле. Шлункова нервоза, грошеві труднощі, біда. Світ остогид часом. Але помолюся — й легше стає.

21. IV. 48.

... Перед кількома днями по дорозі до Канади був у мене пан о. М. Дуже приємна людина. При цій нагоді я висповідався і причастився, чого не робив 28 років. І стало мені по тому так легко „как после доброй перки”. Добра річ сповідь. Отці церкви, давно ще перед Фройдом знали і не без підстави завели психоаналізу. Дійсно, мудрі були!

... Питається про генезу „Волинського року”? Не знаю що й відповісти. Мабуть, генеза така, як у тій анекдоті: „Добре тому письменникові! Коли сумно — сів, написав щось, прочитав, ось і розвеселився”... Писав зі споминів про свого діда, про Костопільщину, про бабу, про перекази... Все до-

купи для доньки, яка вже того всього не зазнає. А хто прочитає тепер — може відпідне тому на хвилю душу.

... Читаю Талмуд — в німецькому перекладі, звичайно. Моя вчителька старогєбрайської мови — жидівка з Палестини — померла, навчивши мене не лише трохи читати і писати „їдиш”. Стара гєбрайська затяжка для мене. Страшна і темна це мева, як і Талмуд темний, — темний, аж боязко читати часом. Потребую дещо для свого роману.

... Чому Ви жалуетесь на своє інженерство? Хоч це справді не „духовостний” фах, але чи нам треба бути обов’язково всім Бердяєвими? Ми — аматори, — філарети, а це значить, що дійсно щиро відчуваємо ті речі, за які ломимо списи. Хто має всі теології — мало вартий, не вірить ані в Бога, ані в чорта. Я ж теж хемік-інженер. Чим хемія вища за проєктування передач і зубових коліс, чи пальників?” Составлені кіслих щей і вакси”...

... Пишете про книжку, що займається особами Пасій (Страстей Христових). Я читав життя Христа Папіні, Мережковського. Прекрасні речі. Де там до Ренана, або таких протестантських вправ, а’la Bulovex Sytton. Живі речі. Особливо Папіні добрий.

... Ні, я не всіх лаю. Принаймні декого, не лаю лише тому, що нічого про нього не знаю. Бачите! А по тому люди сходяться лише на негативних оцінках: майже ніколи на позитивних. Особливо в родині. Клена я теж лаяв; за те, що він український поет, говорить в родині по-московськи, за те, що діти його не знають української мови, за те, що, говорячи про німців, він часто говорив „ми”. І моя лайка допомгла. Діти навчилися по-українськи, бодай трохи, бодай у моїй присутності соромились говорити по-московськи. Що не кажіть, а „в родині мусить бути вовк”, як казала моя бабуня.

... Мою статтю, що мала бути в ЛНВ, вже видрукували. Її спотворили. Але не видавайте мого псевдоніма нікому. Хай полають мене трохи... смердючі. Гострої статті писати не варто — пощо писати літеплі? На це мають своїх маслосюзників.

Ах, Дорогий Приятелю! Коли Ви пишете мені про „іскру Божу в кожній людині” — мене шляк трафляє. То правда! Але висновки які з того? Що „ведь ми люди, ведь ми человеки?” „Понять, — простить”! Ні, я не хочу обмежитися лише тим, щоб „понять”. Цього мало. Я хочу „зайняти становище”. Може пристрасне, гостре, терпке — але становище. Хочу хоч злої долі, але долі, лише не „простить”. Бо простити всіх — лише Христос це зробить колись. А нам Він наказав не лише любити, але й ненавидіти. „Блажен, хто душу свою покладе за други своя”... Чому ту душу треба покладати? Бо треба, як Микола Святош з мечем втинатися в вороже військо. І ось він був святий. А чи знаєте, хто є патрон нашої землі? Сам св. Михайло, що ненавидить сатану! Що не хоче прощати його! Сам Архистратиг, небесний Маршал! Мені колись казав знайомий чех: „Страшного масте патрона! Будете великим народом”. Одним із сьоми діамантів.

... Моя стара „Моссеєндзка” вчиться, а молода теж учиться... шкоду робити. Казала мамі, що любить її „на 30”, тата „на 70”, — а діда „на 1”, бо той їй по траві забороняє бігати. А тато далеко!

11. V. 48.

... Шкода дуже, що моя брошура пропала. Хоч цензури вже й немає, але мене тут цензурують, бо я одержую забагато пошти... Найкраще тепер бути „свинопасом”. До того ніхто претензій не матиме...

... Книга Мережковського, про котру я думав, це „Ісус Неизвестний”. Вийшла вона була закордоном. Велика людина був цей Мережковський. Тільки дійсно українець міг написати такі глибокі речі, як він.

... Про союз християнських партій в Лондоні я не чув. Але боюсь, що з того буде щось, як тут у нас у Швейцарії „Оксфордський рух”. Гарні слова, годовані сери і леді, а за всім тим лише стремління „примилитися” до Бога і до світу... Внизу, 1 кілометр під горбком, де стоїть Motte, лежить Clarens, містечко, де жив Руссо — великий словоблудник і обманець душ. Його був раз одвідав наш Сковорода, довго розмовляв про вихову і нарешті запитав: „А де ж його, Руссові, діти?”. Руссо відповів, що віддав їх до притулку. Сковорода перервав розмову і залишив дім. От це був справді квекер. Христовий квекер, що не дав себе обманути порожніми словами. Тому то світ і не спіймав його, як ловить усіх наших хахлів.

... Я кінчив перший том Талмуду в німецькій перекладі „Дер Бабільоніше Тальмуд” (бо є ще ерусалимський). Трактати про благословення, десятину й суботу. Величезний томище. Звичайно, всього не прочитав, але я маю властивість вибирати одним зором зі сторінки все головне. Багато дрібниць, полови, дурниць. Але ядро здорове: Не лише знати закон, але просякти ним кожну клітинку жидівського буття. Тому жидівство вічне, не зважаючи на Селевкідів, Гітлера і майбутніх ще Гітлерів. У органі жидівства у Швейцарії „Israelitische Wochenblatt” на цей Песах була стаття, в якій згадується всі переслідування жидівства в Європі і стояло, між іншим, і про „Chmelnitzkys Horden”. Залив їм, мабуть, старий Хмель сала за шкуру! Але чому ці „Горден” так робили — звичайно, не сказано. Тепер дістану собі Дубнова „Історію жидівського народу”. Мусить бути в університетській бібліотеці.

... Чекаю з дня на день стрептоміцини. Єдина надія. Бо інакше одчай зашпарується в моє серце. Я по природі прудкий, швидкий, ще й тепер бігаю по сходах. А тут мушу лежати, втомляюся, кашляю й ... гризуся.

24. V. 48.

... Пишете, що жінки не люблять „безгрошев’я”, безробіття і бездіяльних чоловіків. Егеж! Це вже було й у печерної леді: хто більшу медвежу шинку приніс — той і найбільший успіх мав. А за що Ксантипа не любила Сократа? Балакун був, позер, а в хаті порожньо. Це в природі самиці лежить: гнати самця, щоб робив, ловив, заробляв, бо треба жити, треба втримувати рід. А вони, ці самці мізерні, вигадали всякі куншти, від яких лише шкода їм, і нащадкам. Ні? От я тут привчив кількох синичок. Беруть горішки в мене з руки і залітають до кімнати. І тепер „стара” десь на гнізді сидить, а він весь розтріпаний метушиться цілий день, залітаючи часом на терасу, щоб вхопити трішки горішків і мчить в куці. Проблем віз з цього не робить, залишаючи це вже нам, людям...

... Писати більше на цю тему (Хвильового) не буду. Бо маю іншої праці багато. Треба закінчувати роман, що його, нарешті, мені переслали... (я загрозив поліцією...). виправили на 60 сторінок (якийсь Д...). Добре, але хіба на це треба аж 13 місяців! Почав писати нову поему: „Дві житті й смерті Козака Мамая” — на тему легенди Сизифа. Але роман, передусім роман. Він жере мене!

Що ми всі до більшої, або меншої міри, „малороси” — це так. Пам’ятаєте, чим уgruntував Господь свій присуд, щоб жиди блукали 40 років по пустині? „Щоб вимерли ті, які пам’ятають, мовляв — ситість єгипетських горнят”... Так мусить бути й з нами! Якщо я доживу, напр., до повороту,

то я сам добровільно вже в Україну не поверну. І звідси можна їй служити. Ви згадуєте про недоговореність Донцова. Маєте рацію! Мабуть, у моєму романі знайдете і відповідь. Любов до України велика річ, але треба ще собі усвідомити навіщо нам тая Україна потрібна. Бо якщо ми в ній запровадимо своє НКВД, яке вже смакують Фітільовщики, то чи варто мати Україну?...

...Я познайомився тут з Оксфордським рухом. Це щось прекрасного. Але про це я писатиму Вам окремого листа на кількох сторінках. Скажу лише, що він мені багато додав духу й відваги людської і християнської. А головне, що він неконфесійний...

Сердечно вітаю Вас і п. Ганну. Знаєте, чому мій підпис з таким гаком вгорі? Це 1919 р. я підписувався так: Леонід Мосендз (гак до низу), а п. Г. якось сказала, що це підпис зарозумілої людини і відтоді я підписуюся: Леонід Мосендз (гак до гори).

17. VI. 48.

...З того ЛНВ не буде нічого. Бо галичани здібні лише на „Світ і Знання” — чи як то було. Або на рабінські статті а la П. — Відносно браку легена воно не так страшно. Бо це би мало значити, що має каверну й не одну. А хто має каверну, той не ходить, а мусить лежати, хоч би і не хотів. Мабуть, поверхова туберкульоза. А з нею можна жити до 100 років. Жив я і працював з нею до 50 років майже...

...Ах, Горотак! Як можете — пришліть мені два примірники. Я один з них виправлю, доповню і Вам перешлю. Так, це ми з покійником Кленом написали за два дні. Деякі речі в двох писані, дещо не ввійшло. Навмисне дали туди і чепуху останню, щоб ніхто не пізнав. Але старий все розказав (слаб був на язык покійний), а потому помер, а з ним і „Горотак II”.

...Загальноосвітній бік едукції лежить завше по боці замилювання. Якщо людина немає охоти — ніщо не допоможе. А головне, треба вміти читати. Я читаю не окремі слова, а зразу цілий рядок, цілі речення. Тому, напр., у слов'янських мовах — читаю по 60—80 сторінок на годину. Наукові речі 30—40; по-німецьки 30 сторінок. Ця спеціальна техніка читання дала мені можливість прочитати стільки книжок, що я тут англійцям розказую про їхню літературу. Правда, таке читання не є глибоке. Але глибоко читати я потребую лише щось для праці. Як почати з олівцем і записувати нічого не прочитається. Тому я не читаю, а ковтаю. На всі ці речі маю досі незлу пам'ять, але перед гніванським тифом була ще краща. Лежачи тоді в гарячці, я читав пам'ятаю, „Оправданіє дорба” Соловйова. Досі навіть дещо пам'ятаю. Й тепер читаю безліч, від жидівських часописів до лікарських журналів. Між іншими, знаєте, що Вяч. Іванов чудові вірші мав: „Ища забав, бить может сатана является порой у нас в столице”... страшна річ! „Сменовехнулся” із Шангаю повернувся до Сталіна р. 1945.

Не шкодуйте, що не пішли на філософію! Одна філософія (з теологією) безплідні речі. От так зробити, як Швайцер: раніше теологію, потім медицину, або Гаспер — медицина і філософія. Бо ті дивні філософи: мелють, мелють, а часом навіть не уявляють, як діти родяться. Теж і теологія.

...Моя хемія була добра. Лише я з неї покористав мало. Коли р. 1931 працював над дисертацією на техніці чеській у Брні, малося на меті, що опісля поїду до Англії спеціалізуватися на газовому ділі... Докторат зробив, але Академія луснула. Потім я працював як інженер — будівник —

простував дороги, на кампанію їздив на цукроварні. Варто було для того робити докторат? З 1939 до 1945 був хеміком, при державному словацькому винарському Інституті. Канцелярщина і рутина. У Брні без мене були люди. Знаєте Ви, що таке „тяжка вода?” За її відкриття Урей дістав Ноблеву премію. Я про неї знав перед Уреєм. А де було робити? Було ще декілька речей, от, напр., тепер модерні силікони. Я пропонував професорові ще р. 1930 над ними попрацювати, але ці речі робляться лише в лабораторії. Добра це річ, чиста, прецизна! Одна така мікровага чого варта (а я вже й забув на ній важити!). От тепер з мене „він і хемік і поет — одним словом, вінігрет!”.

...Галічмени цупкі на московську отрую. Звичайно лише факультативно. Бо в них не виробилися ще відповідні сторони спільні з Москвою. Але, як побуде Галичина під Москвою 25 років, стануть і з них східняки...

...Про Оксфордський рух Ви вже довідаєтеся в Англії. Це б треба цілу дисертацію. Але це чудова річ.

...Стрептоміцин я одержав і досі мені впорскували 22 грами. Нема гарячки, дуже мало кашлю, мало випльовую, добрий апетит, прибавився 2 кг. Але каверна стоїть, як і була. Без операції не обійдеться, але, як буду сильніший.

P. S. Важу знов 58 кг., а важив торік 52!

10.VII. 48.

Перед тижнем одержав я Вашого листа від 1.VII., але не зібрався зараз відповісти, бо нахожуся в „піднесеному стані”: Чекаю на теракоплястику. 9 — 10 ребер мають мені виняти, щоб стулити каверну, бо стрептоміцин не помагає, тобто поміг тим, що приправив мене до операції. Без нього б вона була неможлива. Отож у мене настрої всілякий. Не добили німці і москалі, доріжуть швайцарці, бо при цій операції дуже часто стається, що вона вдається, але пацієнт гине. Моя дружина підтримує мене в добрій надії. Але я маю всетаки „Kleine Seele”. Знаєте, як той кінь, що побував у вогні, не хоче вже до нього йти. Але без стрептоміцину неможлива б була операція, без операції — видужання. Дай Боже!...

...Мій псевдонім — це прізвисько мого діда — лісничого в Костополі — Осип Лясковець. Його перші дві жінки — це були, здається, сестри Борущькі. Знаєте таких попів з Волині? Третьою була моя баба — полька — Семожицька — Корзонь, значно молодша від нього, що в нього закохалася (натяк на це в „Волинський рік”). Мати цього Ляскового була ще грекокатоличка, що десь у 30 роках минулого століття мусіла „навернутися”. Це також у „В. Р.” —

Прикладаю Вам два переклади Клена. Віддайте їх до Вісника.

...Ах, як я сміявся, коли я почув, що „Мосендза бояться”. Зрештою, трошки можуть, бо їхню гнилу східняцько-малоросійську душу бачу наскрізь, читаю в ній, як у свій (бо ж і сам східняк, хоч ніколи в житті не був малоросом!)... Справді я тепер хворий. Але, якби був здоровий — написав би я про Хвильового таке, що їм би раком душа стала...

...Так, філософія, як фах, дуже дорога річ. Цікаво, хто у нас студіює ці дві нерентабельні речі: філософію і астрономію? Ніхто, здається!

...Паротяги я дуже люблю! Ще з дитячих років. Запах диму з паротяга мене ще й досі зворушує й нетерплю цих електровозів!... Скажіть мені, пощо вагони й льокомотиви роблять такі „цибаті”. Якби я був інженером, я б сконструював такий потяг, як плаз: низький, широкий, щось ніби танк. А то все вгору лізе... Зло в не в техніці, а тільки в людині. Та

і хлібом можна вбити людину. Чи буде винен хліб? Дурень і молитвою носа розквасить. Техніка не має вини! Лише моральний поступ (якщо взагалі таке є) не поспіває за матеріальним. Або, як казав Salda: „Наші ноги досягають річей скорше, ніж наше серце”. Чи можна відсунути техніку? Для Мірчука, як для особи, можна. Для людства — ні. І не потрібно. Треба лише не забувати про Христа. Та християнином можна бути й, будуючи радары та циклотони. Лише справжній християнин не мав би приймати участі у будові Vn. Та коли до цього дійде? Одначе мусить об'явитися така особа. Це буде початок... Ну, будьте здорові! Обіймаю Вас міцно! Якби що зі мною сталося, то напишіть листа моїй дружині: (адреса). Хай Вас Бог і далі при здоров'ї тримає. Ваш відданий Л. М.

26.VII. 48.

...Ще не було операції, але Ваша згадка щира і сердечна не минеться з учинком напевно. Прошу Вас поцікавтеся Оксфордським рухом, не будете шкодувати! І може ще більше відчуваєте вагу і силу молитви, як її часом відчуваю й я. Якщо будете в Англії — допоможіть, чи поглибите зв'язки наших автокефалістів з англіканцями. Знаю, що в Англії за ними питаються. Я ввесь час у стані очікування. Пишу, читаю (догризаю Талмуд) й думаю. Останнє найгірше: „когда бедный еврейский мальчик начинает думать”...

Моя дружина доробляє останні іспити і я чекаю на її приїзд. Тепер — здається — наш приїзд знов відкладається...

І сміх і гріх, читаючи оці всі гандлі з „кризами”... Та, передусім, тепер операція. За океани я б не радо їхав. Мама Європа є найліпша з усіх „мам”. До Франції б шкурнув, хоч цей нарід йде мені на нерви. Щоб лише подивитися на Верзаль, де колись жили люди, а не „сітосни”. Більше мене нічого не цікавить. Бувайте здорові. Обнімаю Вас — Л. М.

21.IX. 48.

Пробачте, що на Вашого великого паризького листа відповідаю лише тепер і то в такій формі. Справа в тім, що мені в міжчасі зробили одну операцію. Вирізали ззаду п'ять ребер на довжину 58 см. і трохи стиснули каверну. Ще мають вирізати спереду 2 — 3 ребра. Операція була тяжка і я ледь-ледь вирвався з костей Тітки. Але вона ще шанси має при другій операції. Тепер я в Mottex знов, бо робили мені операцію в Ley-sin. Пишіть мені! Як буду мати більше сил, напишу Вам цілий роман про Лазаря Мосендза й його ребра. А тепер досить і цього, бо я стра-тив після операції більше 5 кг. і мушу знов приправитися до другої. Де Ви? Ще у Франції, чи в Англії? Чи не став із Вас уже заступник dearі,a Кентерберійського? Бо я, що далі, тим більше люблю нашу нещасну православну церкву. Чи варті ми кращої? Пишіть мені на стару адресу, а якби я вже не був на цім світі, то листа Вам повернуть. І згадайте в своїх молитвах „безребренника Леоніда”.

3.X. 48.

...Чекаю на другу операцію і обмацую решту ребер, які прийдеться офірувати бациляному богові. Ага! Дуже прошу Вас, якщо це недорого, прислати мені роман Н. Wells'a „Машина часу”. Чи в англійському оригіналі, чи у французькому перекладі. Може бути антикварне видання, не конче нове. Зрештою зі Швайцарії можна посилати гроші й я пришлю Вам купони міжнародні в конверті. Дякую. Нарешті післав до Німеччини

першу частину свого роману. Буде гевалт коло нього. Або й не буде нічого. Бо лише б мені трохи здоров'я і буду воювати. Читаючи гру „батьюшки” з Альбіоном і Янки, мав я велику сатисфакцію. Нарешті і вони пізнають школу хамства і підлоти. Але, вони, як той маркіз De la Rue у А. Толстого: „Вонзил кінджал убийця щетуплений у грудь de la rue, а тот сказав з улюбкой благосклонной: „благодарю!” etc.

Знаєте? Цікаво, як довго будуть дякувати. Але я думаю, що хитрий грузин дасть Янці якусь концесію в Азії і прощай свобода Європи...

12.X. 48.

Дорогі приятелі!

Горят костри горючие
Кипат котли кипучие,
Влестят ножи булатные —
— Хотят козла зарезати...

цебто завтра має бути друга операція... Саме вчора прочитав я ще не знані мені новелі Garlworthy. Що за краса! Що за майстерство! Тож соромно після нього писати. Це звичайно не Huxleg'i теперішні, і Mangham'ovi далеко до „великого Джона”, а Н. Walpole просто партач!... Між „бе” стався якийсь скандал родинний. Знаєте, Коломия. З націоналізму зробили Маслосоюз.

Ах, як добре бути здоровим і працювати! Як добре. А зарабляєте Ви дуже мало. Це 30 фунтів на місяць. Але Ви за те вільна людина, серед вільних людей, а це варто не фунтів, а кіло. Коли я буду? І чи буду? Настрій у мене мінорний, хоч і докучило вже довше бути хворим. На видужання є добра надія, але... серце моє отруїли бацили і воно слабне...

Обнімаю Вас обох, бажаю багато здоров'я. Пишіть.

Вам щиро відданий Мосендз.

Юрій Клен

Переклади з Р. М. Рільке

Пора, о Боже! Літу доцвісти
Ти дав. Кинь тінь на сонячний годинник,
вітри в ланах широких розпусти.
Останнім овочам своє зерно
дай доплекать; даруй два дні тепліші.
Дозріти їм звели й пройми п'янкіше
Останньою солодкістю вино.

Хто ще бездомний і самітний — вітх
вже не зазнав, ніч не буде спати,
писати довгі лиш листи, читати,
алеями блукати, між доріг,
де осінь мертве листя буде гнати.

✱

Останні там хатки і міста грань.
Нові будівлі рвуться із неволі,
Зорять, шукаючи початок поля,
Грудьми вузькими пнуться з рештувань.

Весна там недоквітла і смутна,
І лихоманка трусить літню змору,
Черешні миршаві, а діти хворі,
І тільки осінь далечню ясна,

Бо вечорами позолоть сліпа
Стікає на отари і на лан, де
В кожусі темно тулиться чабан до
Останнього лихтарного стовпа.

✱

Масок, масок! Знести немогота
Ероса обличчя вогневе,
коли він, мов день сонцевороту,
гру предлітню провесні урве.

Як розмова раптом споважніє:
Десь розтявся крик!... (як це бува),
так незнаним трепотом обвіє
бог той, наче тиша храмова.

Ухопив в обійми, взяв в неволю...
Димом, димом все пішло.
Корчиться життя, родилась доля,
плаче в тобі джерело.

О. В.

Якою має бути література

(передрук із газети „Гомін України” ч. 3. з 15 січня 1949 року)*)

Розклад, який переходить світ, відбився і на його літературі. Кріза її сягає давніх часів, а особливо виявилася яскраво в занепадницькому 19-ому і в нашому віці.

Перед тим зовсім іншою була література, як тепер, іншими були погляди на її завдання. Про старі часи на Україні писала п. Єфименко, знаний український історик. Коли повставали, коли творилися козаки на Україні, „замешкали на пограниччю кочовими ордами, ці лицарі все були готові зложити свої голови” в боротьбі за життя. Ці нові осадники на нових землях „не покладали на державу, ні на правлячу клясу, журбу про свою безпеку”, брали це завдання у власні руки. „Сильне, горде, свободолюбне населення цих земель, видвигає зпоміж себе людей, які мало дорожили приємностями осілого хліборобського життя”, яке не забезпечувало їм завтрашнього дня. Вважали за краще, „за привабливіше, більш займаюче, з переслідуваної звірини обернутися в сторожевого, чи ловчого пса, помінятися ролями з ворогом”. Так повсталася на Україні верства людей особли-

*) З огляду на актуальність питань літератури порушених автором О. В. Редакція ЛНВ найшла потрібним передрукувати цю статтю.

вого типу, що визначався загартованістю, мужньою погордою смерті, любов'ю до свободи. „Козак „не дорожив життям, не дорожив і майном”. **Оця веретва створила з часом і свою літературу**, подібну до літератури їх фізичних і духових предків, князівських дружинників з їх „Словом о полку Ігоревім”. Це була література Дум козацьких, „Милости Божії” про Богданову славу і про кодекс чести лицарської. Той самий дух горів в творах Котляревського, Наріжного, Гоголя, Шевченка. Особливо останнього, який оспівував „славу країни” своєї, її „великих вождів”, що „боронили народ козацький і Святу Церкву”, „які були местниками” за наругу над рідним краєм”. Ця література будила у читачів „великий дух предків”, віру в „Бога-сили, Бога-слави”, будила гордість, погорду до приємностей особистих і дрібних справ дрібної людини, потяг до річей взнеслих і величних („Микита Гайдай” Шевченка).

Такою духом була література західньої Європи давніших часів. В добу наших Ігорів і Володимирів, французькі міністрелі величали подвиги королів та їх лицарів, і життя святих. Французькі історики тих часів підкреслюють, що було тоді два джерела поетичного надхнення, два почуття знаходили свій поетичний вияв — **бравура й віра**. Та поволі, на зміну цієї літератури, прийшла нова, а її переломовим щаблем був 19-й вік. Література почала звертатися до „малої людини”, нею лише цікавитися. Героїв і святих стали викпивати. Вольтер, в своїй „Пюсель” („Правичка”) намагався принизити і спростачити надхненну постать визволительки Франції від завойовника — Жанну д'Арк. Сто з чимсь літ по ній, М. Шаповал висміює „Слово о полку Ігоря”, яке Шевченко називав „невеличкою та премудрою книгою”. Тим самим шляхом пішов у музиці син кантора Кельнської синагоги, Оффенбах у своїх оперетах, повних цинічної й розпаної наруги над богами і героями. Почалося у письменстві від симпатії, від співчуття з усіма „унижонними и оскорбленими” (Достоевський), з нової релігії „гуманності” і „людяності” Діккенса, Толстого, Гюго, Достоевського. Потім перейшла література від опису **пересічної людини**, з її дрібними турботами, особистими насолодами та ідеалами, до звеличування цієї людини, ставлення пересічної людини на постумент. Лише її радіощі і горе стали поволі предметом літератури. Проблематика над — особиста, що виходила поза межі вузького кола захоплень пересічної людини, зникла. Зникли типи людей, для яких на першій місці йшло почуття чести, служення високим ідеалам, отчизні, боротьбі з злом, Богові. Поняття Бога взагалі щезло, а в осередку всього для нових „гуманістів” стала „людина”, з усіма її добрими і лихими сторонами. Цю „малу людину” треба було жаліти й любити і в біді, і навіть в її збоченнях. За ці збочення, а навіть за злочини, вчив Руссо, вона невідповідальна; винна була суспільність, не вона. А потім просто прийшло до гльорифікації тої „малої людини”, навіть її найгірших інстинктів і вибриків. „Героями” нової літератури стали проститутки, Сонічки, убийники Разкольникові Достоевського, вульгарні вітрогони, й грошолоби в роді „Бель-Амі” Мопасана. Дальше пішли еротомани Арцибашева, Винниченка, Цвайга, повії „Хлопчиці” Маргеріта, завошивлені мужики Толстого, як носії „нової людини”, гулігани Маяковського, дегенерати й дегенератки п. Коллет, які жили дрібними насолодами і пристрастями тіла, нарешті „герої” Сартра, циніки, скептики і егоїсти, які не знають іншого закону над собою, окрім власних забаганок і низьких потягів. До цієї категорії письменників належать Гемінгвей, Сінклер Льюїс, Клер Бутц, всюду найбільші свинства, на які здібна людина визволена від

всякого сенсу самоконтролі і віддана на поталу своїх найнижчих інстинктів, описані так, ніби були вони щось гідне наслідування.

З літератури відразу до всього високого проникла до фільму. Рідко тепер можна побачити фільми з дійсними героями, як напр. фільм про великого противника Наполеона — Пітта молодшого, або французькі фільми з Блянш-Шаром, напр. „Полковник Імперії”, де можна подивляти людину шляхетну, мужню, героїчну, людину честі, яка дихає і живе не дрібними егоїстичними приємностями „малої людини”, а одною великою ідеєю — пристрасною, понад буденні радощі малого чоловічка і за свою ідею віддає життя. Частіше побачите дрібні пригоди гангстерів, повій, тзв. „вампів”, дрібних клерків, що думають лише про гріх, виграну на перегонах посаду, або навіть шахрайство і злочин. Як напр. в огиднім фільмі старого циніка Чапліна — „Пан Біду”, де виведена історія „Синьої Бороди”, французького Ляндрю, що для зиску і гроша холоднокрівно мордував свої жінки; фільм, в яким убійник і каналія представлений „жертвою середовища”, не без симпатій і який стрів похвали в большевізантській пресі і в українській „Арці”, де свідомо плекається культ „малої людини”, позбавленої поняття добра і зла, або попросту малої каналії.

Ідеологічне підложжя має така література і в критиці. А ця критика твердить, що письменник має право описувати всякі емоції „малої людини” і гарні і нікчемні. На ділі, на останнє звертає критика найбільш свою ласкаву увагу.

Чи потрібна нам така література? Які вона матиме моральні наслідки для людини і суспільности, серед якої панують, захвалювана такими простацькими критиками, як і автори, на це відповіді не почуєте у тих критиків. Вони просто твердять, (Шерех), що щойно в цій бігуновості свого „Я”, є людина справжньою „цілою людиною”, „цілим чоловіком”. Тому цей критик і критики йому подібні захвалюють нам твори брукувої літератури, літератури для голоти, морального шумовиння, боронять Достоевського, Винниченка, особливо циніка Сартра, доводять, що не мають нас вчити автори моралі, ані не повинні мати якийсь світогляд, себто не повинні розрізняти між добром і злом, між вчинком шляхетним і просто свинством. Світоглядом — іронія! — мають займатися публіцисти. Інакше дивився на проблему „цілого чоловіка” такий Франко. Він писав, що той цілий чоловік, в якому буває надія, хто любить, терпить, кого бій ще манить. А як погасне шляхетне чуття, як людина втомиться, або заломиться, як в ній надія замре, як прохолоне серце для всього шляхетного, — то тоді наступають для людини „погані дні”, болотяні дні”, яких звеселити потрапить лише згадка, коли людина була вся порив, вся боротьба, вся стремління до добра, — „юні дні, дні весни”.

Але це писав Франко, а модерні критики „малої людини” кохають в ній лише худобу, або звіря, і відмовляють людині права називатися „цілим чоловіком”, коли вона стряслася від своїх худоб’ячих нахилів.

Для таких критиків найкращі письменники це дуешвні євнухи, кастрати, без мужеського первня, нездібні помужеськи реагувати на удари долі, або скептики, без горячої віри в щоб-то не було, або циніки і еротомани. Такі критики захвалюють Барку за його українську „патріархальність”, за його „ідиличну — селянську” фолософію життя, за його нахил до „спокою і статички”, себто до непорушности „капусти головатаї”, безсилої активно реагувати на життя. Хоч і самого крика вражає небезпечна „закам’янілість” та ізоляція „від доби” цієї фолософії, пасивність її виклику коловоротів подій та все ж воліє він це. Не зносить фолософії людини

твердої й характерної. Не для нього світ людей, які погорджують і дією й особистим щастям, що не миряться з злом, з ним воюють і в боротьбі вми-
рають: не для нього світ „істериків”, осоружний світ „нічних вершників”,
світ прорізаний сурмами й атентатами”. Не їх любить отой критик, а „прос-
ту людину”, як „вершок, як зразок людини”, без поривів, без викликів,
що спокійно порпається в рідній кучі гною, в надії „пересидіти тихо”. Во-
ліє людину, яка вміє лише пасивно стверджувати, що „милосердя на землі
нема”.

Люблять ті критики такі твори Плужника, від яких віє зневірою лю-
дини, якій в житті лишилися тільки „втома, зморщки та старі листи”; люб-
лять за те, що переважає в нього меланхолія, резигнація та песимізм
забарвлений скепсис. Більше того! Особливо сподобався критикові той ав-
тор за те, „що таке банальне тло його думок”... Подобається критикові І.
Костецький за „Божественну лжу” від якої вульгарності і сопуха треба
носа затикати читаючи. Подобається Косач за „Енея”, чи „Сонату б-моль”,
де революціонерки українські виведені або самичками, або просто повія-
ми і де дуже багато місця присвячено алькову. Такий критик захвалює
авторів і твори, в яких нема ніякого світогляду, в яких автори розкошу-
ють в ідилічних настроях, або вибриках звироднілих людських павіанів.
Все згідно з теорією, що письменник повинен займатися малою людиною,
малою розумом, малою почуванням, малою волею, причім дуже часто „ма-
ле” і вульгарне майже ототожнюється; людину не так з простими, як прос-
тацькими емоціями. В теорії стоїть, що авторові вільно малювати всякі по-
чуття, на практиці — і самі ті автори, і їх крики — звеличники любю-
ються найбільше в тривіальнім і вульгарнім.

**Чи така література здорова? Чи вона потрібна спільноті людській?
Чи потрібна нам? Чи справді письменник має право описувати всі почут-
тя своїх „героїв”, і взнесли і ті, що будять несмак і огиду, деправуючи ха-
рактер читачів і схамлюючи його інтелект?**

В інші часи, вистарчилиби поставити таке питання, щоб була ясною
і однозначною відповідь. Інакше в наші часи — тріумфу хама. На питання
поставлене вгорі треба дати відповідь. Тому погляньмо, як велетні слова
дивилися на ці проблеми. Ще старі елліни від яких стільки взяли наші
предки, вчили, що й література, і фолософія моральна, мають вчити нас,
що є чесне, що безчесне, що справедливе, що ні, що шляхетне, що прос-
тацьке. Плутарх вчить, що поет не має права змальовувати у творах вся-
кі позитивні і негативні зворушення, не займаючи до них становища, їх
хвалючи, або ганячи. Читати треба лише такого автора, який недвозначно
осуджує простацькі, вульгарні почуття і думки і з похвалою відноситься
до емоцій благородних, як робив напр. Гомер. Поет повинен уникати орди-
нарної тематики і не робити читачам привабливими подлі характери, чи
вчинки, не сміють автори у творах зневажати героїв і богів. Письменник
повинен будити у душах читачів, особливо молодих, **відразу до нікчемно-
го і потяг до благородного**; повинен вцеплювати нахил до героїчного, по-
горду до трусливого і егоїстичного, любов до отчизни, й готовість для неї
жити і за неї вмірати. Плутарх вчив дивитися у творах не лиш на їх
зовнішню форму, а й на внутрішню суть, звертати увагу якраз на, так
зненавиджений голотськими критиками, світогляд письменника; на те, чи
його твір кріпить, чи розслаблює, ублагороднює, чи спідлює характер чи-
тача; що не для забави, чи розледачення суспільства створена літерату-
ра, а для його виховання. Ніщо може так добре не свідчить про свідомо
руйнуючу роботу цієї „критики”, як крик, який здіймають ці критики, ко-

ли здемаскувати їх роботу. Тоді вони репетують про „свободу” письменника й творця; про те, що не можна йому накидати тематики, чи підходу до своїх „героїв”, чи світогляду ітп. Репетують про терор, дух середньовіччя, насильство, кострища інквізиції і прочі страхи. Але ж ніхто їх не палить і не ріже, ми тільки хочемо приєднати читачів до нашого погляду на літературу, як вони охчуть приєднати до свого. Ми тільки хочемо звернути увагу загалу на деморалізуючий вплив їх письменницького іаплювізму, і будемо це робити без пощади не дивлячись на ображені дрібні амбіційки тої чи іншої „малої людини”. Бо треба залізної метли слова, щоб вимести це сміття з нашого письменства.

Про завдання письменства писав Гоголь: „Обов’язок письменника не лише в тім, щоб доставити приємне заняття душі, чи смаку; його потягнеться до суворой відповідальности, коли від творів його не вийде щось позиточне душі, коли нічого не лишиться по нім в науку людям”, автор повинен „в живих образах накреслити правила поведінки людині”, учти її, що „з бідю треба людині змагатися”, що не треба „впадати в „униїє”. Автор повинен вчити, що „в хвилини бід і нещастя особливо треба звертатися з молитвою до Бога”; автор повинен „нагадати людині, те краще, те найсвітніше, що є в ній”. Гоголя разила безсила й пасивна лірика. Не вистане нам — писав він — пускати в рух „самі м’яккі й ніжні струни нашої слов’янської природи”, письменник повинен перебирати й „ті густі і кріпкі її струни, від яких нас переймає таємний жах і дрож”. Поетові потрібний інший ліризм, той, який „вже до нічого іншого не може взноситися, як тільки до Бога”; який, „суворий, не любить велемовности, якому осоружно все на землі, що не має на собі відблиску безжественного”. Цей ліризм, є ліризм” суворого, вищого душевного благородства”, якому бридке все нікчемне, низьке й простацьке.

Ще виразніше пише Гоголь про театр. „Театр, це катедра, з якої багато можна світові сказати добра; лиш виділить властивий, вищий театр від всяких балетових скакань, водевілів, мельодрам і тих дешево — блискотливих видовищ, що догоджають розпустному смаку; або розпустному серцю”. Театр повинен давати „високу трагедію, або комедію”, які „мали би морально хосенний вплив на глядачів”. І Гоголь для прикладу називає Шекспіра, Молієра, Гете, Шіллера. Театр повинен давати п’єси, які „не відвертали би в нічим від пошанівку до предметів високих”. В п’єсах може бути насміх, але насміх „над лицемірством, над блюзнірством, але ніколи над тим, що творить корінь чеснот людських”. Театральна п’єса повинна „кріпити суспільність в непорушних правилах” життя й поведінки, кріпити характер людини. Театр повинен відкидати п’єси, „порожні й легкі”, що роблять загал „легкодушним і вітрогонним”. На думку Гоголя є два театри — один для людей лучших, шляхатних і другий — для голої. Є й різні ентузіязми різної публіки: „одне — це захоплення якоюсь балетною танечницею, а друге захоплення — це захоплення, коли геніяльний актор стрясає нас словом, підносячи вгору ті високі почування в людині. Інша річ — сльози від того, що приїзжий співак лоскоче музикалене вухо людини, а інша річ сльози від того, коли через живе представлення високого подвигу людини, весь наскрізь освіжується глядач виходячи з театру і береться з новими силами за свій обов’язок, побачивши в такім виконанні героїчний подвиг”. Поет мусить бути обдарований двома силами — „силою, що картає, і силою, що взносить вгору”. Гоголь пише — „взнести вгору треба тих, які зніжковіли від страхіть, що їх окружають, і лайдацтв, скартати тих, які в святі хвилини небесного гніву

і повсюдних страждань, сміють віддаватися буйству, всяких скакань і ганебного шукання радощів і забав". Підносячись до патосу пророків так зрозумілого в наші часи, пише Гоголь про завдання письменника: „треба, щоб вірші поета так стали в очах всіх, як букви на бенкеті Вальтассара, від яких жах огорнув всіх, заки збагнути вони могли їх сенс". Поет повинен „картати мудрих, але зрозпачених людей", показати, що людина, яка „впадає в уніині" є „голо́та в усіх відношеннях, бо уніині прокляте Богом".

Поет повинен „взивати до прекрасного", яке дрімає в людині, і ганьбити плюгавство, щоб збудити відразу до підлоти і бажання зматися чинно з злом. Поет мусить „просити в Бога гніву і любови, гніву на те, що губить людину, любови до бідної душі людини, яку гублять з усіх сторін і яка губить сама себе". З уст поета повинні „злітати вогні, не слова", а мусить він „так покохати спасіння землі своєї, як спасіння свого народу покохали стародавні пророки". Бо „бувають часи, коли не можна спрямувати суспільство, а навіть ціле покоління, до ідеалу прекрасного, поки не покажеш йому цілу глибину його сучасного плюгавства". Плюгавство, в яким почав тонути світ, Гоголь вже бачив своєю геніальною інтуїцією. Надхнення — писав він — це іскра божія в поеті, а тому „християнським вищим виховуванням повинен тепер виховуватися поет". Інакше не зможе служити ідеалові „дійсно прекрасного, яке вигнало з суспільства теперішнє безглузду життя", бо — перестерігає він — „диявол виступив вже без маски у світ"!

Які ці слова жахливо на часі! Як сміло накреслюють завдання письменника, як пророка й вихователя, як духового провідника народу! І як ці погляди відбігають від блаженств писак та їх критиків, які замість в Божественнім, шукають надхнення своєї творчості в забавках „малої людини", „визволений" від всього високого в нашій душі, зведений до стану покірної своїм найнижчим інстинктам худоби! Завважу, що не інакше дивився на письменство та його виховуюче завдання і Шевченко, який ніколи не був „невтральним", ніколи не стояв поза добром і злом; який в кожному своїм творі займав яскраво — притакуюче, або заперечуюче становище супроти виводжуваних ним постатей, або змальовуваних емоцій й вчинків; який проповідував не ідеал дрібної чи підлої людини, лише ідеал людини благородної, характерної і віруючої.

Є дві літератури і є два типи людей: людина віруюча, що спрямована до високого і гарного, і людина голо́ти, яка шукає забави й розривки, шукає бенкету навіть підчас чуми, або приемності і насолоди дрібними пасивними зворушеннями, егоїстичними насолодами, або емоціями скиглення, смутку і плачу. Шевченко був думки, що письменство має бути „морально-повчаючим". Про свою власну творчість, свої думи і сльози, писав він? що вірить, що з них виростуть ножі обоюдрі, які розпанахають гниле серце сучасників, вицідять з них гнилу їх кров, а наллють чистої, живої, шляхетної, не голотської, а козацької крові. Так високо ставив він завдання поета! Віблія була для нього „прибіжище, покров і упованіє". Писане слово має „кріпити і робити мужнею душу". Старокиївським „Патериком" захоплюється, „бо є в нім чудові повчаючі ідеї". В „Слові о полку Ігоря" знаходив велику мудрість. Мистецтво взагалі мало бути — на його думку — „високе і ділати на душу людини", ублагороднюючи її. Мистецька творчість була „Божественною тайною", він уважав, що лише поетів мистців створив Бог по своєму образу і подоби. Думи козацькі любить за те, що є вони „прості, прекрасні і взнеслі". Ці думи „обновляли, воскрешали свіжу, живу силу духа" поета, обновляли „духом святої

поезії". Він був просто „одержимий” Думами. Добрий роман — пише поет — повинен „загострити уяву і ублагороднити серце читача”. Письменство повинно „ширити прекрасне і повчаюче в суспільстві і бути угодним Богові”. А „джерелом і підоймою мистецтва у давніх народів все була релігія”. Не може бути ні письменником, ні мистцем взагалі „безбожницька, аморальна потвора”. І країну свою він пристрасно любив не за її ідилічно-розніжуючу красу, а за те, що була вона „прекрасна і велична”, що духом величі віяло від її давнини.

А тзв. „мала людина”? „Малу людину” та її мистецтво Шевченко не дуже поважав. Малі люди — це були для нього — „бідні, жалюгідні раби своїх нікчемних, вузьких, маленьких пристрастей” („страстішек”). Не любив він в письменстві нічого, що тхнуло „простацтвом” і „мужицьким розумінням естетики”, причім не селянство розумів він під „мужицтвом”, а щось голотське, простацьке, вульгарне. Коли в однім кріпаку-музиці побачив справжнього мистця, і надхненням і обличчям, — з приємністю, як найвищу похвалу, нотує Шевченко про нього, що „в тім обличчі не було нічого кріпацького”. Це „кріпацьке” ненавидів він так само, як „льокайське”. Не терпить „солодкавої нудности” літератури гололи, з чужих авторів його займають Шекспір, Шіллер, Вальтер Скот, особливо в творах, де цей описує „хрестових лицарів”. В „малій людині” все його вражало і від неї віддихало — її естетика, її обличчя, її смаки, її буденні „ідеали”. Артист повинен бути „горячий, запальний з палкою уявою”. Не терпів людей „позитивних”, „статечних”, їх „холодної, монотонної акуратности і щоденної, одноманітно-волової діяльности”. Не любив людей пересічних, людей „середньої дороги”, бо в мистецтві — писав поет — „і взагалі в духовій діяльності, середня дорога не доведе до нічого”. Середня дорога — „придушує до землі Божественне мистецтво”. Не зносив „плебейських фізіономій”, цебто голотських облич, не терпів ярмаркового, лубочного мистецтва”. Ті малі люди, в їх гойданні від високих взлетів до занурювання в бруд і грязюку, якими захоплюється як „цілими людьми” голотські критики, — ті малі люди є для Шевченка „скити і варвари”, як пише в однім листі. Найвище за все ставив осоружну для „тверезих людей” фантазію. „Фантазіє! — пише він — уявлюване щастя! Поки що й того досить. Для душ люблячих і співчуваючих, замки в повітрі є більш тревалі і прекрасні, ніж матеріяльні палати егоїста. Ця психологічна істина незрозуміла людям „статечним”... Бо й хто ж ліпше за нього знав, що та фантазія, уявні ідеї, віра в них, якраз є те, з чого повстає видимий, реальний світ? Якраз оці фантастичні почування, виражені в слові, в літературі, запалюють наші серця, відроджують їх, просвітляють думку, виховують характер, збуджують пориви, що будують й руйнують світи. І навпаки, коли ці слова письменницькі нікчемні і вульгарна його тематика, коли образи й вчинки, змальшовувані автором, збуджують смак до гнилого і плюгавого, — **тоді настає те звиродніння характерів і думки, те зхудоблення людини, що до руїни провадить держави і нації.**

Чи по тім, що сказав на цю тему Шевченко, що сказав Гоголь, треба ще робити ясніші підсумки? Є дві літератури, є два типи людей. Є ота „мала людина”, яка хутко перероджується в нікчому, і якої захоплених критиків я назвав вище. Для них ні література, ні критика не має чого виховувати загал, ані мати якийсь там світогляд, який розрізняв би добре від злого, шляхетне від паскудства, високе від низького, ні мати ідеалів, чи ідей. Для них всі зворушення людини вільно захвалювати, й ви-

сокі і низькі. Ці люди та їх — з дозволу сказати — література розкохані в низьких потягах нашого тілесного, площького Я, не здисциплінованого, не взятого в карби моральних приказів, або ідейних дороговказів. Таке егоцентричне Я людини, що вигнала з свого серця Бога, **обертається в худоб'яче „я“**. Ці люди, література, прагнуть втекти від конфліктів, мати „святий спокій“, здалека від змагу за якийсь великий ідеал, волюючи, як та черепаха, перед небезпекою ховатися в скорупу, або заткати вуха, щоб не порушили їх ідилії, ідилії сажу. Героями такої літератури є або сентиментальні плачки, або гулігани-босяки. Тематика їх літератури — дебож, або лоскотання нездорової цікавості, або видавлювання безсилим сліз там, де треба будити Божественний гнів і силу спротиву злу. Але є й друга література, яка мов ножем картає гидоту і малість, безхарактерність і плазунство; яка хоче формувати все високе, сильне, шляхетне в людській душі, силу характеру, витревалість, почуття гідності, всі чесноти нашого Божеського Я, не для ідилії, чи насолоди розривки, а для боротьби за цілі вищі, за наше марне і скороминуче фізичне Я. Література ця прагне формувати думку, дух, душу, характер людини, її світогляд, формувати сильне і здорове суспільство, сильне й здорове покоління нації, яке було б не по імені лише, а й своєю суттю поколінням християнської культури.

Україна, як древня Еллада, стоїть на роздоріжжю великих шляхів історії. Не для неї література, чи ідеали без ідейності і безхарактерності, ідеали черепахи, чи „малої людини“ з її девізою „моя хата з краю“. Історія засудила нас принести світові нову правду в слові і в чині, як це лежить в наших традиціях історичних. Відповідно до того мусить бути і наша література. І така література, не зважаючи на репет голоти, — вже повстала і росте. В творах Є. Маланюка, О. Теліги, О. Ольжича, Л. Мосендза, Ю. Клена, Позичанюка, вірна дороговказам Шевченка, Лесі Українки, Котляревського. Ця література повинна виступати сміло, сильно, активно, яскраво, своєю мовою картаючи і закликаючи пророків. І вона зробить це, бо ще ясніше нам, ніж це було ясно Гоголю, що „диявол вже виступив без маски у світ“! На відтинку, де поставила нас історія, мусимо звести з ним безпощадну і безкомпромісову боротьбу. З дияволом і з його більшими, чи малими слугами — в ім'я тої правди Христа, яка натхнула творчість Шевченка.

Петро Оксаненко.

На початку було слово

(До 150-ліття українського національного відродження. 1798 — 1948)

Рік 1798 став навіки пам'ятною історичною датою не тільки в історії українського письменства, а також і в історії українського національного відродження. Перші три частини „Перелицьованої Енеїди“, що того року з'явилися в Петербурзі коштом конотопського дворянина Максима Парпури, позначили не тільки нову добу в історії нашого письменства та в розвитку нашої літературної мови, — „Енеїда“ стала й першою ластівкою нашого національного відродження. „Вона та книжечка, — каже С. Єфремов, — завершила собою попередню еволюцію національного життя на Україні й стала за вихідний пункт для дальшої; закристалізувавши

в художній формі минуле, вона разом із тим стала зерном для майбутнього...

„Енеїда з'явилася в добу найбільшого занепаду й поневолення українського народу, в добу „розграблення національної власності”, як влучно сказав П. Куліш. Усе 18 століття, а особливо його друга половина, багато лиха принесла Україні.

Після Полтавської трагедії 1709 р. з її нещасливими наслідками незабаром настали ще гірші часи: ліквідація гетьманщини (1764), знесення полкового устрою на Слобожанщині (1765), зруйнування запорізької січі (1775), знищення решток політичної автономії України, закріпачення селянства (1783), знесення церковної самоуправи (1786), урядові русифікаційні заходи, денационалізація козацької старшини і перетворення її в „благородное россинское дворянство”, — все це були окремі ланки добре продуманої системи цілковитого поневолення України, цілковитого знищення українського національного організму.

Одночасно з цілковитим занепадом національного та політичного життя на Україні і наша національна культура та письменство зокрема зазнали також тяжких ударів з боку російського уряду. Йде непослабна боротьба проти „особого наречия” українців, проти української вимови, друкуються і поширюються на Україні спеціальні підручники російської ортоєпії та ортографії, що мали завдання полегшити вихованцям місцевих шкіл на Україні засвоєння правильної російської вимови і російського правопису, поширюється зневага до української мови — старої літературної і живої народної, а також до всієї народньо-поетичної традиції, як до чогось варварського і дикого. Школи, друкарні, навіть стиль архітектурний — все це Москва намагається підпорядкувати своєму впливові. Українській нації загрожувала смертельна небезпека. Здавалося, що увесь хід історичного розвитку невпинно і невблаганно вів Україну до остаточної загибелі, до цілковитої втрати національного обличчя. Здавалось, що в таких обставинах годі було чекати звідкись порятунку.

„Коли раптом” — веселий зневажливий сміх серед мертвої тиші почувся”. То сміявся Іван Котляревський і дошкулним бичем свого сміху гостро вдарив по совісті земляків. Совість загворила”... (С. Єфремов).

Іван Петрович Котляревський належав до тієї нечисленної групи українців, що в цих несприятливих обставинах зуміли зберегти любов до свого рідного краю і народу, до рідної мови, що не забули і славного минулого свого народу. До цих людей належали сільські священики, дрібновласницьке дворянство та провінціальне чиновництво. Для них, як каже М. Зеров, „грубі слова” і „козацькі подвиги” „не втратили ще свого чару” відбиті в кольоритній пісні народній”. Котляревський вийшов із цієї ж соціальної групи. Він свідомо звернувся до народньої мови і своєю літературною діяльністю започаткував нову добу в рідному письменстві.

Творчість Котляревського базується на попередньому розвитку української літератури. Різдвяні та великодні вірші мандрівних дяків, інтермедії та інтерлюдії дали Котляревському зразки травестійно-бурлескного стилю, які він використав у своїй „Енеїді”. Багатий український фольклор був для Котляревського невичерпним джерелом мовних народніх скарбів. „Народ був, — каже С. Єфремов, — тією матеріальною підваленою, на якій заснував свою діяльність батько нового українського письменства; ґрунтом для неї була попередня література — чи то в формі на причуд багатой народньої поезії, чи в інтермедіях відомих авторів попереднього періоду; чи в віршах мандрівних дяків, чи в історичних творах,

як літопис Величка з їхньою любов'ю до рідної землі та в етичній науці українського філософа Гр. Сковороди з його свідомою прихильністю до „чорного народу”.

Зрісши в добу занепаду старої літературної мови, Котляревський мав перед собою один шлях — шлях використати живу народню мову в літературній творчості. А як тодішня українська традиція давала тільки один зразок використання народньої мови — інтермедію, різдвяні та великодні вірші з їх бурлескним стилем, то й Котляревський (а ще до нього П. Лобосевич) відповідно до традиції спинився на формі жартівливої перелицьованої поеми. Отже, звернувшись до живої народньої мови, І. Котляревський „не наважився про те розірвати з традицією, обмежився „підлим стилем” і бурлескною формою, єдиними, де народня мова припускалася тогочасними теоріями (М. Зеров). Проте мова „Енеїди” та інших творів І. Котляревського була в тому часі великим досягненням. Українська народня мова інтермедій та побутового змісту віршів базувалася на північно-українських діалектах і користувалася такими вузько провінційальними формами як „плуд”, „вуйт”, „дуйдуть”, „пойшол” тощо. До того ж відзначалася вона великою засміченістю словника: в ній повно було польонізмів і навіть латинських слів. Натомість Котляревський свою „Енеїду” та інші твори написав центральною полтавсько-київською говіркою, яка з того часу стала й основою української літературної мови. Шевченко ствердив її остаточно і назавжди. Лексика Котляревського незрівняно чистіша від лексики давніших письменників. Але найбільша заслуга мови Котляревського — незвичайне багатство її словника. Отже Котляревський був не тільки батьком нового українського письменства, а основоположником, батьком сучасної української літературної мови.

Великою новиною для української літератури була й віршова форма „Енеїди”. Попередні письменники, наприклад Некрашевич та автори бурлескної літератури писали силабічні у своїй основі вірші. Десятирядкова строфа „Енеїди” з її правильним чергуванням рим, чотиристопний ямб, легкий та дзвінкий, ритмічне багатство і різноманітність — все це було цілком нове і незвичайне в українській літературі. Новиною був і небувалий до того часу розмір твору, написаного народньою мовою. „Енеїда” — це вже не короткий бурлескний вірш, — це велика поема, і вона натурально, звернула на себе велику увагу читачів.

Новатор мови і віршованої форми — Котляревський вніс і багато нового в ідейний зміст українського письменства. Не зважаючи на травестійний, бурлескний характер своєї поеми, Котляревський і в цій, здавалося б, не відповідній для серйозного змісту формі, зумів сказати нове слово, висловити нові думки, подати правдиві картини тогочасного українського життя з елементами гострої сатири. Використавши сюжетну схему Вергілієвої „Енеїди”, Котляревський цілком відкинув урочистий, поважний тон славнозвісної латинської поеми, замінивши його веселим, легковажним, гумористичним тоном. В образах героїв латинської мови Котляревський показав українців з їх національними і побутовими рисами. Українські імена багатьох героїв (Тарас замість Полікура, Охрім замість Невтеса і т. д. українське вбрання героїв, українські народні пісні, звичаї, народні страви, ігри, адміністративні назви старої України, правдиво змальований український побут і т. ін. — Цей етнографічний реалізм „Енеїди” є найхарактеристичніша риса травестійної маніри Котляревського.

Але не тільки саму цю зовнішню „українізацію” знаходимо в „Енеїді”. Котляревський українізує не тільки зовнішній вигляд героїв своєї поеми

— він українізує і їх психологію, їх характер, їх вчинки, їх внутрішню сутність, показуючи в образах латинської поеми типових представників різних соціальних верств українського суспільства 18 ст. з усіма їхніми найхарактеристичнішими ознаками і особливостями. В образах олімпійських богів, що провадять свій час у бенкетах і розвагах, забувши про людське горе, не важно впізнати з опису одежі, звичаїв, побуту та їх стосунків з простими смертними. Тут яскраво показує Котляревський і поміщика-самодура (в образі Зевса), і ласого до грошей царського чиновника-хабарника (в образі Нептуна) і т. ін. Елементи сатири знаходимо і в зображенні земних героїв. Описи пекла і раю найвиразніше свідчать про соціальні симпатії та антипатії автора. Пани — кріпосники — це перші грішники, яких Еней побачив у пеклі і яких мордували за те, що вони „людям льготи не давали і ставили їх за скотів”.

Протистуючи проти кріпацтва, засуджуючи жорстокість панську, плямуючи огидну кривду, Котляревський у ряді картин поеми піднісся до гострої громадської сатири. Ось, напр., ціла галерія представників тогочасної влади, що за свої гріхи відбувають кару в пеклі:

Се все десятські та соцькії,
Начальники, п'явки людськії,
І всі прокляті писарі,
Ісправники все ваканцьові,
Судді і стряпчі безтолкові,
Повірені секретарі.

А далі знову йдуть:

„Судді, підсудки, писарі,
Які по правді не судили
Та тільки грошки лупили
І обдирали хабарі”.

І навпаки, малюючи картини раю, Котляревський показує тут серед праведників — бідних, обездолених людей, удів, сиріт, а також тих, хто допомагає іншим; зрідка тут зустрічаються й пани, „які правдиву жистнь вели”, але „не квапляться на се вони”.

Показуючи в сатеричному освітленні „новоиспеченное благородное дворянство”, Котляревський з великою прихильністю і теплотою згадує старий вільний лад, на Україні, згадує славне минуле. В образах троянців Котляревський показує запорозьких козаків, що здатні не тільки пити та гуляти, а здатні і на героїчні подвиги; що відзначається хоробрістю й відвагою, завзяттям справжніх патріотів і борців за волю свого народу. Описуючи старий устрій козацького війська часів гетьманщини, автор викиває „славнії полки козацькі: Лубенський, Гадяцький, Полтавський”, з помітним захопленням підкреслюючи їх хоробрість:

„Як грянуть, сотнями ударять,
Перед себе списи наставлять,
То мов мітлюю все метуть”.

Ідеї любови до батьківщини, ідеї патріотичного обов'язку висловлює автор устами Евріяла, який на першому місці ставить спільну громадську справу („общее добро”), повинність громадянина. Любов до рідного краю, є найбільша сила, перед якою не устоїть ворог, бо груди патріота сильніші від гармат. Таким чином поруч із сатирою в „Енеїді” знаходимо також „оповиті щирим смутком та жалем спомини про вільну старовину, про незабутнє минуле” (С. Єфремов).

В умовах загальної розтічі, денаціоналізації і неминуче зв'язаної з нею деморалізації Котляревський не тільки висміяв негативні сторони сучасного йому життя, а й спробував показати шляхи у майбутнє, пригадавши своїм сучасникам про **честь**, про героїчну любов і забуту повинність до рідного краю, про вагу громадського обов'язку. Хоч дехто за зовнішніми греко-римськими аксесуарами та за веселим сміхом, може, й непомітив цього заперечення тогочасної згубної для України політики російського уряду, цієї „мужицької правди колючої”, — проте більшість сучасників зрозуміла схований за маскою бурлескної трагестійності поеми справжній ідейний зміст „Енеїди” Котляревського. І саме це зрозуміння й спричинилося до величезної популярності „Енеїди” серед найширших кіл читачів. „Енеїду” читали не тільки на Україні, її знали й високо цінили тодішні емігранти з України, — недобитки запорожців за Дунаєм, примірник „Енеїди” вивіз з собою у Францію Наполеон I, як варту уваги пам'ятку. Тому цілком безпідставно деякі представники нашої критики (Куліш, Євшан) намагалися зменшити значення „Енеїди”. Натомість цілковиту рацію мають М. Костомарів, П. Житецький, С. Єфремов та інші, що добавляли в Котляревському свідомого своєї мети сатирика і оновителя української літератури. „Моральна велич Котляревського, — каже П. Житецький — полягає в тому, що він розв'язав нові завдання, як поет-ідеаліст, що не втратив гуманних почуттів у той вік, коли негуманні почуття знаходили підтримку в кріпосницькому рабстві, яке саме запроваджувалося на Україні, спотворюючи здорові громадські поняття й найкращі добрі наміри та настрої”. „З Котляревським, — каже С. Єфремов, — до літератури нашої увійшов народ і сів у ній на покуті, остаючись там і по сей день бажаним гостем... Котляревський для свого народу зробив величезної ваги, просто таки геніальне наслідками діло, давши свідомий почин молодому, свіжому письменству й громадському рухові наново відродженого народу. До Котляревського українське письменство **не було народнім**, бо не прийняло ще до себе найпотрібнішого для всякого щиронароднього письменства елементу — народньої мови, а коли й приймало, то спорадично і не додержувалося її твердо й непорушно. Тільки з Котляревського почавши, народня мова увиходить у письменство, як неодмінна складова його частина, якої вже не можна вилучити з того, що ми розуміємо під письменством”.

„Енеїда” Котляревського не тільки започаткувала нову добу в історії українського письменства, — вона відіграла також велику роль в історії національного відродження нашого народу, вона справді стала тим „Зерном, з якого однаково росте і письменство українське, і громадський рух на Україні, як певний комплекс ідей, що кладуть свою познаку на всій національній справі” (С. Єфремов). І тому не дивно, що 100-ліття „Енеїди” всі українські землі святкували як національне свято відродження нашої нації, а відкриття пам'ятника І. П. Котляревському в Полтаві в 1903 р. перетворилося в справжню всеукраїнську національну маніфестацію.

Серед сучасників творчість Котляревського викликала не тільки велике зацікавлення, не тільки відіграла вирішальну роль в справі розбудження національної свідомості, але й викликала цілу школу поетів, що за прикладом Котляревського і під його безпосереднім впливом стали писати українською народньою мовою. Щоправда, їхня літературна продукція була дуже низької мистецької та ідейної вартості, проте слідом за епігоном Котляревського незабаром з'явилися і нові талановиті поети — Гу-

лак Артемовський, Є. Гребінка, а далі батько української повісти Гр. Квітка-Основ'яненко. І нарешті Т. Г. Шевченко. За ним Куліш, Марко Вовчок, Нечуй Левицький, Панас Мирний, Борис Грінченко та інші продовжували велику справу розвитку рідної мови, літератури і культури. Франко, Коцюбинський і Леся Українка — це славне сузір'я завершило процес блискучого розцвіту. Довгий, складний і тернистий шлях пройшла наша література від травестійної бурлескної поеми Котляревського до поважної високо мистецької творчости Лесі Українки. У своїх взаєминах із всесвітнім письменством, на думку А. Ніковського, нова українська література пройшла три ступені: 1) ступінь травестії, 2) ступінь перекладів (Біблія, Гомерові поеми, Софокл, Шекспір і т. ін.) і 3) ступінь власних композицій на всесвітні теми (Леся Українка з її „Камінним Господарем” та інш. творами). Це справжня вершина, на яку українська поезія виходить з безсмертною творчістю Лесі Українки. Письменники ставлять перед собою ширші завдання, в парі з цим іде неупинний розвиток і збагачення літературної мови: „Жартівлива, трохи шаржована в травестіях, вона пристосовується до сентиментального патосу Квітки, набуває гнучкості, ніжності і сили в Шевченковій ліриці, розцвітає медовими квітами в романтичних повістях М. Вовчка, а в Кулішевих перекладах пробує перемогти західноєвропейських поетів і вийти на широкий шлях засвоєння найкращих здобутків світового письменства” (М. Зеров).

150-літній шлях нової української літератури позначений найрізноманітнішими постатями, напрямками, стилями та літературними творами. Впродовж цих 150 років відбувалися зміни в соціально-психологічному складі українських письменників, зміни смаків, зміни ідей, що відбивалися на виборі сюжетів і дійових осіб, що позначалися на методах і засобах художньої творчости.

Але є одно, що незмінно жило впродовж 150 років, що червоною ниткою проходить через усю нову українську літературу — це **національно визвольна ідея**. Ця ідея відродила наше письменство і врятувала його від загибелі; ця ідея дала силу нашим письменникам в найнесприятливіших умовах царського гніту і поневолення, в умовах суворих заборон українського слова, валуєвських циркулярів і т. д. завзято боротися проти гніту і сваволі і в цій нерівній боротьбі здобути блискучу перемогу над ворогом.

Українське письменство впродовж 150 років високо тримало прапор боротьби за національну самобутність і незалежність.

Утративши на тернистому шляху своєї трагічної історії і політичну самостійність і право на вільний розвиток своїх культурних і національних особливостей, український народ зберіг рідну мову, рідне слово. Рідна мова „була єсть тим живчиком, що кидався і тріпотів безупину в занепалому організмі народньому, показуючи, що живий ще той народ і жити він хоче і жити він буде.” (С. Єфремов). Велику вагу рідного слова для української національної справи добре розуміли наші найкращі поети і письменники. І тому геніальний Шевченко свідомо поставив своє палке поетичне слово на службу своєму народові:

„Возвелечу

Малих отих рабів німих!

Я на сторожі коло них

Поставлю слово!

Тому й Великий Франко, відкидаючи гасло „мистецтва для мистецтва”, всю свою творчість підпорядковував громадським завданням і національно-

визвольній боротьбі; і своєю творчістю Франко довів власне твердження про те, що

„... огонь в одежі слова —
безсмертна чудотворна фея,
Правдива іскра Прометей.

Тому і Леся Українка своє сильне і мужнє поетичне слово також свідомо поставила на службу національним інтересам:

„Слово! моя ти единая зброе!
Ми не повинні загинути обоє —
Може в руках невідомих братів
Станеш ти кращим мечем на катів.

І слово рідне дійсно стало могутньою зброєю в боротьбі нашого народу, воно відіграло найбільшу роль у нашому національному відродженню, початок якому дав Котляревський 150 років тому. Вирішальним чинником нашого національного відродження, первопідставою, первопричиною його стала рідна мова, рідне слово. Так справдилась в історії українського відродження відома євангельська істина:

„На початку було слово!

Рідне слово впродовж 150 років будило приспану неволею національну свідомість нашого народу, воно було тим справжнім **Євшаном-зіллям**, що повертало на рідний ґрунт багатьох денационалізованих земляків наших, воно виховувало в багатьох поколіннях нашого народу святі почуття любови до рідного краю, воно кликало до боротьби за світлі ідеали волі, правди і справедливости. Слово рідне було для нашого народу, тим невмирущим, незгасаючим вогнем, тим життєдайним сонцем, що продовж 150 років живило і нашу літературу і нашу боротьбу за національне визволення та державну незалежність. І в міру того як росла, розвивалася, міцнішала і удосконалювалася наша мова — міцнішала наша національна свідомість і наша державно-політична думка.

Відзначаючи славний ювілей 150-ліття нашого нового письменства і разом з тим і нашого національного відродження, віримо, що наша література, не зважаючи на тяжкі обставини, додержуватиметься славних 150-літніх традицій і в майбутньому продовжуватиме **служити словом справі українського національного визволення**. Віримо, що гостро відточене слово зброя відіграватиме і в майбутньому велику роль в нашій боротьбі за державно-політичну незалежність України!

В. Щербаківський

Відкриття пам'ятника Котляревському (спогади — 1903 Р.)

Влітку мало відбутися відкриття пам'ятника Котляревському в Полтаві. Хор Лисенка, власне хор аматорів під проводом Лисенка, заздалегідь готовився до цього відкриття, бажаючи взяти участь в концерті. Ми учились дуже совісно. Я розучував разом із сестрою свої партії. Вона акомпаніювала і це облегчувало розучування. Особливо багато праці завдали нам

кантати „На вічну пам'ять Котляревському” і „В'ють пороги”. В кантатах мала брати участь ще й оркестра і полтавський архієрейський хор, що мав дуже добрі голоси. В нашій київській хорі брав участь тоді весь старий семінарський склад. Так, напр., був Микола Чеховський, який тоді вже, здається, був офіцером, звичайно Гулачок-Артемівський, Влодек і багато інших. До хору ввійшов, здається, і Чернявський, до якого хор ставився чомусь із великим застереженням. Співав теж гарний бас студент Ши́ло, який потім оженився з Галею Лисенковою. Співала теж у хорі Галя і моя сестра Женя і, здається, Гоженко Марія Григорівна. Сольові нумери мали співати добрі співачки — артисти. З Києва збиралася їхати велика маса старших українців. Для виїзду хору Гулачок заготовив окремий вагон. Хор мав виїхати за два дні до відкриття, щоб зробити кілька проб уже із злученим хором і оркестрою. У Лисенка, в якого я бував що-дня, бо в нього квартирувала моя сестра, я довідався, що будуть численні гості з Галичини. Наш поїзд відходив у 9 годині ввечорі і мав приїхати до Полтави у восьмій годині ранку. Наш вагон 3-ої класи містив, як звичайно, 65 осіб. Зараз ми попіднімали полиці, розміщуючи спати жіночу групу. Як тільки поїзд рушив, хлопці вшкварили: „Ой, у полі билинонька коливається”. Через декілька хвилин до нас увійшли Лисенко і галичанин Романчук та Смаль-Стоцький. Їх принадив наш спів. З нами їхав і Грінченко з жінкою. Лисенко представив їм галицьких гостей. Представив гостям і мене. Хор співав по черзі „Ой, у полі билинонька коливається”, „А в Києві на ринку п'ють чумаки горілку”, „Ой, що ж бо то та й за ворон”, „Та шука риба в морі”, „На городі калинонька, по дорозі терен” та інші. Гості були вдоволені гарним і особливо темпераментним співом, що тягся добру годину, опісля вони розійшлися по своїх вагонах. Приїхавши у Полтаву, ми дістали помешкання в якійсь школі і там же в залі відбували проби спільно з полтавським хором. Він був добре вивчений, мав добрі голоси і проби йшли добре. Оркестра була теж непогана, тільки гобоїст був зовсім глухий і то зовсім глухий, а йому треба було в одному місці грати солю. Це трохи бентежило Лисенка, але й це пройшло добре. Коли по обіді хлопці-хористи лягли спати, то Чеховський і ще один, здається, Барвінський, видумали дивну забаву: по черзі брали лежачого за ноги і, зробивши тзв. салазки, били долонями по м'яких частях. Так прийшла черга й на Чернявського, що, як і інші, не противився, але його так били, що він аж закричав. Тоді йому всипали ще кілька гарячих. Тільки значно пізніше я довідався, що це була змова проти Чернявського за якусь його капість. Але його, ніби жартами, таки добре відлупили.

Вночі коло 2-ої години було зібрання старших українців та представників молоді. Радили вони над тим, що робити, коли заборонять читати українські адреси на засіданні городської управи, яке мало відбутися на другий день увечорі. Тут були: Лисенко, Старицький, Леся Українка, Ілля Шраг, Порш, Грінченко з жінкою, Коцюбинський, Микола Міхновський і багато інших. Представники студентів і еруптивістів стояли за радикальні способи виступу і навіть погрожували старшому поколінню виступити окремо. Нарада молоді відбувалася у якомусь лісі, але їй, здається, перешкодила поліція. Через те, чи через інші причини, молодь, як не помиляюсь, уступила старшим, застерігаючи собі на всякий випадок свободу поступування. А́втовати Міхновський і Шраг мали, в разі потреби, внести законний протест і скаргу до суду.

Ранком другого дня зібралися люди біля закритого полотном пам'ятника. В соборі була Служба Божа і потім звідти прийшла церковна про-

цесія, відслужено молебень і після ще якихсь дрібних процедур відкрито пам'ятник.

Цього ж дня, чи на другий — тепер уже добре не пам'ятаю — відбувся в залі театру концерт. Тут хор Лисенка разом з полтавським хором і оркестрою пописався дуже гарно. Були й сольові виступи. Але наймогутніше враження зробила деклямація Старицького. Це була його лебедина пісня. Височезна могутня постаць з гордою поставою вже сама собою робила величезне враження. Але, коли він, з властивою йому експресією звернувся до переповненої залі із своїм власним віршом: „Гей, ти ниво!”, то ціла зала ніби завмерла, вона зрозуміла, що це „Гайда ж в поле, гине нива, додам до праці руки, й хоч не ми, то може внуки, дочекають того жнива!”, відноситься до нас молодіших. Могутня постаць Старицького якось коливалась, в його голосі чувся останній заповіт, палкий заклик до молоді. Коли завмерли останні слова деклямації, то ще декілька секунд зала мовчала, як загіпнотизована, а потім залунали буревійні аплодисменти й крики „браво, біс”.

Довго ще гомоніла зала. Дуже могутньо пройшла кантата „На вічну пам'ять Котляревському”. Ввечорі було засідання городської управи, на якому мала здати звіт з будови пам'ятника та відбутися читання адрес. Остання точка притягала до себе найбільшу увагу громадянства, бо ходило про те, як вив'яжеться городський голова Тригубов з свого важкого завдання: він з приводу цього звертався до міністра внутрішніх справ Плеве, а той відповів: „Предоставляю на усмотрение городского головы”. Зала театру, де відбувалося це святочне засідання, була вщерть заповнена. Я з іншими членами хору сидів на галерії ліворуч входу. Партер був переповнений полтавським бомондом і духовенством. В першому ряді сидів архієрей з протосреєм і вищі жандармські чини. В льожах цвіли уборами дами. На сцені, за довгим столом, сидів голова з радними. Коли відкрили засідання, секретар прочитав звідомлення про будову пам'ятника і грошові збірки на нього. Потім почалось читання адрес. Спочатку йшли адреси від різних офіційних установ, звичайно російською мовою. Всі вони, за малими винятками, були довгі й досить скучні. З черги перейшли до приватних товариств і установ. Тут перше місце було дано заграничним гостям з Галичини. Першим виступив Романчук, як член парламенту і найстарший. І от уперше в Полтаві залунали українські промови, не поетичними віршами, а діловою мовою. Для нас молодих українських патріотів це мало велике символічне значення. Це був голос з волі, голос свободного парламентарного життя, такого для нас приманливого і такого далекого й недосяжного. Чудова вимова старого парламентарного оратора, такі свободні, вільні речення і не селянська мова, а гарна, інтелігентна і щодо змісту і щодо форми, коротка і сильна, незвичайна для нас у той час. Потім виступали інші промовці: Смаль-Стоцький, О. Колесса, Вахнянин, Студинський, і з Зеленої Буковини, з Чернівців В. Сімович і нарешті останній, теж із Буковини, з Хотина над Дністром. Мене це здивувало, бо Хотин лежав на нашій стороні границі, а не по австрійській. Це промовляв доктор Немоловський. Але ні городський голова, ні багато інших не дуже були знайомі з географією російської імперії і ця адреса пройшла без інциденту і при таких же гучних оплесках, як і попередні галицько-буковинські промови. Після цього виступила якась дама. Треба сказати, що всі промовці були на сцені й виступали кожен перед головою міста, ближче до публіки на кон. Дама говорила теж по-українськи і голова її не перебував, але коли вона закінчила тим, що виступає від жіночого ко-

ла, чи гуртка чернігівських жінок, він заявив, що далі їй говорити не дозволяє і прийняти адреси не може. Публіка з цікавістю затаїла дихання. Тоді піднявся колосальний Ілля Шраг і своїм низьким, густим, звучним голосом сказав, що він теж із Чернігова і теж хоче читати адресу від Української громади по-українському. Голова заявив, що не може дозволити йому промовляти. Шраг відповів, що це є незаконне, бо закон не забороняє говорити українською мовою, тим більше подяки, але з огляду на заборону він говорити не буде й просить голову прийняти адресу, яку доручено йому передати. Голова адресу прийняв. За ним зараз же виступає Микола Міхновський і заявляє, що він теж має українську адресу. Голова забороняє й йому. Міхновський опонує, кажучи, що заборона незаконна і він оскаржить її в судовому порядку, але тому, що голова не хоче прийняти подяки в українській мові, то він адресу забирає, однакечку, адресовану до Полтавської громадської управи, передає голові, як історичний документ. Голова бере течку, але в той же час щось приходить на думку. Гулак-Артемовському, який сидів недалеко від мене на галереї, і він, підіймаючись, кричить своїм голосним тенором: „Українці, додому, нам нічого тут робити!”. Моментально, ніби у відповідь на цей заклик, встає в першому ряді архіерей і виходить, за ним встають та виходять і всі священники, яких було коло третини в партері. Голова, побачивши, що архіерей і духовенство виходять, не діждавшись закриття, взяв це за співчуття з їх боку на заклик з галереї, підняв руки і зараз же упав із стільця, зімлівши.

Я гадаю, що не будь заклику Гулачка, то й городський голова не зімлів би, бо й архіерей і публіка сиділи б спокійно й чекали б кінця. Але, коли Гулачок спонтанно викрикнув „Українці, додому!”, то зараз же скопився жандармський полковник і махнув рукою на поліцаїв, що стояли неподалік. Це зауважив архіерей і духовенство, бо сиділи близько полковника і, думаючи, що поліція почне затримувати та переписувати публіку, поспішилися вийти, щоб уникнути скандалу. За ними встала й почала виходити вся публіка з перших рядів і з партеру. Голова гадав, що архіерей і духовенство прилучаються до протесту і демонстративно покидають залю, хоч він не сказав ще приготованого ним слова на закінчення і зборів не закрив. Він відчув це як афронт, подумав, що зробив помилку, і від сорому зімлів. В дійсності вийшло непорозуміння, бо духовенство з архіереєм утікало від страху перед поліцією, а не з бажання демонстрації, а все наробив заклик Гулачка.

Голову приводили до притомности до 12-ої години ночі, та усе носили лід з недалекої гостинниці „Монголія”. Публіка пішла вечеряти в городський сад, у буфет. Там мало бути й прийняття заграничних та своїх далеких гостей з Києва, Харкова, Москви, Петербургу тощо. Головою комісії для прийняття був Грінченко і декілька письменників. Головним організатором, що збирав гроші на вечерю для 100 душ, був поет Вороний. Він десь забарився, не прийшов на час і не розподілив місць, а тим часом увірвалася й позаймала місця чужа публіка, що не платила грошей. Вороний щось кричав, але даремно. Грінченко був дуже обурений на нього. „Як вам не соромно, — дорікав він йому, — ви соромите нас перед чужими людьми”. І дійсно вийшов сором. Правда, заграничних та інших почесних гостей якось усадили, але чужу публіку не можна було прогнати. Тут найшлася і провокація. Якийсь з чорної сотні, мабуть, надісланий поліцією, ходив і обурено кричав: „Що це за українці, сидять за столами і вечеряють в шапках, це жиди, а не українці! — Українські козаки — запорожці, по-православному, а не в шапках їли хліб святий, а це жиди!”

Цього пана аж силою мусіли вивести. До сотні людей стояло і буфетовий сказав, що не може всіх нагодувати. Тоді Саксаганський і ще дехто повели решту своєї публіки в якийсь інший ресторан, чи не в ту саму „Монголію” і там уже довечерювали окремо. Так закінчилося святкування відкриття пам'ятника Котляревському.

П. Тернівський

Невідоме про Котляревського

Нижче містимо коротеньку звістку про сім'ю славетного автора „Перемишлянської Енеїди”, що надіслав нам один з читачів ЛНВ.

Звістка ця походить від праправнука Івана Котляревського. п. Миколи К., що до останнього часу перебував в англійському полоні, в одному з таборів, де поселено перевезених з Італії українських полонених „Римців”.

Коротенька ця звістка викликає сумні рефлексії. Скільки часу треба було чекати, щоб дістати оці скупі, та проте цікаві відомості про основоположника нової української літератури.

Треба було аж світового катаклізму, треба було потомкові славетного полтавця опинитися в полоні, щоб ці відомості дійшли до ширшого загалу. Неначе за 110 років від смерті Котляревського не було кому подати значно ширші інформації про його рідню.

Сором сказати, але, що ми маємо за ці сто з гаком літ кращого за помертну статтю про нього Ст. Стеблин-Каменського? Невже так тяжко було розпитати свого часу про життя Котляревського, його сучасників, людей, що його знали, розвідатися про нього у його рідні та й довідатися докладно і про саму цю рідню? В інших народів існують спеціальні товариства імені видатних мистців рідного слова, які опікуються їх могилами, займаються вивченням їх життя, творчости тощо. А що є в нас? Є тільки товариство ім. Шевченка, але засноване в 1873 р., воно цілих двадцять років не озвалось ніже єдиним словом про свого патрона. Та й пізніше довго треба було ждати, щоб діждатися заснування окремої комісії при цьому товаристві, що мала студіювати все, про великого пророка України. А ще Шевченко був щасливіший за інших наших письменників, все ж про нього маємо трохи спогадів, хоч було б їх значно більше, якби сучасники його подбали завчасу про це. Все ж таки можна відмітити, як відрадне явище, той факт, що березневі числа „Київської Старини”, а за нею і львівської „Зорі” все були присвячені Шевченкові і містили і статті і різні дрібні знахідки до його біографії, або творчости. На жаль, пізніше, коли ці часописи перестали виходити, ніхто не пішов за цим гарним звичаєм. Правда, ВУАН розпочала була спеціальне видавництво, присвячене Шевченкознавству, та жорстокий московський мороз знівечив цей гарний почин. Але Шевченко, хоч як великий, та не один у нас. Чи не могло в Полтаві давним-давно існувати товариство ім. Котляревського, або Сковороди, або Гребінки, на зразок хоча б Музею ім. М. Коцюбинського у Вінниці й Чернігові?

У нас, правда, засновано товариства імені родоначальника нового укр. письменства і в Галичині і навіть в Америці, але вони мали тільки вивіску його імені, а поза тим нічого не зробили для його культу. На жаль, такою негачією пам'яті своїх власних предків грішила вся Собор-

на Україна. Певна річ, большевицька окупація Наддніпрянщини не сприяла такому культові, але ж до р. 1920, або й до р. 1930 можна було б зробити щось більше для увічнення пам'яті й Котляревського, і Гребінки, і Глібова й інших, списати спогади про них на місцях, позбирати всякі урядові матеріали до їх біографії, подбати про охорону їх могил тощо. Сумом віс від вісток про занедбання на цьому полі, про зруйнування хутора й могили Гребінки, хатини Лесі Українки на Волині і т. д.

Щороку ми згадуємо про С. В. Петлюру, про Є. Коновальця і багатьох інших, а що ми знаємо більше про них, крім прізвищ? А на житті цих людей можна виховувати нашу молодь, воно може бути зразком для всіх майбутніх поколінь. Почитайте, напр., листи й твори Петлюри, скільки є там для нас, що хочемо йти його шляхом, повчального. Та ми настільки не цікавимося життям великого борця за волю України, що навіть забули, що він мав сім'ю, яка десь мусить жити, але з чого? І раптом довідуємося, що улюблена й талановита його донька Леся вмерла серед злиднів від сухот, а вдова — глуха й мало не сліпа, самотня жінка, доживає віку у нужді і горі. Але ж це не таємниця, що у великих ділах Петлюри не останню роль відіграла і його, така скромна, дружина.

І хотілося б, щоб ця коротенька інформація про батька нової української літератури була для нас пригадкою, щоб ми не забували про пам'яті наших заслужених небіжчиків, а їх у нас на скитальщині вже чимало. Скільки видатних людей відійшло від нас ще перед війною, в часі війни і відходить тепер. А що ми знаємо про них? Озвуться, або й ні про них сухими рядками наші часописи й потім порошок забуття прикриває їх славні імена. Ну, от, чи давно помер Юрій Клен, або Леонід Мосендз, а що ми знаємо про їх життя і творчість? Сумно стає і соромно. І хочеться гукнути: „Схаменімся! Не забуваймо тих, що протоптували нам шлях, а сумлінно фіксуймо все, що відноситься до їх життя і діяльності!”

ЛНВ радо дасть свої сторінки для увічнення їх пам'яті.

Редакція.

Як відомо, Іван Котляревський не був одружений і дітей не мав. П. Микола К. походить із роду поетового дядька Федора Котляревського. Свої цікаві відомості про рід письменника він подає на підставі родинних спогадів, що пильно зберігаються серед нащадків славетного поета.

Згідно з цими спогадами, рід Котляревських ще в XVII столітті жив на Полтавщині, між Золотоношею і Кременчуком. Дід письменника, диякон полтавського кафедрального собору, Іван Котляревський, народився близько Золотоноші, звідки на початку XVIII ст. переїхав до Полтави. У нього було три сини: Федір, Петро і Степан. До Полтави він переїхав разом із Петром (поетовим батьком), а Степан залишився в Золотоношині, звідки згодом переїхав на Харківщину, в село Вільхівку. Син цього поетового дядька Петро Степанович Котляревський (1771 — 1831 рр.) разом із сівовиками Харком Чепігою й Антоном Головатим був одним із основоположників Чорноморського Війська, і його ім'ям названо на Кубані станцію Котляревську.

Щодо старшого з братів поетового діда Івана — Федора, то він жив на Кременчуччині, в селі Пронозівка, де був спершу за диякона, а потім священиком.

Спинаючись докладніше на рідні Федора Івановича Котляревського, п. Микола К. згадує, що о. Федір мав кількоро дітей і серед них сина Вартоломія, що народився приблизно р. 1772, а помер у 1809 р., забитий

розбійниками, коли вертався додому з Полтави. Після нього залишилися діти — дочка Марія і син Дмитро.

Марія Вартоломіївна Катляревська (прабаба п. Миколи К.) вийшла заможного чумака Тимофія Білаша з села Білаші на Миргородщині, що загинув у дорозі, вертаючись з Дону з чумацькою валкою. Донька Марії Вартоломіївни Катляревської — Білаш Параскева вийшла за козака Федора Радченка з міста Крилова, що походив із стародавнього роду, покріпаченого за часів Катерини II генералом Галецьким. Дочка Параскеви Білаш — Радченко Марія є мати п. Миколи К.

Отже, згаданий вище Вартоломій Іванович Катляревський доводить ся йому рідним прапрадідом, а поет (брат Вартоломія уперших) — прапрадідом нерідним.

На підставі тих же родинних спогадів відомо, що письменник знав Марію Вартоломіївну особисто, часто гостював у неї на хуторі, коло села Пронозівка і приятелював з її братом священиком, о. Дмитром Катляревським, який частенько відвідував письменника в Полтаві. Марія Вартоломіївна розповідала своїм нащадкам, що рід Катляревських нараховує вже 15 поколінь і за давніших поколінь мав свій герб і маєстності.

З пізнішого потомства роду Катляревських п. Микола К. згадує про о. Василя Катляревського, що був у Полтаві благочинним, і священика о. Івана Катляревського: обидва загинули на засланні в Соловках. За його словами, він знав двох своїх нерідних дідів, Катляревських, Степана й Олександра, братів у-перших його баби Параскеви Білаш-Радченко, причому обидва були дуже схожі обличчям із письменником. У брата Марії Вартоломіївни Катляревської-Білаш — о. Дмитра Катляревського, було четверо дітей: Дмитро, Степан, Олександр і дочка Катерина, нащадки яких і досі живуть у Полтаві.

М. Мухив

За і проти оборони нашої землі

Остання „літературна” суперечка Франка з Драгомановим

У львівському журналі „Життя і Слово” на початку року 1895 Іван Франко умістив свою віршовану драму „Сон князя Святослава”. Сюжет цієї драми досить романтичний (київський князь Святослав перебирається на розбійника, навіть пристає до розбишацької ватаги); основний мотив „Сну князя Святослава” треба визнати патріотичним. Ідея оборони батьківщини, рідного краю, — Києва — перед чужинцями проведена в цій творі цілком виразно і яскраво.

Коли один з розбійників, Кунаш, проголошує свою прихильність до чужого князя Всеслава і свою ворожість до київського князя Святослава, то йому відповідає другий розбійник Овлур (що давніше був боярином, але за вбивство Добрині-воеводи був вилучений з суспільства і став ізгосем), що не годиться кликати чужого князя, бо свій був добрий — бонив свій край, хоч і вішав таких розбійників, як вони самі:

Кунаш: Воліємо Всеслава-Чародія,
ніж сего скупендрагу без душі.

Овлур: А все ж сей скупендряга нас водив
І на Половців і в Литву і всюди
Своїм мечем писав він руську славу.
Сей скупендряга лад завів у краю.

Кунаш: А кілько нас повішав?

Овлур: Таке вже наше ремесло нещасне.

Наприкінці драми князь Святослав кличе нарід до оборони Київської землі і нарід одноставно підтримує князя Святослава, що кличе до боротьби із зрадниками, що запрошують Всеслава на київський стіл.

Князь: Сі зрадники Всеслава завізвали
На нашу землю. Треба якнайшвидше
Нам готуватись всім до оборони.

У своїй драмі Франко заторкнув події, що сталися в Києві в р. 1068. Лише не тримався їх стисло історично.

Особливу цікавість викликає постать полоцького князя Всеслава.

Онук Ізяслава Полоцького, сина Рогнідиного, Всеслав Брячиславич воював упёрто з онуками Ярослава І-го за свого бурхливого життя, сповненого міжусобиць і походів. Року 1060 він ще разом із Ярославичами, Ізяславом, Святославом та Всеволодом ходив воювати з Торками, але вже р. 1067 Всеслав виступив проти Ярославичів і зайняв Новгород Великий. Ярославичі зустрінулись з Всеславом на Немізі — „бисть січа зла, падоша мнози і одолів Ізяслав, Святослав і Всеволод, а Всеслав біжав”. Хитрощами захопили переможці Всеслава на Рші біля Смоленська, і замкнули в Києві у в'язниці разом „з двоїма синкома”. Але вже на другий рік, в 1068, коли половці розбили Ярославичів, Ізяслав з Всеволодом опустили Київ, а чернь поставила Всеслава князем у Києві. Але незабаром при зустрічі з військом Ізяслава під Білгородом Всеслав потайки від киян вночі втік до Полоцька, бо почував, що його гру програно і що йому далі не втриматися на Київському столі — так на підставі Іпатіївського літопису подає історію Всеслава акад. В. Перетц.¹⁾

Отже проти покликання чужого князя, Всеслава, ініціатора роздорів та колотечі, Франко рішуче висловлюється в цій своїй драмі.

На заклик князя Святослава стати до оборони проти ворога юрба киян відповідає:

„Всі підемо, старі й малі, Не буде
Над нами панувати князь, що руки
Свої у братній крові полоскав”.

А розбійник Овлур закінчує побажанням, щоби згинув той, хто криавить країну роздором.

Сприводу цієї драми дня 18. лютого 1895 р. Драгоманов з Софії вельми роздратовано писав Франкові, рівночасно при цьому закидаючи йому симпатичну постать старенького попа в давнім Франковім творі „Панські жарти”, а понад усе дорікаючи Франкові за зраду реалізму і за романтичні скоки, навіть більше того — псевдокласичні ухили в душі історичних поем Богдана Дідицького. Отже в цім своїм листі Драгоманов питає тоном великого інквізитора:

„Для чого Ви писали Сон князя Святослава? — Ні поезії, ні тенденції, яка була в Захарі Беркуті, речі все таки рутенській. Взагалі для чого Ви завидуєте лаврам Дідицького? — Ви часто вскакуєте в романтику. —

¹⁾ Слово о полку Ігоревім, Київ, 1926, ст. 291.

Для чого ще скакати в псевдокласику. По мойому Ви не шануєте Вашого таланту такими скаками од реальности. Ну, що Ви зробили з „Панськими жартами“, заставивши для реалістики німця говорити Бог зна як, і видумавши попа, котрого ніколи не було (як се признали мені колись і Окуневський і Кобринська).²⁾

Нічого дивного в тих докорах Драгоманова Франкові зрештою немає, бо як до ідеї українського патріотизму й націоналізму, так і до церкви і її представників, він завжди ставився послідовно вороже.

Франко у своїй відповіді з дня 13 березня 1895 р. зазначає Драгоманову, що він від нього й сам не сподівався кращого ставлення до „Сну князя Святослава“, далі дає дуже важне вяснення swojego становища супроти реалізму й романтики, окреслюючи себе за романтика, якого примушували писати речі реалістичні. Нарешті Франко гаряче й докладно боронить виведену ним у „Панських жартах“ постать старого пан-отця:

„Ваш суд про Святослава мене не здивував, а тим менше вразив. Я его від Вас і надіявся, хоч так як є, він мені видається трохи за острим, а то ось чому. Ви трохи не вірно оцінюєте сам характер мого таланту. Я вдачею своєю далеко більше романтик, ніж реаліст. Всі річі реального змісту, які я писав, справляли мені при писанню далеко більше муки, прикрости, зденервовання ніж ті романтичні „скоки“, при котрих я просто спочиваю душею. Таким спочинком, такою рекреацією був для мене й Святослав. Впрочім мені здаєсь, що від творів Дідицького все таки де-що його відріжняє, а тема сама, взята зі звісного середньовічного *Dit de l'empereur* у мене з німецької версії в поемі *Karlmeynet* видаєсь мені високопоетичною.

„А за Панські жарти я постою. Мені дивно трохи, що Ви в своїм суді не хочете стати висше, як мої галицькі критики Цеглінський та Огоновський і як Окуневський та Коба, котрі обоє в купі не знають тих часів, ані того життя, яке я там зобразив. Дивне мені, що Ви напр. що до попа вірите Ок. і Коб., котрі кажуть, що такого попа ніколи не було, а не вірите напр. Павликові, котрий в своїх читальнях наводить звістку про одного такого попа Григоровича, що ціле життя бився за мужиків з панами і з урядом. У мене в листах, переказах і рукописах є ціла низка звісток про попів перед 1848 р., що пильно занималися школами, записували свій масток на школи, приватно вчили мужицькі діти разом зі своїми і т. д. Я маю напр. рукописний буквар з р. 1845 попа Шавінського, зладжений „для дітей своїх і парафіян“. Звістку про те, як попа з парохіянами в урочисте свято гнали на панщину, я взяв від Устіяновича (попа!). Тай чиж піп в Панських жартах такий вже виідеалізований. Звісно, для Цеглінських і Огоновських вистарчило те, що він там показаний симпатичною фігурою, щоби з него зробити ідеал, та мені здавалося, що більше тямучий критик догляне в описі того попа й темних сторін його діяльности, — тої пропаганди квієтизму та уляглости для властей, того гальмування всякого живого людского руху, тах невинних *riae fraudes*, якими він послугується часом в прикрій хвилі і котрі так характерні для вдачі інтелігентного гал. русина. Я тямлю, що моя жінка, читаючи поему

²⁾ Постаті старенького попа в „Панських жартах“ Драгоманов взагалі не міг пробачити Франкові. Ще раніше, дня 18 жовтня 1893, в листі до Павлика, Драгоманов також з прикрістю згадував, як Окуневський з Кобринською „дуже хвалять ту поему, де єсть гароїчний піп“. (Переписка Др. з Павликом, т. VII, 310-311).

в рукописі, обурювалася на того попа — і се було для мене успокоєнням против того закиду, що я підхлібив попівству в своїм малюнку”.

Франкові слід повірити, що реалістом він був з примусу (і то здебільшого драгоманівського), романтика була йому ближча і рідніша.

Звернім увагу хоч би на те, з якою приємністю чи навіть більше того — насолодою Франко розгортає крила романтичного натхнення напр. у Пролозі до „Лісової ідилії”, написаній в р. 1900, коли Драгоманов не міг вже сіпати його за націоналістичні та романтичні „ухили”, коли він нарешті був вільний від реалістичного та раціоналістичного диктату жевансько-софійського Мефіста:

„На романтичного коня сідаю.
Крилатий звірю, не пручайсь, не ржи!
Неси мене, куди я загадаю,
На фантастичні ті шпилі біжи,
Де вихор грає, стогне гомін гаю,
Де на вузькій мов ниточка межі
Фантазія і дійсність спина в спину
Глядять у мрій квітчастую країну”.

По двохмісячній перерві Франко дня 18. травня 1895 р. з радістю повідомляє Драгоманова, що в одній карпато-українській збірці народніх переказів він знайшов зміст „Сну Святослава”, аналогічного до давно знаного т. зв. переказу про цісаря Константина:

„Молоді, та й то навіть радикали, домагаються від мене, щоб я викинув рубрики „Із уст народа” та „Із старих рукописів”, а натомість печатав переклади з Ібзена, Метерлінка та інших модерністів. А тимчасом рубрика „Із уст народа” починає по провінції будити нову охоту до збирання творів народніх і я дістаю раз у раз нові збірочки, в котрих обік звісного, попадаються нові й дуже інтересні матеріяли. Так в одній збірці з гірського села Хитара знаходжу зміст мого „Сну Святослава” (Dit de l'empereur Constantin).

У відповідь на це повідомлення Драгоманов дня 25. травня 1895 р. ще раз гостро осуджує франківську драму, проголошуючи її мертвою, бо перш за все далекою від добрих російських зразків... При цім Драгоманов ще раз зазначає, що справжня поезія завжди реалістична, а що до знайдення сюжету „Сну Святослава” в українських народніх переказах сухо зазначає, що цей переказ міг забрести звідкись з Тибету до Карпат, отже і це в його очах не виправдує хиб Франкової драми:

„З поводу попереднього Вашого листу треба говорити про „Сон князя”. Скажу коротко: не в тім діло, що в Вас наклін до романтизму як кажете, а не до реалізму. Поезія завше реалістична при всіх своїх напрямках, а напр. англійські основателі новішого романтизму були вкупі і основателі новішого реалізму. А в тім діло, що в Вас рутенщина прибила нях до реалізму і поезії правди. Треба ліків, м. і. дози французької, англійської і російської літератури доброї школи. „Сон” мертвий і ні до чого, а всего менше до руського життя старої епохи. Коли тема його є в фольклорі так те нічо не показує — зайшла з Тибету або що, тай годі. У нас князів злодіїв Гарунів Аль-рашидів не було. І через те нічого й не викрутиш із сеї теми”³⁾.

³⁾ Листування Франка з Драгомановим, вид. Всеукр. Академії Наук, ст. 495, 497, 499, 499-500.

Несповна місяць по написанні цих докорів на адресу Франка Драгоманов вмирає дня 18. червня 1895 р. у Софії в Болгарії, і таким чином ця суперечка між Драгомановим і Франком сприводу „Сну князя Святослава” сталася їх останньою і хто знає чи цілком і до кінця довершеною „дискусією”.

..

Серед закидів Драгоманова деякі цілком ясні, деякі ж неначе недоговорені, таємничо зашифровані. Що значить напр. вираз його про „Сон кн. Святослава”, що цей твір є „мертвий”. Для вияснення справжнього значіння цього терміну в устах Драгоманова слід перечитати уривок з давнього його листа до Мелітона Бучинського з дня 18. січня 1873 р. в якому Драгоманов проголошує батьком „мертвеччини” в українській літературі не кого іншого, як самого Т. Шевченка. В цьому листі Драгоманов писав:

„Да храних Бог наших белетристов і од бондарні українофілів, — бо все, що зроблено було досі живого в нашій беллетристиці і поезії було зроблено людьми, котрі були влекомі або поетичною інтуїцією, або общечоловічим, соціальним або гуманним ідеалом — Квітка, Шевченко, у лучшому і М. Вовчок у I. части оповіданій, де вони стояли за народ, а не народність традиційну. Треба признатися, що той имже превознесо-хомся, був батьком і нашої мертвеччини, хомяковщини української — т. е. Шевченко”. ⁴⁾

Отже тепер стає нарешті ясним, що „мертвеччина”, „мертве” є на погляд Драгоманова все, що звязане з „традиційною народністю” — отже з традицією старо-українською, княжою добою, як у „Сні Святослава” у Франка, з українським козацтвом — у Шевченка.

На прикладі драгоманівських докорів Франкові за „Сон Святослава” можна ясно бачити, як Драгоманов до самого кінця своїх днів невтомно змагався з найменшим натяком чи проявом української національно-державної ідеї, бо саме в „Сні Святослава” проведена ідея вірності своїй країні, ідея оборони батьківщини. Цього було досить, щоби Драгоманов назвав цей твір „мертвим”.

Варто звернути увагу на те, що в своїм протишевченківським памфлеті „Шевченко, українофіли і соціалізм” Драгоманов урочисто солідаризується навіть із знаним протишевченківським становищем відомого російського критика Белінського. При цьому Драгоманов робить кілька застережень чи обмежень, але в основному він приймає всі цілком безпідставні й явно продиктовані національною ворожнечею догани та докори Белінського на адресу автора „Гайдамаків”. Рецепцію протишевченківських випадів Белінського Драгоманов оформив так:

„Ми думаємо, що Белінський таки сказав багато правди в своєму строгому суді про „Гайдамаків”, хоч і був неправий в тому, що не вважав потрібним українське письменство взагалі. Ось що казав тоді Белінський: „Якщо панове **Кобзарі** гадають своїми поемами принести користь низчій верстві своїх співплемінників, то в цім вони дуже помиляються: їхні поеми, не вважаючи на надмір найзвичайніших та вуличних слів та виразів, позбавлені простоти задуму та оповідання, переповнені викрутасами та замашками, питомими всім кепським піітам, — часто зовсім не народні, хоч і ґрунтуються посиланнями на історію, пісні та перекази, — і значить з усіх цих причин — вони не зрозумілі простому народові і не мають

⁴⁾ (Переписка Др. з Бучинським. Львів, 1910, ст. 263).

у собі нічого з ним симпатизуючого. (Отечественныя записки, 1842, кн. 5). „Замашек плохого пііти” справді чимало у Шевченка, Белінський тільки не бачив, що Шевченко не „плохий пііта” а поет, якому не було доброї школи”.⁵⁾

Крізь усе це цілком яскраво проглядає явна відраза й нехіть Драгоманова супроти Шевченка, відраза до того цілковито забарвлена тонами чисто чужинецького зневажання та несприймання творчості та особи автора „Кобзаря”. Нехіть тотожна з нехіттю Белінського.

Для розкриття справжнього відношення Драгоманова до українських авторів та до української літератури всі ці вгорі наведені слова його мають першорядне значіння.

Слід простежити, що далеко не один Шевченко викликає в Драгоманова почуття шаленої люті, висловлюючись терміном модернішим — навіть викликає в нього стан амоку.

Отже навіть супроти сердечно йому відданого Михайла Старицького немає в Драгоманова ані тіні милосердя. Дня 8. травня 1873, писав Драгоманов Бучинському незвичайно злісно про Старицького „которий без науки, без знання самої мови народньої і з добрим запасом панства причепивсь до українського писання (я не можу, не злившись, читати його переклади сербських дум, до котрих я сам його навів од перекладу Фета, — бо так вони не оброблені, такі в них чудні акценти на словах)”. Двома місяцями пізніше дня 15 липня 1873 він пише вже до Володимира Навроцького: „Не знаю, чи ви бачили новий перевод казок Андерсена Старицького. Він мені справив болість на три дні своїм самовольно й безграмотно кованим язиком. Господи! Яких слів не видумав, що не покалічив”.⁶⁾

Старицький був визначний майстер віршованої форми і добрий знавець мови, сучасна українська мова прийняла й засвоїла переважаючу більшість словарних новотворів його⁷⁾. Натомість перед у нападах на Старицького поруч з Драгомановим вела російська україножерська преса (Кієвлянин, Новое Время і ін.), що протягом довгих десятиліть глумилася з Старицького.

Про несамовиту лютість на жаль небереженого до наших часів листа Драгоманова з явно несправедливими нападами на Старицького довідуємося з жалісного листа останнього до Драгоманова, з дня 14 листопада 1876; в цьому листі, якого Старицький під впливом зворушення та образ намагався писати „урядовою” себто російською мовою, читаємо (в перекладі): „щойно повернувся від Антиповича, де в товаристві багатьох знайомих та приятелів, читався твій останній лист до нього... Дякую, не сподівався! Такого призирилого з твого боку зречення властиво не чекав. Най ця образа буде останньою! І який ти буваєш несправедливий до смертних з високости свого гніву!.. Що ж торкається того, що ти посвяту мою називаєш перед товаришами настирливою та недозвеною, то ти жорстоко помиляєшся. Пригадай 1875 року, 8 листопаду, в день мого янгола ти був у мене з Лідю; тоді щойно вийшли з друку перші аркуші (сербських) „дум”. Ти розглядав їх у кабінеті, сидячи у фотелі, і я до тебе звернувся з таким проханням: „дозволь мені, Михайле Петровичу, при-

⁵⁾ Драгоманов: Шевченко, українофіли і соціалізм, Львів, 1906, ст. 197.

⁶⁾ За Сто літ, т. I., 135.

⁷⁾ Див. статтю П. Филиповича про М. Старицького в „Житті й революції”, К. 1928.

святити ці думи тобі, бо ти ж і перший винуватець цього перекладу!" На що ти відповів: „Таких речей не дозволяють, а дякують лише за них". І скріпив це поцілунком. Чи ж міг я уявити, що треба буде формального паперу, з затвердженням підписів становим (урядовцем)... Моє становище... і смішно і прикро: за наше жито та нас і бито".⁸⁾

Неймовірна дводушність та двозначність поведінки Драгоманова, який спочатку зворушено згоджується, щоби переклад сербських дум був йому присвячений, а потім — улаштовує скандал Старицькому за цю присвяту!⁹⁾

Такою ж несамовитою люттю тхне й від майже по двадцяти літах по цьому написаного дня 19 квітня 1894 листа Драгоманова своїй сестрі Олені Пчілці, де знову всі громи й блискавиці небесні в мові його серця, себто московській, падають на бідолашну українську суспільність та літературу і на Старицького; з цього останнього рафіновано знущається Драгоманов, по черзі порівнюючи його то з англійським Шекспіром, то з мадярським Йовкаєм: „Наша публіка еще сердится, почему Старицькому... публіка 100.000 гульденів не поднесла, как Юкаю. За одно би уже и монумент потребовать и в Лебеховке и в Париже, как Шекспир! Право есть отчего в отчаяние прийти и я не понимаю, как ты, Оля, можешь надежды еще возлагать на такую літературу и публіку. Их бить нужно и бить, три шкури спустить, то может бить четвертая будет людская"¹⁰⁾.

Гнів Драгоманова на українську літературу та суспільність цим разом вилився у формі гідній хіба що римського Калігулі чи там перського Ксеркса чи Камбіза — гнів чисто орієнтального деспота.

Недурно у багатьох сучасників та свідків полемічного „гарцювання" Драгоманова не раз зривалися в тих роках вирази здивовання й обурення.

Кониський в листі до Дикарева 15 квітня 1895 року гірко скаржиться на гукання, гавкання й колотнечу, яку править Драгоманов.¹¹⁾

Так само Кониський в тих роках уважав, що „великої шкоди завдає Драгоманов серед темних людей своїми фразами, своїми причепами сам себе принижає до того, що стає земським начальником у літературі"¹²⁾

Так само реагує на протиукраїнську колотнечу Драгоманова, що він її розвинув у своїм знанім памфлеті „Чудацькі думки про українську справу", інший визначний тогочасний український діяч, київський філолог Кость Михальчук. Про становище і погляди Михальчука довідуємося з львівської реляції Павлика Драгоманову з дня 21 липня 1891:

„Вчора ми з Франком зайшли до Михальчука, що вернувся з Глайхенбергу (Каринтія), Вам (Михальчук) не писав через те, що лютий на Ваші „Чудацькі думки". Головно, каже, не видно, на який кінець вони писані, писано про все газетним способом, вилаяно українських писателів перед широкою публікою, котра з того може винести тільки: які вони сучі сини".¹³⁾

⁸⁾ Архів Драгоманова, Варшава, 1938, т. I, 179.

⁹⁾ В однім листі до А. С. Суворіна Драгоманов писав, що він гордий з того, що наштотхнув Старицького на переклади сербських пісень (Україна, К. 1927, кн. 4).

¹⁰⁾ Зап. Іст. Філ. Від. ВУАН, т. XVIII, 261.

¹¹⁾ Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка, т. CL, 384.

¹²⁾ Уривок з листа Кониського у передмові Волинського до нового видання „Юрія Горовенка" Кониського.

¹³⁾ Переписка, т. VI, 234.

У цих коротких заключеннях Михальчука вірно відгадана справжня мета драгоманівської протиукраїнської колотнечі — метою її була дискредитація українських письменників, позбавлення їх авторитету в очах української суспільності. Другим завданням, яке собі ставив Драгоманов — було звеличення російської літератури і російських письменників?

Донька Драгоманова, Лідія Шишманова у своїх спогадах зазначає, що її батько створив у своїм домі та родині справжній культ знаного своїм українофобством московського письменника Тургенєва: „Коли почта приносила „Вестник Європи” з новим романом Тургенєва, це для нього було празником. Читали книжку всі разом, то тато, то мама. Батько мав дійсний культ для особи Тургенєва”.¹⁴⁾

Цілком подібно збожнював Драгоманов ще іншого земляка Тургенєва — Гончарова і зокрема знаний роман цього останнього — „Абломоф”. Дня 1. червня р. 1888 Драгоманов з величезним обуренням писав до редакції львівського „Діла” сприводу скорочення перекладу „Абломова”: „Глянувши в прилогу — „Абломова” — я просто охолонув, побачивши на стн. 118, що викинуто — „Сон Абломова” — цей перл літератури не тільки російської, але європейської: Бога ради, як небудь поправте цей пропуск, дайте Сон Абломова хоч в кінці роману, а то засміють вас люди та в купі й усіх нас українців”.¹⁵⁾

„Я читаю Тургенєва, як свого рідного” — пише Драгоманов дня 13. вересня 1894, позаочному приятелеві своїх останніх років, запеклому москвофілові Юліянові Яворському.¹⁶⁾

У тім то й полягає справа, що Тургенєвих та Пушкіних Драгоманов читав (і „почитав”), як рідних, як своїх. Натомість до українських письменників він ставився з щиро-чужинецькою ворожістю, зневагою та недовір’ям.

Це ми вже бачили на численних вгорі наведених прикладах. Додамо до них ще один: дня 15 березня 1892, Драгоманов довго і старанно (майже стилем „письма Петру от Кочубея” чи „доноса царю” запевнює листовно свого давнього петербурзького знайомого Пипіна, що вірш Чубинського „Ще не вмерла Україна” — „зовсім кепський в мистецьким та ідейнім відношенні”.¹⁷⁾ Дуже повчально й характеристично, що в тім самім своїм листі до Павлика від 18. жовтня р. 1893, де він дає вислів своєму обуренню сприводу Франкових „Панських жартів”, Драгоманов пише про ще недруковану нову повість Франка: „Повість Франка, наперед думаю, буде плоха”.¹⁸⁾

Власне це „наперед думаю, буде плоха”, мало би свідчити про незмінно-сталу й органічну ворожість та злість Драгоманова супроти Франка, як рівнож проти всіх основних націотворчих ідей Франка... В „Панських жартах”, це була єдність українських станів, у „Сні кн. Святослава” оборона рідної землі, які припали не до вподоби Драгоманову. В іншому місці цієї праці я наводжу дуже негативну й ворожу оцінку Драгомановим тек-

¹⁴⁾ Нова Україна, Прага, 1922, XIII-XV, 39.

¹⁵⁾ Україна, двомісячник українознавства, Київ 1926, V, 146.

¹⁶⁾ Життя і Слово, 1896, V, 385.

¹⁷⁾ За Сто Літ, т. III, 90. До того Др. запопадливо інформує свого петербурзького колегу, що цей вірш свого часу — у 60-тих рр. XIX ст. — співали у Києві по коршмах „на мотив якоїсь чеської пісні”.

¹⁸⁾ Переписка з Павликом, т. VII, 310.

сту „Ще не вмерла Україна” в листі до Пипіна. Це може бути вистачаючим доповненням, що розкриває інакше невисловлені до кінця справжні погляди й ставлення Драгоманова до українських патріотичних елементів у наведених двох франківських творах.

В. Щербаківський

З молодих літ

Постійно виступаючи співаком у хорі Лисенка, я ближче познайомився з Яковим Петровичем Гулак-Артимовським, але якихсь глибших взаємин між нами не могло завязатись, бо його інтелігенція була невисока, значно нижча, ніж напр., у Василя Цимбала, великого українського патріота, але препоганого віршомазу. Цимбал визначався страшною нудотою, був більш начитаний і справді займався українськими справами, він учився в школі Лисенка деклямацій. Звільнений за українофільство з посади, він навіть не без успіху виступав, як декламатор.

Помер Цимбал з голоду, здається, в 1919, або 1920 р. Яків Петрович працював в управлінні „Юго-Зап. жел. дор.” з місячною платнею не то 75, не то 100 руб. Жив скупувато, без претензій, в мешканні з двох кімнат, але дуже бідно обставлених. Містилося його мешкання десь на краю пустиря, ззаду за садом Дикого, на Обсерваторнім провулку. В цьому пустирі я полював з Гулаком на сорокопудів. Був він нотаріусом у хорі Лисенка, тобто відав нотами, їхньою перепискою тощо. Мав тенор, але якийсь тремтячий, чи навіть скоріше тарахкотливий, так, що ніколи сам не співав у хорі, хоч завжди зберігав претензії на якогось соліста і вчився співати в якоїсь невдяки артистки-московки. Оженившись з нею після першої революції, він цілком зійшов з українського обрію.

В той час Гулак мав уже сорок літ. Він мав якісь зносини з російськими революціонерами ще в 1903-1904 р. Якось бувши у нього, я бачив якогось жидка. Яків Петрович опісля винясував, що це ховається у нього якийсь небезпечний революціонер з цієї банди, що вела перестрілку з поліцією, якраз незадовго перед тим. З другого боку він належав до українських груп, якими керував Єфремов. Гулак запросив мене і мою сестру Женю до цієї групи. В ній брали участь: Цимбал, Іван Іванович Федорченко та його молодший брат і ще дві-три особи, про яких не пам'ятаю, хто вони були (Чернявський і т. п.). Ми збиралися щотижня до Гулака, то у Федорченка, то ще у когонебудь. Приносили українські книжки і часописи, напр., „Діло”. Українських часописів одержувати звичайній людині в Києві і взагалі в Росії не можна було без особливо на те дозволу. В Києві одержував „Діло” та інші галицькі часописи й книжки легально тільки Єфремов. Від нього, по черзі від гуртка до гуртка доходило „Діло” й до нас. Читали ми в голос за чергою, щоб привчитися читати, та ще й розуміти „Діло”, бо особливі політичні статті, і всякі поточні справи були написані в „Ділі” такою мовою, що її звали у нас крутою, ніби як крута каша, що нелегко дається їсти. Щохвилини доводилося перепитувати, що означає одне, або друге слово, бо тодішня галицька газетна мова була вщерть пересипана „перлинами” з німецької та польської мови, або такими специфічно австрійськими урядовими термінами, що нам, не знавши німецької мови, незвичайно тяжко було пере-

варювати цю кашу. Але за пів року ми вже читали добре і швидко та навіть пишалися тим, щотак гарно знаємо „рідну мову”.

Не пригадую собі тепер докладно, в якому це було році, чи восени 1904, чи весною 1905 р., а може ще навіть у 1903-1904 р. тільки на одному з таких наших журфіксів прийшла нам до голови думка, чи не добре було б зробити так, щоб якась звичайна російська газета почала друкувати у себе українські фейлетони. Але російські часописи дуже вороже ставилися до української мови і всі спроби, навіть з найбільш ліберальними часописами у Києві, закінчилися негативно. Тоді я запропонував таку думку: Скрізь по волостях і тзв. „чайнях” товариства тверезости, звичайно, розсипалися за обов'язкову передплату таких часописів: „Дружественния речі” князя Мещерського, його ж „Гражданін”, „Паломник”, або може „Русскій паломник” — вже не пам'ятаю тепер, „Світ” генерала Комарова (дуже темний) і т. п. Чи не вдалось би підвести одного з тих редакторів, особливо кн. Мещерського, друкувати щось українською мовою, в протигагу соціалістичній пропаганді, яка велася українською мовою. В ті часи вже відомі були факти, що по селах розкидалися українські соціалістичні летючки, в яких особливо підкреслювалося відібрання у поміщиків землі. Отже по-моєму, треба було написати лист, або декілька листів, ніби від поміщиків, або попів, до князя Мещерського, щоб він в українській мові писав свої „Дружественния речі”, або частину їх. Ми ухвалили сказати про це Єфремову і приготувати декілька таких листів, прочитати їх в нашому гуртку і, вибравши відповідні, найкраще написані, передати їх Єфремову до дальшого вжитку. Листи обіцяв зладити Ів. Федорченко, який уважав себе модерним поетом, написав декілька поем як напр., „Іродіяда богоблудниця”, якої я ніколи не міг дочитати до кінця і зрозуміти, чому вона саме написана. Проте ми дивилися на нього, як на старшого і досвідченого і надіялися, що він якраз вліпить добре. На другий раз мені, як ініціаторові, теж було доручено, але я не був письменником і не вважав себе здатним до писання і не любив писати, а особливо листів. Але з огляду на дисципліну нашого гуртка, написав я два листи від диякона і справника з варіантами. Коли почали читати наші твори, то першим був лист Федорченка, але якийсь такий неясний і невиразний, що, прочитавши вголос, сам автор відчув, що він не годиться і забрав його назад. Чернявського лист був ніби від попа, але надто довгий і в ньому там виразно просвічувала тенденція, щоб статті були писані українською мовою, не було сумніву, що князь на такий голий гачок не зловиться. Прийшлося предложити тоді і мої, за які я дуже боявся. Перший лист у мене був ніби від сільського диякона. Він починався з „акафистного” мотто: „Откуда почну плакати и искати души моей спасения”, а дальше йшло: „Ваше Сіятельство, Високоуважаемый Князь! Ви один — наше прибежище и спасение, наше упование и надежда. Спасите нас иначе ми погибли. Ми здесь неми и безсильни. Злоказненный враг Бога и человечества изощряється в приготвлении нам погибели. Дошло даже до того, что каждое утро возле колодязей появляются печатание' листки, призывающие к низвержению вечного порядка и к потрясению самих основ человеческого существования. Невозможно словами выразить чувства негодования. Негодяи злокозненное довели свое злодейство до такой степени, что подбросили такой листок к моему колодязю и я сам, вставши рано, собственными руками поднял его и собственными очами видел его, видел его, но не мог читать, как от волнения и негодования, так и потому, что эти исчадия ада печатают свои листки

на местном наречии хаклацком, чтобы легче быть понятным народу, особенно что касается отнятия земли, как церковной, так и помещицкой и собственницкой. Сердце кровью обливается, а мы безильны потому, что мы виучени только возносить Господу и воспевать добрия дела деяния Богом помазанных или от начальства поставленных людей, языком, каким написано слово Господне на незилемых от сотворения мира основах, а языком врагов Бога и человечества писанным ми даже и за деньги и на приказ не можем розпоряжатся. Ваше Сиятельство, Ви один только все знаете и все понимаете, ваши „Дружественные речи“, ето чистое миро, возстановляющее здравие миропомазанного, ето елей освященный, просвещающий темных, утешающий страждущих, возстановляющий к бодрости немощных. Ваше Сиятельство, просветите нас и народ, вразумите и спасите! К сердцу доброго народа Ви всегда сумеете найти дорогу и Ваше слово будет всегда священо, если оно даже будет пользоваться языком грешным. Языком врагов для облегчения победы над врагом и злом к возстановлению блага и спокойствия. Во всенижайшей покорности пребывающий вечный Ваш молитвенник, Сергей Бродяков, дьякон села Веровки, Киевской губ.” До цього листа мав я ще два варіанти. Коли я читав, то всі дуже реготалися і постановили, скомбінувавши всі три варіанти, викинувши дещо з одного і вставивши дещо з другого, передати Ефремову. Тоді я відважився подати під увагу другий лист.

Цей лист був зовсім іншого характеру. Він звучав:

„Ваше Сиятельство! Имею честь доложить Вам следующие потрясающие факты. Проходя по своим собственным владениям в моем именни, я увидел, что по моему полю идет женщина с ребенком в руках и с серпом и перевеслами за спиной. Я подошел к ней и спросил ее, а на каком основании она идет по моему полю. Она ответила дерзко, что она спешит домой и по моей дороге ближе к ея дому, а что уже вечер и она спешит. Я тогда сказал ей, чтоб она не смела никогда больше ходит по моим дорогам. Тогда она с полною дерзкостью и совсем визывающе сказала: „А вот тепер есть слух, то все ето наше будет“ и пошла далие. От волнения и негодования при етих словах я просто остолбел и не мог даже двинуться с места, а она быстро пошла домой. Такая смелость — ето факт ужасный и ясно, что близится катастрофа. Нужно принять все меры, чтобы предупредить катастрофу и спасти нас, помещиков на которых, собственно говоря, держится вся Россия. При етом имею честь обратить внимание Вашего Сиятельства на ту особенность современной пропаганды, что большинство печатных листков, разбрасываемых социалистическими партиями среди крестьян в здешней области, печани на тзв. „галицком языке“, более понятным местному населению, и хотя население вообще неграмотно, но они соберутся кучками, один читает, а все слушают и понимают. Полицейския меры безильны. Против противогосударственной пропаганды нужно тоже боротся словом. Ето не каждый может и не каждый умеет. Ваше Сиятельство, только Ви один в своих „Дружественных речах“ можете боротся с етим злом и парализовать пропаганду. Но мне кажется, что следовало би использовать малороссийский язык, как более понятный, чем галицкий, которым пользуются социалисты и прочие злодеи. Впрочем Ви, Ваше Сиятельство, все ето понимаете лучше, чем я, и ето не моего ума дело. Я только имел честь донести Вам факты и просить о нашем спасении. С полным уважением и преданностью остаюсь всегда готовый к услугам К. Швецов, бывшей исправник. Помещик из дворян”.

Тут теж запропонував я деякі варіанти. Знову всі щиро сміялися і знову, скомбінувавши до купи варіанти, постановили передати Єфремову. Листи були переписані різними почерками і пішли до князя Мещерського в Петербург. Щось місяців через чотири після цього в „Друж. речах” появилися фейлетони українською мовою.

Наступним кроком мало бути прохання про дозвіл українського часопису, або мішаного часопису, в якому хоч частина друкувалася б по-українськи, хоч фейлетон. Ми думали, що друкування українських фейлетонів у „Друж. речах” дасть прецедент для дозволу на подібний часопис і у нас, але тут уже скінчилася японська війна і наближалася перша революція, яка принесла сяку-таку волю українському друкованому слову і нам не треба було вдаватися до подібних хитрощів. (дб)

Оксен А. Мартенко

Основа нації

(Соціологічно-етнопсихологічна студія)

ВСТУП

Дике поле. Ні одної справи українського життя не знехтувала так українська наука й популярно-наївний погляд, як найважливіше життєве питання — самознання народу. Займаючись різними справами та проблемами, просліджуючи їх менш або більш глибоко, в чому поважну роль грав притаманний українцям критицизм, чомусь то українці вдовольнялися і вдовольняються найбільшими нісенітницями, висказаними про себе самих, чомусь то від 60 рр. минулого століття стали хворобливо вишукувати, а то й видумувати, найтемніші сторінки української душі, стали до зануди повторювати найнікчемніші наклепи і, неначе з насолодою бовтатися в тому багні, в яке самі себе затоптали. Ці наклепи на українську націю творять справжнє **дике поле**, на якому й сьогодні справляють безшабашні герці всілякі безвідповідальні одиниці: невдахи — на кандидатів в диктатори, нікчемні позери на спасителів України, незрівноважені імітатори чужини, наївні, хоч часом щирі, манякальні патріоти та хворобливі дефетисти, що не вміють ходити без милиць по Божому світу.

Ці всі судді української нації спричиняють самим українцям найбільшу кривду, бо не тільки ображають українську націю, але ще більше викликають велику кількість у найвищому ступні шкідливих сугестій.

Щоб зрозуміти зміст цих суддів і усвідомити собі шкідливість їх осудів, мусимо, бодай коротенько, у цьому вступі сказати про тих, що започаткували ці осуди. Тобто, щоб зрозуміти діяння синів, розглянемо батьків.

Треба вже на цьому місці підкреслити, що до 60 рр. минулого століття українська нація не мала й сліду ні суддів, ні їх осудів.

Підкреслимо ще й це, що геній української нації Шевченко є типовим **контрастом** до суддів, бо в його історіософії чітко підкреслені два моменти: гордість з української крові та глибокий конструктивний аристократизм, властивий українській одностовості. Треба пам'ятати, що: а) осуди про українську націю, чи вірніше присуди на неї почалися, як ми відмітили раніше, в другій половині XIX століття; б) судді в українській нації, що висувають обвинувачення проти неї, є дуже малі в своїй кількості, але

більшість з них зуміла в різний спосіб знайти послух серед широких шарів української інтелігенції.

Залишаймо тепер набоці знане в історії явище валення власної держави в часи сумерку княжої і козацької держави цими представниками українських верхів, що, нехтуючи своїми, переймали чужі уладові форми, відчужувалися від маси одноверство формованого народу, через це тратили почуття своєї вартості і ставали типовими рабами, що безсоромно корилися перед чужими. Обмежуючися до короткого вичислення цього ланцюга причин і наслідків появи деструктивних типів серед української інтелігенції, мусимо ствердити, що й теперішня поява нового українського рушника — раба, обумовлена тими самими причинами, що і в історичному минулому української нації.

Розглядаючи ґалерею суддів української нації, бачимо на її чолі Пантелеймона Куліша, що перший кинув у вічі нації нервовий пасквільний виклик: „Народе без пуття, чести й поваги”. Цей виклик прогомонів без широкого переємництва з двох причин: а) заміти, зроблені Кулішем, не могли торкатися народу у значенні нації, бо нації не можна характеризувати цими хибами, ані діаметрально протилежними прикметами.

Цього не можна розуміти так, наче б читачі творів Куліша знали етнопсихологію, бо ж вона ще тоді не зродилася. Але підсвідомо вичували, що заміти, зроблені Кулішем, адресовані до певної кількості одиниць, що можуть справді визначатися цими хибами, а не до нації, чи навіть фізично живого, сучасного Кулішеві, українського покоління, б) Число антагоністів політичної концепції Куліша було таке велике, що він майже одинцем боровся проти многолового противника. Через те маліла можливість переємництва заміту Куліша, і тільки згодом повторяли її даліші „судді”, піддержуючи цими його словами свої власні обвинувачення, скеровані проти української нації.

Та вже член Кирило-Методіївського Брацтва історик старого типу, отже обсерватор конкретних осіб і подій, а не синтетик — Микола Костомаров зробив українській нації виразний закид анархізму, що валить завжди українську державу. Звертаємо увагу на цьому місці на хибну стилізацію заміту; його треба б конструювати, як схильність до бездержавницького, отже неорганізованого життя, що в тенденціях одиниць може і мусить проявлятися, як вроджений кожній одиниці, чи гуртам одиниць, анархізм; нація ж сама не може бути анархічна.

Науково перестилізований заміт, як бачимо третить відразу свою вартість, бо просто стає неемпіричний (такий, що його дійсності не можна прослідити), навпаки, поверхова обсервація життя виказує в українському народі зовсім виразну перевагу конструктивних одиниць над деструктивними, а вже в акціях мас, цього деструктивізму, чи скажیم словами Костомарова — анархізму, помітити не можна.

Що в даних історичних епохах виглядає так, наче б то ці деструктивні одиниці, (бо тільки про одиниці можна й говорити) повалили українську державу, то тут і лежить основна помилка: упадок української держави (першої княжої, другої козацької, чи третьої у поч. XX. ст.) спричинений масою інших причин, що їх на цьому місці аналізувати заскоро, самі ж анархістичні типи були і є тільки продуктом занепаду, а втім, якщо йде про українську історіографію, то нові спорадичні досліді викривають величезні й основні її помилки.

Отже заміт Костомарова може бути замітом, зверненим проти невеликої кількості одиниць, а не проти цілої нації так, як і багато, хоч і прита-

манних українським масам прикмет (прив'язання до природи, квітів, чистоти, ладу, духовий зміст любови тощо.).

Таксамо хибна є антитеза — в розумінні Костомарова — українців-москалів. Останні — за його словами — є найкращим державотворчим елементом. А втім Костомаров вміє обсервувати зовнішні форми, отже вислідні на конкретях, але глибини змісту, отже духової основи, цих конкретів не відчуває.

До логічного розгляду заміту анархізму незабаром ще повернемо, а йдучи вперед, зупинимось на дальшій замітці про українську націю, що її зробив чоловік, який фатально, заважив на розв'язанню процесі української нації, зупинивши його на декілька десятків років, та скрививши українську психіку в добу, яка могла і повинна була стати періодом підготовки до здобуття власної державности. Цим чоловіком був Михайло Драгоманов. Зводячи у своїх творах боротьбу з духом української нації, накладаючи силоміць на її обличчя огидну маску, за якою вже її не можна було впізнати, хотів Драгоманов бачити її, як націю плебейів, чи докладніше, як плебейську націю.¹⁾

Ця демагогічна фраза зовсім не емпірична, бо, за історичним значенням класу плебейів, вона не наповнена ніяким окресленим змістом. Все ж таки можна було б шукати — хоч без успіху — її означення, або у світогляді, або в уладових формах, або у вигляді світоглядних емоцій — в культурі. Отже: 1) у світогляді українця немає і сліду „рівняння на низ”, чогось у роді теперішньої большевицької фрази, як „диктатура пролетаріату”. Навпаки, глибоко відчута ерархія вартостей, глибокий аристократизм духа, що мислить абстрактами, перекреслюють цей заміт в цілості; зокрема аристократична є українська культура в усіх видах її вияву; 2) Щождо уладових емоцій, то її перекреслює теж ерархія уладу, ідея „батька” тощо. Причина цієї помилки Драгоманова (однієї з багатьох) лежить в його матеріялістичному світогляді, що його в усіх ділянках силоміць накидав він українській громаді; цей матеріялістичний світогляд велів Драгоманову розуміти націю, як суму фізично живих одиниць, що більше — як суму фізично живих селян, а ще докладніше, як суму селян-бідняків. Несуттєвість його заміту вже видно з цих розважань: з логічного ж і методологічного боку він ще більше нестійкий. Свій висновок міг Драгоманів добути тільки дорогою припущення логічної помилки: зміни об'єму та змісту поняття „нація”, більшість фізично дослідного матеріалу, отже фізично живих одиниць населення України становило в його добу бідне селянство, що в безпосередній обсервації визначалося примітивними плебейськими формами побуту. Це селянство, як суму фізично живих одиниць, взяв Драгоманів хибно за націю. В цьому моменті є ще друга, ще різкіша помилка Драгоманова: зовнішні форми побуту, отже сам витвір видань ідентифікував Драгоманів з духом нації, при чому цей витвір міг бути викликаний безпосередньо не духом, але біологічними потребами суми цих одиниць. На цій самій основі зродився згодом і висновок В. Старосольського про те, що „різниця культури йдуть по межі клас, а не націй”²⁾. Цей хибний висновок згаданих авторів облегчила та обставина, що матеріялістичний ХІХ. вік затер різницю між культурою, як витвором і проявом

¹⁾ Див. його „La letteratura di una nazione plebea, Milano 1880 в „Rivista Internazionale del Socialismo“ ч. 4 та інш. творах, нпр. — „Историческая Польша”.

²⁾ В. Старосольський: „Теорія націй” — Відень 1922 р.

духа нації, та цивілізацією, як витвором практичних буднів, що має створити ліпші умови фізичного життя одиниць.

З цих двох основних висновків: 1) українці — анархічна нація і 2) українці — плебейська нація — випливали, як консеквенції, даліші заміти, супроти яких навіть пошана до української культури зводилася до вичислення всіх чужонаціональних елементів, що їх викривали дослідники (часто зовсім хибно) в українській культурі, та які мали в сумі становити українську культуру.

Цією — так би мовити — слідчою методою, що ніяк не виявлює явища, та зводить дослід на манівці, визначається у великій мірі українська наука кінця XIX в. Ця метода досліду перекреслювала можливість викрити напрям і спосіб перетвору чужого сирого матеріалу українською нацією на власну її духову вартість і тим самим зупиняла можливість викрити прояви духа нації. Ця метода, врешті, забула про велику життєву правду, що її можна сказати словами: „Великий дух потребує багато чужих формальних засобів на те, щоб висловити себе”. Ці чужі формальні засоби перетворює він згодом у свою духову власність. Отже, згадані вгорі дослідники зупинялися на вичисленні й описі (повторюємо: часто хибному) елементів цієї чужої форми, за якою вже й зовсім не добавляли власного духового змісту.

Згаданими вгорі двома хибними висновками пересуджувано майбутність української нації: першим висновком вирішувалося її загибель, бо ж анархисти не могли будувати життя, другим зводилось поступ української нації до формального переємництва, а в найкращому випадку наслідування чужини нацією, що якимось дивним чином мала право на розвиток власної культури; такого переємництва домагався саме Драгоманов, що без духового мита пустив в українську культуру струм західноєвропейських, а головне російської культури: такого переємництва в драстичній наївній формі вимагають духові спадкоємці Драгоманова ще й сьогодні.

Коли ж помимо цього смертельного присуду українська нація далі розвивається, коли питання поступу розв'язувала і розв'язує поза лінією поступу чужих націй, то це й є доказом її великих духових вартостей. Та з другого боку, цитовані хибні висновки, що витворили масові суґестії в цьому напрямі, зупиняли й далі припиняють розвиток української нації та поступ її питомої культури — коли б уже навіть не згадати про хибні дороги української політики, основаної на цих осудах.

Коли слідкувати за методою досліду психіки української нації у вищенаведених осудах, то вони виразно вказують, чи радше зводяться до індукційної методи розумування, це значить, що автори осудів беруть ряд конкретних, поодиноких прикладів і з них виводять загальні висновки.

Принципіально ця метода дозволена в досліді, якщо відповідає двом вимогам: 1) вистачальності індукційного ланцюга і 2) якісному добору ланок цього ланцюга. В конкретному випадку — згаданих осудах — несповнено першої вимоги, бо пропущено цілий індукційний ланцюг, за винятком самої конклюдії. Таке спрощення індукційного розумування можливе лише в розговірній мові, але не виправдане в науковому досліді. Крім цього, воно часто трапляється, якщо: а) конклюдія сама має про себе наявну вартість правди, б) коли переємник може сам на основі власного життєвого досвіду добудовувати ланки індукційного ланцюга.

Здавалося б на перший погляд, що в нашому конкретному випадку висновок недобудованої індукції сповняє саме ці дві вимоги, значить: переємник не підносить замітів проти змісту осудів, (що є саме цими виснов-

ками), бо а) ці осуди мали б бути виразно правдиві, б) легко знайти йому потрібну кількість доказового матеріалу (напр., проявів анархізму, чи видів плебейства). На ділі однак так не є. Коли позірно можна виправдати брак першої вимоги вистачальності індукції, то контролю другої вимоги вистачальності викаже повну її безвартісність. Вже вище старались ми добувати індукційний ланцюг у згаданих осудах про українську націю. З цього короткого побудування виходить ясно, що автори осудів дозволили собі говорити про дві відмінні якості: про дуже обмежену суму фізично живих одиниць у додуманих ланках ланцюга, та про націю — у висновку.

Значить, що всі можливі ланки індукційного ланцюга були б окремими осудами про фізично живі одиниці, або гурт одиниць (заміт анархізму), або осудами про форму витвору фізично живої одиниці, чи суми таких одиниць, — а висновок відноситься б до нації. Можна було б теоретично дозволити собі на таку індукцію (заміт анархізму), але прикладів на анархізм треба було б знайти кільканадцять мільйонів з усіх періодів української історії, щоб осуд про анархізм мав високий ступінь правдоподібності. в іншому випадку цей ступінь обнижується так, що висновок з такого неvistачального ланцюга добути не можна.

Хоч би кількість знаних нам прикладів анархізму була дуже велика, (але непомітно менша від числа цих кільканадцяти мільйонів з усіх періодів історії) — то вона ніяк не дає права говорити про анархізм української нації, тільки про анархізм певної суми **одиниць**.

Важливе при цьому було б визначення якості цих анархічних одиниць, також і умов, серед яких виринають прояви анархізму. Щойно це могло б дати спромогу робити, обережні висновки про націю, або перекреслило б цю спромогу. Заки розглянемо ці питання в майбутніх розділах, мусимо звернути увагу на мериторичний бік питання про націю. Отже, треба ствердити й згадати собі, **що нація не є сумою фізично живих одиниць, а дух нації не є сумою душ цих одиниць**.

Ще більше слідна індукція в осуді про плебейскість української нації. Як згадували ми вище, тільки зовнішні форми побуту більшості українців, що ними є маса селянства, не можуть в ніякому разі послужити матеріалом до осуду про психіку нації; тут навіть непомірне помноження конкретних прикладів не дозволило б на конклюдцію про якість нації. Годі зупинюватись довше на цьому моменті, бо він наявно неправдивий. Дійти до вищезгаданих висновків (українці є анархісти та плебеї) могли отже автори осудів на дорозі хибного розуміння нації, як суми фізично живих одиниць. Якість такої суми визначає завжди пересічний тип, напр., про якість породи слонів говоримо на основі переведеної обсервації одного примірника. Коли ж нація не є сумою одиниць, то ця **біологічна метода дослідів** ніяк не надається до дослідів нації. Введення цієї методи в дослід нації нищить вартість згаданої індукції. З цієї методи випливає теж хибний погляд, що усі види людської дії прямують до одної цілі: задоволення біологічних потреб одиниць. На цьому фоні виринув осуд про плебейскість української нації.

Завершує цю групу суддів української нації Яким Ярема⁹⁾. Від своїх попередників різниться Ярема тим, що не стверджує якоїсь хибності у українській психіці дорогою неvistачальної індукції, лише старається погли-

⁹⁾ Др. Яким Ярема: „Українська духовість в її культурно-історичних виявах, Львів 1937 р. (відбитка зі збірника праць І. Укр. Педагогічного З'їзду у Львові у днях 1, 2. XI.).

бити заміт анархізму, шукаючи його основи. Приймаючи за факт український анархізм, намагається Ярема вияснити його окремим психічним типом так званим інтраверсійним, який уводить у вияснення перемін розво-свого віку дитини психологію одиниці⁴), цей тип мав би саме обумовлювати український індивідуалізм і його драстичні відміни.

Так звані інтраверсійні типи (назва походить від латинських слів: intra у внутрі, до нутра: vertere вертаємо, скермовуємо) визначаються таким психічним життям, що скермовується виключно на сам підмет, що його переживає. Одиниці того типу не цікавляться зовнішнім світом, тільки власним духовим життям, в якому хоробливо гребуть, відчужуються від людей — як одиниці так і громади, не признають потреби пізнавати речі, здобувати їх, не знають ціни матеріальним вартостям, (зовсім протилежні є т. зв. екстраверсійні типи). Типами інтравертиків і рівночасно українців мали б бути: Сковорода і чомусь то Шевченко, На ствердження інтраверсії в Шевченка немає найменшої основи!).

Залишаючи на боці вартість заміту анархізму, робить Я. Ярема основну похибку в тому, що теорію психології одиниць хоче перенести на поле психології нації. Ця остання ж не знає й не може признати інтра — й екстраверсійних націй, бо ці психічні види виступають тільки в фізично живій людській одиниці. Іншими словами: у Яреми є виразний матеріалістичний погляд на націю, його ж метода є біологічна, бо відкликується до пересічних типів, а втім приклади підібрані зовсім хибно. Якщо йде про становище етнопсихології до типу інтравертика, то вона мусить його викинути із своїх розважань тому, що він перекреслював би згори можливість існування всіляких форм гуртового життя, тим більше не міг би він витворити духа збірноти, чим саме визначається нація — бо ж кожна одиниця жила б сама про себе, в ізоляції від усіх інших одиниць. Що ж говорити тоді про українську націю, якої історичне життя складалося саме проти неї? Яким чином уціліла вона у заверюсі історичних катаклізмів? Цих і подібних питань не розв'язала б етнопсихологія, приймаючи існування інтраверсійного типу, як представника нації.

У своїй студії порівнював Ярема українців з індусами, що мали б бути також нацією інтравертиків, дарма, що про цих останніх не сказала ще свого слова етнопсихологія, наші ж відомості про них тільки фрагментарні й до цього непевні.

Погляд Я. Яреми не скріпив загальної сугестії про український анархізм тільки тому, що його не спопуляризовано. Однак сильно скріпила та скріплює цю сугестію друга група суддів української нації, що її творять ідеологи нових (і не нових) збірних рухів. Якщо йде про заміт анархізму, то цей осуд став вихідним пунктом будови цілої їх теорії. Тут належать: Вячеслав Липинський⁵) і група ФНС⁶). Не в тому відношенні до осуду про українську націю стоїть Дмитро Донцов⁷), що висунув на чоло хиб української нації брак волі, романтизм і т. зв. провансальство. Ці замітки, повторювані раніше в наївних осудах, увів у свою теорію згаданий ідеолог. Та для нього не є вони, як у попередніх, вихідним пунктом

⁴) S. G. Jung: Psychologische Typen, Zürich 1921.

⁵) Вячеслав Липинський: Листи до братів хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. Писані 1919-1926 р.

⁶) Див.: Статті різних авторів у органах групи: Українські Вісті, Батьківщина, Перемога.

⁷) Дмитро Донцов: Націоналізм. Львів, 1926 р.

розумування, але — так би мовити — відбивною для його теорії: вихідним пунктом служить йому інша теза т. зв. звироднілих і модерних рас.

Ця ненаукова теза Донцова ділить націю на дві раси: модерні — з великим світоглядом, і звироднілі — без цього світогляду. Залишаючи на боці не згідну з поглядами сучасної соціології та й етнопсихології термінологію, треба ствердити, що в основі раси як психофізичної одиниці лежить її незмінність, супроти чого вимога Донцова „позбутися духовости звироднілих рас”⁸⁾ тратить свою практичну вартість. Говорити на цьому місці про змістову вартість цієї вимоги було б завчасно, заки не усвідомимо собі суті української нації зокрема і нації взагалі.

Хоч осуд про анархізм української нації, повторений Липинським, має іншу роллю в будові його теорії, як осуд Донцова, то між ними є певна збіжність у структурі теорії. Для Липинського важливим доказовим матеріалом є також вигадана аналогія, що заходить між українцями та іншими націями, тільки площа обсервацій тут цілком інша. Коли у Донцова чужа психіка є вихідним пунктом у будові теорії, а осуд про українську націю відбивною, то у Липинського треба це відношення відвернути: вихідним пунктом є для нього осуд про українську націю, а відбивною обсерваційний матеріал з чужини.

Ще інше місце займають у цій групі Н. Пушкар та інші автори в органах УСРП. (Української Соціалістично-Радикальної Партії⁹⁾), що популяризують погляд Драгоманова про плебейскість української нації. Висування цього моменту диктовано згаданому гуртові тільки практичними, партійними мотивами, так, як загалом толерування нації диктоване цими мотивами у всіх соціалістичних концепціях і партіях, мимо цього, що вони з расії своїх заложень не можуть признати націям, як ірраціональному явищу, права на існування. А тому соціалісти не повинні б говорити взагалі про націю, а коли всупереч ідеології та своєму світоглядові, вони все ж таки говорять про неї, то це впливає з практики життя, що надто чітко протиставляє цьому світоглядові і цій ідеології націю з її власними прямунками. Тим то і соціалізм не може практично знехтувати нації. Він примушений завдяки своєму наївному двоєвір'ю лавірувати між національною стихією та площиною соціалістичної думки. На цьому місці ми не можемо розглядати цієї справи, бо наразі йде нам про ствердження факту, що соціалізм та його ідеологи прагнуть теж зайняти окреме становище у вирішуванні майбутнього української нації.

Це прямунки зводить соціалістів з іншими членами другої групи суддів української нації.

На цьому місці згадати треба про большевицьку тенденцію знищити українську націю, вбити її духа шляхом зміни умовин життя сучасної генерації, (колективізація, урбанізація).

Повна дезорієтація в питанні суті нації спричинює трагічне явище: большевицькі засоби підносять до ступня пробоевого клича нових часів такі люди, що належать до ворожих большевикам таборів: порівняйте дикку боротьбу з українським „ставком, млинком і вишневим садком”, що просто стало модою, пропаганду урбанізації українців, яка вже прямує до „повного перетомлення” українців з рільничого народу у „нову націю

⁸⁾ у згаданому творі.

⁹⁾ Часопис „Громадський голос”.

з новим національним господарством"¹⁰) — боротьбу з осілістю (стаття Стецюка в „Новому Часі”, Великодне число, 1931 р.).

Ціллю тієї групи є нормувати майбутнє української нації, (коли ціллю першої був осуд про неї), отже або вирішувати уладові форми нації (Липинський, соціалісти) або перетворювати психіку української нації (Донцов, ФНС). Метода їх розумування зовсім відмінна від методи першої групи; коли в першій можна було бачити, або виразно додуматися індукційного шляху, отже виведення загальної висновку з поодиноких прикладів, то в другій групі є виразна дедукційна метода, в якій з більше загальної преміси, чи кількох преміс (інакше зовемо дедукційного ключа) виведемо висновок менш загального змісту. У Липинського і групи ФНС головною премією є осуд про українську націю, у Донцова теза „звироднелих і модерних рас”, у соціалістів взагалі соціалістичний світогляд.

Осуд про українську націю займає у Донцова місце преміси (не головної!).

З огляду на те, що осуд про українську націю не є ціллю, або іншими словами: не стоїть у висновку, здається, що можна б було промовчати ці голоси й підголоси, однак не можна цього зробити з двох причин:

1) друга група піддержує та скріплює загальну сугестію витворену першою групою;

2) вона береться вирішувати майбутнє нації, ігноруючи її розвою лінію.

Залишаючи покищо на боці ствердження неможливості перетворювати духа нації на зовсім інший, —

що вирине з розгляду суті та змісту нації —

Мусимо на цьому місці звернути увагу на дві речі:

1) про дедукцію, як окрему форму розумування, говоримо в значенні форми та змісту. Перша є матеріалом логіки, друга даної теорії. Іншими словами: перша дає схему, в яку щойно можна відставляти певні вартості, друга послуговується вже тими вартостями. Коли перший байдуже про матеріальну вартість (згідність із життєвим досвідом) преміс, бо її завдання є встановити загальні закони цієї методи розумування, то друга мусить саме зберігати цю матеріальну вартість преміс, бо знехтування цього моменту веде до хибних висновків.

Отже, коли друга група суддів української нації не просліджує вартості своїх преміс (очевидну правду, що не потребує доказу, якого зрештою перевести не можна), хибні осуди про українську націю (чи загалом хибні осуди), мусить доходити до хибних висновків.

2) Дедукційною метою не можна вирішувати в ніякому разі суті нації, ані лінії її розвитку так довго, поки не просліджено тієї суті. Ніякий чужий досвідний матеріал, цебто: ніякі аналогії до чужих націй, хоч би як глибоко продумані, не можуть бути вистачальним матеріалом у вирішуванні лінії нації. Єдиним матеріалом до вирішування цього питання є тільки зміст духа даної нації, що саме визначає лінію її розвитку.

Коли премісами (частинами дедукційного ключа) є розмови, не добути дорогою обсервації й досвіду (отже коли ними є так зв. апіорні) за-

¹⁰) Др. Ю. Стецюк: Революція і господарство, Перемога. Р. I. Ч. 11. Ця сама думка у статті Іванейка: Ідеологічні підстави творчого націоналізму. Перемога. Р. II. Ч. 30.

ложення, висновку про суть і розвою лінію нації виводити не можна. Коли це робимо, тоді химерно експериментуємо майбутністю нації.

З наведених мотивів виринає конечність присвятити більше уваги другій групі суддів української нації.

Не від обсервації власної нації, а від механічної концепції уладу держави вийшов Вячеслав Липинський¹¹⁾ і тим легше дійшов до хибних осудів про українську націю. Її хибі — за думкою Липинського — це, поза анархізмом („вроджені анархічні інстинкти... нахил до всякого індивідуалістичного анархізму”)¹²⁾, різнорасовість українців („неусталеність раси”)¹³⁾, врешті „перевага в українському характері емоціональності (чутливості) над волею та інтелігентністю”¹⁴⁾. Поза знаними нам уже замітом анархізму виступають тут ще два інші, та коли до них приглянутися ближче й прослідити текст „Листів”, остаємося при одному головному заміні анархізму, бо дві інші хибі є безпосередньою, або посередньою причиною (підложжям) першої. Про генезу проявів анархізму говориться на іншому місці, тут зупинимося на двох інших замітах, що хоч підрядні, вимагають контролю. Важко однак переводити цю контролю, бо Липинський не додержується наукової термінології, супроти чого назви, що їх уживає, є різко різнозначні.

Драстичним прикладом цього є заміт неусталеності раси українців. Не йде тут про антропологічну расу; бо й антропологія ствердила, що українці виказують більшу вирівняність і суцільність антропологічних рас, як інші, навіть сильні й державницькі, нації. Може йде тут про духову расу — з викладу Липинського це ясно не виходить.

„Расової єдності — каже він — не було на тій землі між Полянми, Сіверянами, Деревлянами, Дулібами, Тиверцями; все це були назви територіяльні, а не родові... що ж допіру казати про часи пізніші”¹⁵⁾.

Звернім увагу на стилізацію цього висказу: сам автор стверджує, що не йде тут про родові назви, отже не йде про антропологічну, а навіть і духову расу — тільки про можливі різниці між окремими землями, що продовж якогось довшого часу жили в окремих умовах, — різниці у зовнішніх формах життя. Інших різниць не міг ствердити й Липинський, бо й сам літописець, що їх подає, не добачає їх вже в сучасній собі добі. А в тім, історія¹⁶⁾ здискваліфікувала погляд літописця на давні племена, що могли різнитися тільки ступенем цивілізації, а не якістю культури, яку творить раса. З етнопсихічного боку вислів Липинського затрачує свою стійність, бо момент територіальної злуки замітний у вищій стадії розвитку суспільства, кровнородивий виступає раніше у стадії патріархально-ординській.

Дальша непослідовність Липинського лежить у тому, що пізніші територіяльні різниці, про які він згадує, не в'яжуться зовсім з давніми, поданими літописцями різницями між згаданими племенами, а є витвором московської політики продовж другої половини 18 й 19 в., коли то гинуло у масах почуття всенаціональної злуки, та витворювалися льо-

¹¹⁾ Вячеслав Липинський: Листи до Братів Хліборобів 1919-1926.

¹²⁾ Там, стор. 423 й інші.

¹³⁾ Вячеслав Липинський: Листи до Братів Хліборобів 1919-1926 стор. 424-26.

¹⁴⁾ Там, стор. 426.

¹⁵⁾ Там, стор. 425.

¹⁶⁾ М. Грушевський: Історія України-Руси. Т. I.

кальні патріотизми. І знову треба ствердити, що ці додумані (здогадані) різниці не витворили різних культур, коли не згадувати про завжди однакову лінію масових реакцій на аналогічні зовнішні подразки.

У питання раси увів Липинський ще замішання через поділ етнічної групи на „активну расу” володарів і „пасивну расу” мас низу. В такому поділі „активна раса” — це частина народу, що править і має за собою традицію влади, „пасивна раса” навпаки має традицію послуху вищій расі. Такий суспільний поділ міг справді бачити Липинський у народів з двоверстовими уладовими емоціями, та не бачив його в українців, хіба що до своєї теорії нагинав історію. Брак цих двох „рас” в українців перекреслював би заміт їх різнорасовості, якої не міг також Липинський висувати з помічання різниць між окремими землями (губерніями). Так само різнозначна в Липинського назва „емоціональність”. У наведеному місці вона пояснена додатковою назвою „чутливість”, та з протиставлення її вольовості вона означала б розніженість, плаксивість, сантиментальність. З таким замітом зустрічаємося часто в наївних поглядах, що однак не дає нам права повторювати його вже як аксіону, що не вимагає контролю.

В іншому місці говорить Липинський таке: „ця наша емоціональність, якої не можна набути в жадній школі... дозволить нам здобути в короткий час те, на що інші нації... потребували б багато більше часу”. Тут Липинському йде про глибинність відчуття й переживання, чим і справді визначаються українці. Та ця емоціональність ніяк не стоїть на дорозі розвитку волі й інтелігенції.

В консеквенції таких органічних хиб духа нації — про які говорить Липинський — не могло б постати навіть плем'я, як найвищий ступінь спільноти, бо її перекреслювала б різнорасовість та розбивав би анархізм. Остання ж хіба ослаблювала б організм національної спільноти, не зооружувала б його до боротьби із супротивною хвилею, а в тім формувала б інакше зміст української культури. Так видається справа логічно.

Лишаємо на боці нервовий, непродуманий пасквіль Донцова¹⁷⁾ про бастардизм української нації, бо його безвартісність виказало саме життя в два місяці після його появи, коли то 1917 рік сколихнув українське сучасне покоління й дав почин новій українській державності. В полум'ї цього й наступних років заглух визов Донцова.

Ця логічна консеквенція згаданих органічних хиб, що згори перекреслювала б можливості власного розвитку нації, стає вихідним пунктом заспокоєння журби про майбутнє, — журби, що палить Липинського, Донцова і групу ФНЄ.

В тому місці зроблено першу похибку: неспросліджений погляд на зміст духа нації піднесено до ступня аксоми, що її стверджувати не потрібно.

Щоб, отже, розв'язати це майбутнє, треба перетворити націю, змінити її на зовсім іншу; в допомогу такому плянові стає давнє розуміння нації, як змінної суми фізично живих одиниць.

Тут зроблено другу похибку: прийнято давній матеріалістичний погляд на суть нації, та знехтовано досліди нової соціології й етнопсихології, що повалили цей давній погляд.

Тепер виринуло питання: хто і як це має зробити?

¹⁷⁾ Д. Донцов: Народ — бастард. Шляхи. Львів. Зшиток за січень 1917 р.

Відповідь на це питання мала бути саме висновком (конклюденцією) дедукції, — та вартість цього висновку знизили дві попередні похибки.

У вирішенні цього питання: добору підмета та способу наміченого перетворення нації, позначилися **різниці в цих трьох ідеологічних групах**, бо в негативності осудів про українську націю, як в розумінні суті нації, вони не різняться.

Не згадуємо в цьому місці про ідеологію соціалістів, бо вони всю журбу про майбутність української нації поклали на соціалізм, самі ж узяти на себе обов'язок тільки усувати з дороги заборони соціалізму, щоб він міг вільно, без перепони діяти. А в тім нація для них — це тільки переходова фаза розвитку суспільного життя, бо за нацією прийде вищий її ступінь — людство, більша сума фізично живих одиниць. Обстоювати окремішність нації є зайвою річчю, бо для соціалістів нація не є ніякою змістово визначеною вартістю. Наївний аргумент, що його вони висувають, домагаючись признання собі монополії говорити про націю — мовляв — соціалісти будували останню українську державу й перші між українцями говорили про націю („створили українську націологію”) — побудований на глибокому непорозумінні.

Вирішуючи питання добору підмета та способу перетворювати націю, стоїть В. Липинський на безоглядно матеріялістичній площі: вийшовши із заложення, що нація є сумою фізично живих одиниць, Липинський має формальне право визначити момент створення нації та основу приналежності одиниці до неї. Коли для Липинського „Українцем, своїм близьким, людиною одної нації є кожна людина, що органічно¹⁸⁾ (місцем осідку і праці) зв'язана з Україною не-українцем, чужим, людиною чужої нації, є кожний мешканець і іншої землі, хоч би він визнавав ту саму віру, належав до того самого стану, чи класу, говорив тою самою мовою і хоч би в його жилах текла та сама кров одних і тих самих предків”. — Тут вже зовсім ясно, що нація — це держава, отже замкнена межами кількості одиниць на даній території, без огляду на „кровне походження”, расу, мову, культурну приналежність і т. д.

Розуміння процесу творення такої „нації” у Липинського безоглядно механічне. Націю — державу творить якась суспільна класа, визначена родом виробництва, в якій зродилося хотіння будувати власну державу. Ця класа має силу притягати інші класи, що, з'єднані разом, згодом творять націю. Єдиним чинником між усіма класами, одиницями, а навіть землями, що мали б мати найширшу автономію, має бути особа монарха. Тепер щойно, коли це все сповнено, почнеться процес перетворювання української нації у цілком іншу, без давніх хиб. Розглядаючи теоретичні заложення Липинського, зустрічаємо в них безліч непослідовностей, що випливають із конфронтації матеріялістичних залогень з обсерваційним матеріялом, що його Липинському давало життя. Тому і Липинський признає існування якомусь національному монолітові з певною сумою хиб, — а з другого боку державу — націю хоче будувати не конечно з цього моноліту. Тому однакову вартість признає класам виробництва, що з погляду соціології є тільки спілками, й цьому монолітові, що ми його називаємо нацією, а який з погляду соціології т. зв. спільнота є іншою вартістю. Тому джерелом руху для Липинського не є справжня нація, що раз є яки-

¹⁸⁾ Термін „органічного” вжито тут зовсім хибно; це ж саме типове неорганічне, а формально — технічне сполучення. Таке непрослідження назв веде Липинського до його похибок.

мось монолітом із згаданими хибами, то знову конвенційною назвою, але виробнича класа.

Згубившись у нетрах своєї спекулятивної теорії, відчуючи рівночасно силу національної стихії, що не давала себе заперечити, шукає Липинський причини недержавності української нації в браку двоверстового уладу: консервативної верстви володарів і поступової маси.

В іншому місці ці верстви зазначені іншими прикметами: перша — рухом, друга — безрухом.

Бажаючи зберегти послідовність своєї теорії та сподіваючися, що большевики створять українську пролетарську класу, а тим самим верству „консервативної аристократії”, бажав Липинський нав'язати з ними обмін думок, бо йому йшло не про „гнилий мир соціяльний”, а про „боротьбу чесну і одверту клас”.¹⁹⁾

Цим способом вирішив Липинський суть і основу поступу, в чому цілком зійшовся з соціалізмом.

Зосередивши свою увагу на кістяку своєї спекулятивної теорії, залишив Липинський багато незавершених концепцій і недобудованих думок. Не маємо змоги на цьому місці переводити основно критики теорії Липинського, та звернемо увагу на кілька невияснених моментів:

1) Приймаючи за правду існування хиб в українській нації, Липинський закинув потребу характеризувати це явище, хоч розгляд його має основне значення у вирішуванні його розвесої лінії.

2) Приймаючи за підмет соціальної дії (творення нації) виробничу класу, отже суму одиниць, злучених тільки технікою виконуваної праці, Липинський без ніякої підстави додумується у ній зародків духа, з яких згодом мав би витворитися сам дух. Рівночасно духа не бачить він у нації.

Не так різко з матеріялістично-механістичного розуміння сутті нації виходить група ФНС.²⁰⁾ Обмежившись до методи перетворювання нації, залишає без відповіді питання: що є нація? Замість цієї відповіді вдовольняється аксіомою: українська нація є анархістична й доходить до висновку, що треба її змінити.

Повторюючи тезу про український анархізм, наслідуює ще група ФНС Липинського в тому, що пропагує думку про расову неоднорідність („татарську кров”) українців²¹⁾, врешті в тому, що вирішує творити расу володарів, а тим самим довести до витворення пасивного низу.

Методою, що мала б перевести цю зміну, це „залізні обручі” дисципліни, що їх треба наложити на сучасну українську генерацію, які мали б заховстати „розгукану сваволю степу”. Таким чином сподівалася група ФНС витворити цілий ряд звичок, чи радше психічних диспозицій, що умовляли б іншу лінію та зміст реакції одиниць, що входять в склад нації. Цей механічно-матеріялістичний погляд відбився на концепціях „оздоровити українську національну структуру урбанізацією, омисовленням нації²²⁾”, або ще рішучіше „повним перетопленням, щоб зробити з рілляного народу нову націю з новим національним господарством”; автор другого

¹⁹⁾ Там. стр. 55 і дальше.

²⁰⁾ ФНС — Фронт Національної Єдності, партія Дмитра Палієва, що окреслювала свою ідеологію назвою „Творчий націоналізм” у протиставленні до націоналізму.

²¹⁾ Стаття М. Іванейка в Українських Вістях, з половини вересня 1937.

²²⁾ Іванейко: Ідеологічні підстави творчого націоналізму. Перемога, Р. II. ч: 30 (4).

погляду²³⁾ не жахається навіть думки перемінити осліе українське покоління на типово кочове.

Залишається на боці ненауковість поглядів про те, щоб витворені дорогою звички диспозиції могли переноситися на даліші покоління, маємо до діла з механістичною метою дослідю нації, на основі якої витворення зовнішніх умовин життя мас творити згори передбачені й умовлені цими умовами духові схильності, що в сумі дали б обличчя нації. З огляду на те, що ціла ця намічена виховна дія зводиться до одиниці, даліше з огляду на те, що в сумі змінені одиниці вирішували б зміну духа нації, не може ФНЄ інакше розуміти нації як тільки у формі змінної суми фізично живих одиниць. Таким чином, промовчуючи концепцію нації у своїй теорії, доходить таке ФНЄ з фатальною конченістю до матеріалістичного розуміння суті нації.

З іншої площі вийшов Дмитро Донцов у своїй ідеології.²⁴⁾

Без апіорних заложень, в чому беззастережна його вищість над двома згаданими ідеологічними таборами, підлягає Донцов силі стихійного зросту української нації, що починає проявлятися на початку 20 рр. 20 в. З огляду на те, що зроджена стихія визначається головно напругою збірних акцій і реакцій на зовнішні підразники, через що затирається зміст емоцій, міг Донцов охопити ясно тільки цю силу переживань тодішньої генерації й легко зробити похибку: напругу, отже кількісний момент емоцій, узяти за їх зміст (якості). Не зрозумів цього моменту Липинський, що у вступі до видання своїх „листів” зробив Донцову докір плягіату. На ділі поза фразеологічною подібністю та збіжністю деяких змістових елементів, що у Липинського з'явилися випадково, у Донцова ж були консеквенцією цілої теорії, немає між ними збіжних моментів. Інша річ, що даліша інтерпретація основного заложення Донцова доведе його до механістичної методи вирішувати розвою лінію нації. Другий заміт, що його зроблено Донцову, полягав у тому, що він — мовляв — наслідую чужі рухи. Заміт облегувала обставина, що нові рухи почалися теж від вияву пруживости й не визначалися виразним духовим змістом, та цього замало, щоб його поставити. Теорія Донцова є тільки аналогічним явищем, а не копією чужини. А втім, даліша його творчість розійшлася з практикою життя цих нових рухів. Дійшовши до хибного вияснення суті стихійного розвою української нації на дорозі заміни змісту (якості) ступнем життєвих реакцій (кількістю), зробив Донцов далішу кардинальну похибку, що вже зрівняла площину його далішого розумування з матеріалістичними концепціями нації. Сталося це наслідком того, що Донцов узяв увесь обсерваційний матеріал з поля психології одиниці. Сильна — в розумінні Донцова — одиниця стала доказовим матеріалом на ствердження конклюдії про потребу перебудови духа нації.

Кілька прикладів:

З поля психології одиниці бере Донцов такий портрет „героя”. „Герой або наказує свою волю окруженню, перемагає, або не приймає цього окруження, не дає йому зігнути свою нестерельну волю, не хилиться перед ним, але не узнає чужої влади над собою. Він з чисто самолюбних мотивів шукає смерті, волюючи її від упокорення перед зненавидженим окруженням, часто-густо видумує собі різні мотиви своїх героїчних вчинків, але ці мотиви не є їх джерелом. Вони ділають, або ні, в залежності від того,

²³⁾ Др. Ю. Стецюк — Револуція і господарство. Р. І. ч: 1.

²⁴⁾ Див. Дмитро Доноцов: Націоналізм, Львів 1926.

чи вони здибаються водиноці або ні з іншими елементами. Цей елемент — це є чисто фізіологічне протиставлення свого суб'єктивного Я, своєї волі об'єктивному і бажання перемогти це останнє, вміння кинути в обличчя зовнішньому світові своє безмотивне фізіологічне: Ні! Це є сліпий відрух істоти на кожний замах, на її незалежне Я. Це є френетичне рішення не змінити ані його своїй постанові. ...Це є абстрактна втіха повставати проти всякої чужої волі, яка хоче себе нам накинати, упоєння цим Ні, що хоче затримати незалежність свого Я; чистий рефлекс бойового півня, який у присутності іншого так ніби відчуває у цій присутності виклики усіх зовнішніх сил... Це чисте ago *quia absurdum*, це чудовий егоїзм почуття сили, джерело найбільшої насолоди, що хоче проти всіх утвердити свою волю влади.²⁶⁾ З такого портрету виринає й чисто індивідуалістична концепція моралі. „Мораль сильних — уживати життя, розвивати всі свої сили, розкошувати щастям свого Я, навіть контом ТИ.²⁷⁾ Подібно воля у Донцова це є „боротьба для боротьби, змагання для змагання, агресія, експансія, бажання крови, щастя ножа, аморальний порив..”

Погляд Донцова окреслили ми як індивідуалістичний; коли іде мова про докладність означення світогляду автора „Націоналізму” скористаємо з глибокої аналізи індивідуалізму, що її перевів О. Spann;²⁷⁾ він розрізняє три головні форми індивідуалістичної думки, а це анархізм, макіявелізм і т. зв. теорію умови (*Vertragstheorie* або *Naturrechtslehre*). Анархізм, що вміщується в основному в założенні Stirnner'a: „мене ніщо не обходить поза мною”.²⁸⁾, заперечує загалом основи співжиття й тим самим державу. Теорія умови виводить державу від „війни всіх проти всіх” і „страху всіх перед всіма”, що мали існувати (за англійським філософом Hobbes'ом) у прадавнині людського роду, та від умови (праумови) передати владу якійсь централі, щоб таким чином здобути порядок, право й закон. Для макіявелізму держава й суспільство постали наслідком перемоги сильнішого над слабшим, через те виправдані є і моральні середники; Macchiavelli²⁹⁾ каже: „володар, що хоче зберегти владу, мусить знати, коли має зле поступити”.

Аналіза цих відмін індивідуалізму показує, що й Донцова можна вмістити серед макіявелістів, хоча виразні в нього і штірнерівські нотки. Коли у вищенаведених прикладах губиться момент доцільности, то він у конкретних прикладах вже зводиться до економічного інтересу одиниці. Донцов так ілюструє поступ: поступом є (побудування асуанської греблі в Єгипті) для того, що „фабриканти бавовни в Манчестері хотіли цієї греблі, щоби заробити, держава їй сприяла, щоб забезпечити собі Єгипет, сер Ернест Кассель позичив гроші, щоб дістати відсотки, Вількокс і Барк зробили пляни, гонені амбіцією. (Ефект мав визначити суть поступу): Гребля подарувала два мільйони моргів урожайної землі.³⁰⁾

Всі цитовані приклади зводяться до одиниці, її особистих цілей, і матеріяльного добра. Яким чином ці індивідуальні вартості, що їх витворив матеріялістичний демолібералістичний світ, який в основі своїх зусиль поставив сильну егоїстичну одиницю — можна транспортувати на духові вар-

²⁶⁾ Там, стор. 166—7.

²⁷⁾ Там, стор. 119.

²⁸⁾ Otlmar Spann: Gesellschaftsphilosophie. München-Berlin 1928, ст. 11.

²⁹⁾ Див. його *Der Einzige und sein Eigentum*.

³⁰⁾ Його: Володар (в нім. перекладі: *Der Fürst*.)

³⁰⁾ там же, стр. 205.

тості національної збірноти, цього Донцов не розв'язав, бо й не міг розв'язати. Вихід був би тільки один: однаково сформувати кожну одиницю, але під умовою, що нація не була б нічим іншим, тільки змінною сумою фізично живих одиниць.

Така концепція нації мусить виринути з теорії Донцова. Поставивши в основу своєї ідеології витворення вольовости, зустрівся Донцов з українською дійсністю XIX і поч. XX. в. Брак вольового елементу, в акціях, головню ж реакціях старої генерації, повний брак її вольовости у психіці генерації другої половини XIX в., викликавав у Донцова, а радше підтверджував хибний погляд про сентиментальність і безвольність української етнічної групи. Зміст вольовости, докладніше мотиви — її відродження у стихійних, підсвідомих, та ще невольних реакціях української маси у 20-х роках XX. в. вияснив собі Донцов, як власне бажання: в цьому напрямі перевиховати націю.

Що це був саме стихійний рух нації, яка йде до відродження, видно з того, що в масових проявах він заповнюється українським духовим змістом, а не розвивається тільки в напрямі пруживости, отже не в лінії залогень теорії Донцова. Стверджуючи брак вольового елементу в духовості українства 19 і початку 20 в., не міг добачити його Донцов в часах героїчних змагачь України в давнині. Це явище вияснив Донцов так: „Є дві України: Україна щасливих гречкосів, Україна „бідних невольників” і „Україна XVII в. та стара князівська Русь”. Зсинтезувати хлібороба і лицаря не зумів Донцов, бо не відчував Донцов змісту стихії, а тільки підсвідомо ловив її напругу. Зазначаємо ще раз, що в „Націоналізмі” згадував не раз Донцов про потребу розбудови власного духового змісту та цього змісту якісно не скваліфікував. Не скваліфікував — бо його не вловив. Треба однак справедливо признати, що вже в 1941 р. Донцов доходить до зовсім протилежних висновків.³¹⁾

З'ясована вище площа осудів про українську націю це і є те „дике поле”, на якому дозволяється кожному без відповідально гарцювати.

Корінь лиха. У згаданих і не згаданих угорі хибних осудах про українську націю лежить спільне джерело всіх помилок: це закорінені давні погляди на суть нації, яких — доречі — не знає загал інтелігентів українців у їх науковій формі.

Через те справа стає тим більш драстична, бо можливість переконати оборонця наївного — й хибного zarazom — погляду маліє в міру того, як росте ступінь наївности цих поглядів.

З дальшого розгляду цього питання вирине основа цих здискредитованих поглядів, якою є матеріялістичний світогляд. Коли ж пригадаємо собі, що між несправедливими суддями української нації були й є ідеологи боротьби з матеріялізмом, то питання це набере з одного боку ознак трагічного непорозуміння, з другого буде вимагати тим більшої обережності у виданні осудів про націю. Врешті майже загальне затемнювання духового обличчя нації й через те викривлювання її розв'язової лінії згаданими угорі осудами, які викликають фальшиві сугестії, спричинює пагубні наслідки браку самосвідомости маси й одиниці як часового фізично живого корелятиву, чи представника нації. Про це говорить найвизначніший ет-

³¹⁾ Див. „Чим завалити большевизм?” про цю знамениту статтю, що схоплює суттєві риси української нації, будемо основно говорити в дальших розділах.

нопсихолог W. M. Dougall: „Нація існує завжди тільки тоді, коли ідея маси, чи нації як цілості, є у свідомості одиниць і визначає їх діла... Нація існує справді та є життєздатна тільки тоді, коли її самосвідомість є повна й виразна... Поступ нації, її могутність і щастя залежить головно від повноти й ширини, глибини й багатства змісту самосвідости, від докладності й певности, з якою цілість відбивається в кожній індивідуальній душі... від сили почувань, що концентрується на цій цілості”.³²⁾

На хвилину дозволимо собі на відхід від основного питання, щоб вияснити ще одну важну справу. Вище згадали ми про майже загальне затемнювання духового обличчя нації, що стає поважною перешкодою на дорозі вияснення змісту духа української нації. Маємо на думці українську науку, яка могла запобігти у витворенні загальної суєтності про руїнистичкі схильності українців, — загально: суєтності про нижчевартість української національної групи.

Наука (гуманістична) могла висвітлити багато моментів, що ілюстрували б духовність українців, рівночасно нівечили б погубні наслідки недовіря до себе. Треба однак ствердити, що українська наука, за малими винятками, цього завдання не виконала з двох причин:

1) зайнята збірництвом „сирого” матеріалу, що був витвором українського духа продовж довгих сторіч, зустрілася з такою великою його масою, що цілком присвятила йому увагу;

2) перейшовши на другий ступінь наукової праці, зустрілася вже з масою чужих синтетичних творів, у яких чужа наука успіла дійти до загальних висновків (— дарма, що часто хибних —) на тему джерел, шляхів і врешті, менш або більше певних, осередків світової культури. Ця нагла зустріч української зародкової науки з чужою, на вищому ступні її розвитку, спонукала першу в багатьох випадках зловитися саме за ці синтетичні висновки, без дослідження їх вартости з одного боку й без зрівняння якости української культури з якістю чужих культур з другого. Занедбування цієї другої вимоги визначило українській науці зразу схиблений кут її обсервації. Перша стадія³³⁾ української науки, що представлялася згаданим збірництвом, чого вислідом були неоцінені скарби духа забажала однак для себе автономного місця, (що облегшувала клітинність науки 19 в., яка так різко характеризує розпорошеність сторого світу) й беззастережно їй поваги. Не забираючися до синтези, що було збережене для інших автономних клітин науки, обмежилася вона до опису зовнішніх форм відкритих цінностей.

Обсервація зовнішніх форм довела до того, що затерлася межа між змістом, як духовим витвором, та **формою**, як конечним засобом висловити цей зміст. Тому, що форма накидалася зразу при обсервації, зміст же треба було щойно розшифровувати дорогою синтези всіх видів культури нації, а цього завдання наука того ступня не могла виконати, **подано форму за зміст**, за якою вже годі було не тільки побачити, але й відчути духа нації, як творця досліджуваного твору.

Тепер прийшла до голосу наука другого ступня, що замість залишити

³²⁾ William Mc. Dougall: The Group Mind.

³³⁾ Коли говоримо про першу стадію, то хоч вона звичайно випереджує синтетичну добу, не можна розуміти її так, наче б вона була вже завершена. Ні, завжди є ще безліч невідкритих вартостей, які треба відкрити й оголосити. Тому цей ступінь науки є природно рівнобіжний з другими.

свою попередницю на хибних шляхах розвитку... покористувалася її похибкою, або загалом дала себе під її впливом засуґерувати формою досліджуваного твору. Маючи перед очима вислід чужої синтетичної науки, з другого боку людську одиницю зрівняну з іншими її подібними в теоретичне людство, та переводячи синтезу вже форми, але не змісту свого твору, відкрила ця наука в українській культурі безліч чужих елементів: асирійських, халдейських, гетитських, егейських, геленських, римських, німецьких і т. д. Українська культура стала дивною мішаниною чужини, в найкращому випадку, якимось чудернацьким стопом.

Ця „метода” живе й досьогодні, кидаючи тінь на всі прояви української духовності. Та й не тільки у витворах культури бачили дослідники ці чужі елементи, вони викривали їх і в світогляді українців. У висліді таких дослідів став українець якимось дивоглядом з татаужем різних культур на обличчі; йому наказано навіть глядіти на світ Божий масою чужих очей. Коли говоримо про чужину — то цим самим не заперечуємо чужої, запозиченої форми українській культурі; та дух нації вжив її на висловлення свого багатого змісту, перетворивши її на свою духову власність.

Ця обстава, що українська нація скористувалася чужою формою на висловлення свого духового змісту, ніяк не говорить про її нижчевартісність; навпаки: великий дух потребує багато запозиченої форми, щоб себе висловити. Не всюди однак так безвиглядно представляється справа українського духа. Між творцями української науки, чи мистецтва загалом, були — як каже один з перших етнопсихологів Le Bon — „расові душі”, що стали виразниками свого національного духа, та в безлічі псевдонаукових нісенітниць згубилися ці науковці, а мистців представлено українській громаді й чужині з чудернацькою маскою на обличчі. Так сконструйована, як це раніше з’ясовано, українська наука не лише не могла повалити хибних осудів про українську націю, але навпаки: утвердила їх шляхом обезцінення українського духа.

Ця маса відкритого матеріялу є, і відкривають їх далі; а в тім „расові душі” в українській науці й мистецтві є, і до них треба знову звернутися й читати їх так, як сказав Шевченко у своєму програмовому творі, що його адресував до нації (не тільки до сучасної собі генерації):

„Подивіться лишень добре,

Прочитайте знову —

Тую славу, та читайте

Од слова до слова;

Не минайте ані титли

Ніже тії коми;

Все розберіть, та спитайте

Тоді себе: Що ми?”

Нехай нікого не дивує ця цитата з одного твору; його вартість можна прослідити тільки під кутом становища, що його займає в нації Шевченко.

Ця остання заввага могла б уже звільнити нас від евентуального заміту менторства, мусимо однак додати тут ще одну заввагу: досьогочасна українська наука у своїй сумі повернула українській нації її повагу, що її настирливо нищила тенденційна пропаганда; ця наука сповнила теж важливу функцію служити формальним засобом у поступі української нації; (так, наприклад, українська філологія виказала нестійність погляду, наче б то українська мова була говором „для домашнього обихода”, отже оборонила її самостійність, довела її до уніфікації, створюючи літературну мову, розбудовує історичну граматику української мови й т. д.), але з дру-

ного боку окремі ділянки досюгочасної української науки не могли ставати самим собі ціллю. Коли ж ставали на цей хибний шлях, коли їх сприймачі повірили в їх абсолютну вартість і, коли врешті в них українська нація виходила в недійсному, карикатурному образі, вони мусіли зупинювати природний її поступ. Своїми скромними заввагами бажали б ми ще звернути увагу деяким українським дослідникам на потребу зайнятися такими питаннями, що мають безпосередню вартість для української нації, відкриваючи її справжнє обличчя й накреслюючи правильний шлях її розвитку. Для того старалися ми та й старатимемося відмітити у вузьких рамках цього огляду важніші осяги української науки, що вже взяла на себе цей відповідальний обов'язок.

Питання окреслити суть нації виринає доволі пізно — щойно у 18 в.

З чого однак не випливає брак різниць між народами й менший або більший у них ступінь самоусвідомлення цих різниць.

Та саме це, що про нації (чи народи) заговорено в добу виключного панування раціоналізму в погляді щодо доцільности життя, а матеріалізму в світогляді, поклато печать на означення суті нації.

Для *Voltairea*, *Montesquieu* й інших раціоналістів нація є тільки кожночною сумою фізично живих людських одиниць.

З такого означування суті нації випливає повне нерозрізнювання назов: нація — народ; вони обидві рівнозначні, стали синонімами однієї й тієї самої вартости. Про під — і надрядність цих понять, в будьякому розумінні, тут нема й мови.

Коли говоримо про раціоналізм, як площу, на якій зродилися перші дефініції нації, то дозволяємо собі, на певну недокладність, бо не сам раціоналізм вплинув безпосередньо на визначення суті нації, але зробив це матеріалістичний світогляд, в якому з його природи не поміщуються елементи, чи прояви духа й сам дух. Для матеріаліста матерія вичерпує всю містоту світу й поза світу, а рух її є для нього цілим змістом життя. Через те матеріаліст не може признати нічого іншого нацією, як тільки певну суму живих людських одиниць. Відвернувши це твердження, мусимо сказати без формальної речевої похибки, що той, хто свідомо називає нацією певну суму фізично живих людських одиниць, є матеріаліст.

Несвідомість при такому означуванні нації не може бути виправданням автора теорії, ідеології, чи просто автора осуду, бо вона саме відбирає право говорити про націю.

Для матеріаліста дійсним, реальним предметом досліду в питанні нації (народу), (іншими словами: емпіричним предметом) є тільки дана фізично жива людська одиниця, чи згуртування цих одиниць. Все, що стоїть поза нею, стоїть рівночасно позадійсністю, є ірреальним явищем. Типом такого ірреального явища є для матеріаліста дух нації, що через те мусить перейти в ділянку фантазії, міту й абсурду.

З конечности однак мусить матеріалізм рахуватися з певними сполуками людських одиниць, що називають себе народами, чи націями. Вони надто виразно маніфестують себе назовні, щоб можна було їх поминути в практичній діяльності. Таке явище як нація, цікаве головнo з боку його генези, для матеріаліста мусить з конечности набрати іншої вартости. Досліджування постання націй довело б матеріаліста до заперечення свого світогляду, тому й матеріалізм визначає націю, чи народ, зовнішніми ознаками, що мали б заступити брак генетичного вияснення.

Матеріаліст бачить фізично живі людські одиниці й їх групи, що говорять однією мовою, мають певну суму своїх споминів, що становить їх

традицію, та бере це за момент сполуки одиниць і за причину тієї сполуки. Ці зовнішні ознаки нації, отже мова та традиція, не є одначе рушійними силами нації, бо вони не показують доцільности в розвою, навпаки, якщо йде про традицію, показують в дечому пристосування до загального змісту ментальности історичної доби, яка поза тим визначається економічними явищами, що їх свідомо створює одиниця, або якийсь гурт одиниць, який одначе ніяк не є рівнозначний з групою, що називає себе нацією, чи народом. Наслідком того насувається матеріялістові таке вияснення: свідоме створення даних економічних умовин є причиною зміни гурту, що називається нацією, чи народом, а тим самим нація перестає бути чимось незмінним, постійним, чимось замкненим у собі, свосрідним. Навпаки, для матеріяліста нація є змінна, нестійна, як змінна є завжди кожночасна сума фізично живих одиниць. Через те нація не може бути замкнена, її межі завжди розбиває змінність змінної суми одиниць, через те, врешті, така сама сума може повторитися де-ін-де. Нації можуть своїми змістами покриватися без решти, якщо інші умовини, що надають їй такий, а не інший зміст, підлягають однаковій зміні.

Таке розуміння нації, як змінної суми фізично живих одиниць, названо в соціології⁸⁴⁾ атомістичною теорією нації.

Те, що сказано вгорі про консеквенції такого розуміння, притаманне атомістичній теорії, як притаманні суттєві для неї є дальші раціоналістичні висновки.

Коли ж ці останні зміни (ними можуть стати й інші умовини, несконечно, економічні (викликає свідомо одиниця, то справжнім творцем нації може бути одиниця, чи гурт фізично живих одиниць. Іншими словами: творцем нації й усякого гуртового життя для атоміста є людський розум (лат: ratio), звідси назва теорії: раціоналізму. Розум є одинокою силою суспільного (соціального) життя; тільки він править світом, він же може змінити економічні (чи інші) умовини, та цим самим чином може змінити і зміст нації на зовсім інше, творити іншу націю, чи народ, байдуже, що вона збереже собі цю саму назву.

Вистачить отже змінити в сумі одиниць однаково кожну з них і нація стане зовсім іншою. Для раціоналіста існування національних індивідуальностей неможливе. Бо ж супроти абсолютної незмінности законів розуму, раціоналізм не признає індивідуальностей взагалі.

Так матеріялізмові стає в допомогу раціоналізм, що на ділі не є другою теорією поруч матеріялізму, тільки, так би мовити, відвратною його стороною.

Тепер стане ясно, що шляхом матеріялізму й раціоналізму йдуть ці теорії, чи ідеологічні напрямки, що хочуть на основі своїх розумових заложень, байдуже який буде їх зміст, змінити духа нації на зовсім інший.

Ці всі ідеологічні напрями є створені виключно з погляду фізично живої одиниці, яка для матеріялізму і раціоналізму є одиноким емпіричним явищем людського життя, але, якщо йде про практичну розв'язку цього останнього, є ця сама фізично жива одиниця ціллю соціальної дії байдуже, чи буде вона нею безпосередньо в теорії тзв. демократичного лібералізму, чи посередньо, в теорії соціалізму. Тільки шляхи розв'язки цієї останньої цілі будуть інші. Не маємо змоги на цьому місці вияснити тепер шляхів, що ними прямують до однієї мети демолібералізм і соціалізм, бо про те

⁸⁴⁾ Див. праці Vierkandt, Tönnies'a і др.

будемо говорити в дальших працях, на цьому місці звернемо увагу на дальші наслідки атомізму.

Коли нація є кожночасною змінною сумою фізично живих одиниць, коли існує можливість змінювати суть нації, тоді треба витворити такі зовнішні форми життя, в яких саме могла б відбуватися бажана зміна, треба створити механізм, що унормує масу економічних (і соціальних), умовин і в цьому механізмі довершиться бажана зміна. Цим механізмом є держава, що розв'яже і спрямує у визначене річище силу одиниці і мас, чи маси пролетаріату. Саме життя буде розвиватися за діалектикою розуму, що має згори закладені абсолютні вартості. Хід розумування такий: 1) на початку є розум, що має якісь цілі, 2) він зустрічається з будьякою сумою людських одиниць, 3) бажає вжити їх до переведення цілі й 4) тому створює механізм їх з'єдинення — цебто державу. Шлях: розум — воля — чин, середник: сума живих людських одиниць. Чи цей механізм буде самим з'єднанням, значить, чи поза ним це з'єднання (сполука) одиниць не існує, це вже підрядне питання. Чи хитро промовчить його демократичний лібералізм, чи розв'яже його консеквентно соціалізм, заперечуючи можливість з'єдинення поза механізмом — питання це згори вирішене матеріалізмом і раціоналізмом: „Нації немає!”

Щодо соціалізму характеризує це питання Старосольський так: „Не тільки соціал-демократія, — каже він, — але всі соціалістичні партії і концепції визначаються негативним відношенням до нації. Безперечно це відношення впливає з раціоналістичного становища спільного всім соціалістичним системам, яке теоретично не може погодитися з таким виразко ірраціональним явищем, як нація.⁸⁵⁾

Байдуже, що практично соціалізм зустрічається з націями й експлуатує прояви їх духа, стаючи „кличем боротьби” й витворюючи ілюзоричв спільноти — бо це не може змінити критеріїв, з яких вийшов соціалізм й лібералізм, цебто матеріалізму й раціоналізму.

Один і другий не може признавати нації безоглядного права на існування, тільки людству, або обидва мусять бути визначені космополітично, бо остаточно їх ціллю є інтерес одиниці.

Тут треба занотувати важливе явище: в добу панування матеріалізму, боротьба ішла і йде за форму механізму держави, а не за націю: демолібералізм проти абсолютизму, соціалізм проти демолібералізму. Тепер уже гинуть розходження між демолібералістичним і соціалістичним світом в обличчі боротьби з націями.

З вищесказаного виходить, що хто вірить у єдину можливість споєння фізично живих людських одиниць шляхом механізації, є матеріаліст.

Не виправдує від заміту матеріалізму автора дикого осуду те, що в ланцюг свого розуміння уводить духа нації, бо матеріалістична основа закладення вирішує цілість осуду в користь матеріалізму; дух же в цій цілості буде тільки оманю (ілюзією) без життєвого значення. Ще менше в користь даного автора може промовляти хоч би дуже глибока емоціональність (Напр. залюбки цитують сучасні вороги матеріалізму Sorel'a).⁸⁶⁾

Супроти вищесказаного — про націю може говорити той, хто признає її духа, бо тільки тоді нація стає реальною життєвою вартістю. Інакше вона буде тільки примхою, фантомом, якщо не стане просто тактичним хитро вжитим параваном, що має скрити собою присуд її смерті!

⁸⁵⁾ У згаданому творі, ст. 51.

⁸⁶⁾ Див. згаданий твір Донцова.

Повторимо ще раз вищеподані висновки:

- 1) хто називає нацією певну суму фізично живих людських одиниць — отже — є атоміст, матеріяліст;
- 2) хто хоче на основі своїх розумових заłoженъ змінити духа нації, є матеріяліст;
- 3) хто вірить у єдину можливість об'єднання фізично живих людських одиниць механічним шляхом, є матеріяліст;
- 4) хто досліджує і визначає шлях її розвитку біологічною або механістичною методою, є матеріяліст;

Тому, що матеріялізм не визнає нації, не може про неї говорити та визначати шляхів її розвитку й поступу. (дб).

Володимир Мацяк

Українська історіографія на нових шляхах

XX-те століття в житті українського народу — є тим періодом самостійницьких державно-національних злетів і спадів, в якому змагання в шуканні нових шляхів і матеріялу для остаточного здійснення побудови власного життя досягло найбільшого завзяття. Це той період, в якому зродилась потреба кращого самопізнання власних прикмет, потреба аналізу причин злетів і спадів нашого народу в усіх його державних і бездержавних відтинках історії.

Криваві і тяжкі змагання наших поколінь до кращого і щораз вищого самобуття і самопізнання йдуть у нас нескоординовано і часто-густо різними шляхами, що приводять до певних осягів, а ще частіше до невдач, які все ж таки нас не заломлюють. Причини цих невдач лежать здебільшого в нас самих, що їх не завжди ставимо собі перед очі, а то й не завжди хочемо собі усвідомлювати. Недостатнє самопізнання наше лежить у замалому знанні історії нашого народу.

В нашій історичній науці XIX-XX. ст. ми не спромоглися створити строго-критичну школу істориків, як це створили, наприклад, польські історики консервативного напрямку, яку так уміло у поляків очолював історик М. Бобжинський. У нас досі звичайно спричинниками наших неуспіхів і підупадів є наші зознішні вороги, а якщо ми винні й самі, то наші історики, не дослідивши справи як слід, безсторонньо, кажуть, що в цих упадках винна, звичайно, провідна верства народу — князі, королі, гетьмани, боярство, шляхта.

Не один період, не одна ділянка нашого національно-державного життя в історичному минулому закрита для нас ще незбагнутою темрявою століть, недосліджена ще в найосновніших своїх рисах. Більше того, ми не маємо ще науково з'ясованих і обґрунтованих мірил і критеріїв для підходу й оцінки різних періодів і ділянок нашого державного життя в минулім.

Не раз, свідомо, чи несвідомо, обминаємо нагоди й потреби розкрити зміст нашого славного давнинного і знайти до нього відповідний підхід у наших історичних дослідках. Бо ще й досі наукові досліді нашої величної княжо-державної історії в національних наукових установах, як

слід незорганізовані і несистематизовані, а якщо й ведеться ця праця, то здебільшого несистематично і безпляново.

Наша історія, хоч і велична своїми найвищими злетами думки і чину та упадками, багата своїми гострими, різкими парадоксами, ще мало znana в культурному світі.

З-понад тисячі років нашої найбуйнішої історії в християнській добі, більш, ніж половина, близько 600 років — це період самостійного державного буття й розвитку українського народу у власних державах: княжо-королівській, гетьмансько-козацькій і новій республіканській (1917-1920), та багато коротший період бездержавного життя і поневолення української нації чужими загарбниками, період безупинної кривавої боротьби і визвольних змагань українського народу проти окупантів. Наші новітні історики починають уже шукати належних нових шляхів, критеріїв, мірил, метод до повнішої, справедливішої оцінки історії нашого християнського тисячеліття. Наша історіографія цих критеріїв і метод ще не знайшла, ще не потрапила з належною глибиною підійти до основних причин розвитку і занепаду української державности й народу. Але вже появляються перші спроби підійти до істоти справи.

Українська історіографія наших десятиліть повертає на шлях, що його вже давно з успіхом проробили історики різних європейських народів, — на державницьке розуміння і досліджування нашого минулого.

Цей державницький напрямок в оцінюванні української історії, за яким ішли наші княжі київські та галицько-холмські літописці та бояри — співці „княжого времени” і Ігорових боїв з половцями, напрямок, що його визнавали і деякі козацькі літописці — хроністи, забувся у нас у народницькій історіографії XIX-XX ст. і знову тепер приходить до давніх своїх правд і значення. Нам не перескочити понад цей конечний і корисний державницький напрямок до європейського, світового, чи вселюдського розуміння історії!

Складне питання змісту державницького напрямку в українській історичній науці ще нез'ясоване і ще не скоро буде з'ясоване. Можна його зміст пізнавати з інших європейських історіографій, але й це ще не цілком роз'яснить і не скоро розв'яже питання того напрямку, яке в нас тількищо почали висвітлювати наші історики. Але сама назва й істота державницького напрямку в майбутній нашій історіографії повинна показувати, що можна й доцільно будувати його і розвивати на базі дуже широких і основних многобічних джерельних дослідів цих, насамперед, наших державних християнських періодів, що були в нашій історії найдовше тривалі, успішні і щасливі для українського народу, — одним словом, зразкові.

Таких періодів у нашій історії ми маємо небагато: 1) біля 270-літню Київську Княжу Державу, 2) коло 200-літню самостійну і незалежну Галицько-Волинську Княжо-Королівську Державу (1150-1350) та 3) коло 60-літню незалежну і самостійну Гетьмансько-Козацьку Державу (1648-1709). Але й усі ці державні періоди нашої історії мали не тільки завершення, але й занепади в своєму розвитку. З них найбільш зразкові своєю державнотворчістю були часи перших київських князів включно до Володимира Великого, Ярослава Мудрого і Володимира Мономаха, часи Галицько-Волинських князів і королів Ярослава Осмомисла, Романа, Данила, Льва, Юрія і його синів та козацьких гетьманів, Богдана Хмельницького й Івана Мазепи до трагічної Полтави в 1709 році. Це є ввесь дослідчий матеріал, не раз замало досліджений, або просто ще дуже ма-

ло знаній (напр., часи Галицько-Волинської Держави XIII-XIV ст.), на якому можна розбудувати зразкове і вірне розуміння державницького напрямку в новій, майбутній українській історіографії. Скільки трудніше і не раз неможливо ґрунтувати державницький напрямок та обминати його розпуття, небезпеки і паліятиви (а цих, взятих з різних модерних течій і напрямків XIX-XX ст., у нас не бракує!) на досліджуванні бездержавних, несамостійних періодів життя нашого народу, скільки ми не шукали б різних додаткових метод і шляхів для побудови державницького напрямку в історіографії на матеріалах з наших бездержавних періодів неволі і визвольних змагань. А вже на нашому XIX столітті нам не дошукатися справжнього матеріалу та основ для побудови державницького напрямку і повного розуміння нашої історії. Це століття, позбавлене всякої самостійної державницької думки та чину, було виявом нашого найглибшого національного занепаду. Правда, це століття роз'яснене полум'ямним і пророчим словом Тараса Шевченка, проте воно не дорівнюється до вершин наших державно-національно-культурних чинів X-XI-XIII-XIV, чи другої половини XVII ст. І насувається думка, чи не було б доцільно — з огляду на методу й строго державницькі критерії майбутнього напрямку в нашій історіографії — розділити нашу тисячолітню християнську історію на: 1) історію української державности у всіх періодах та на 2) окрему історію бездержавности української нації й її визвольної боротьби проти окупантів. Бо в цих двох основних фазах історичного життя українського народу йдеться про різний, контрастний з собою, рівень національного життя та його змагань і здобутків. Такий основний поділ нашої історії на дві частини видається методологічно доцільним для стосування при досліді двох окремих метод і мірил — критеріїв, чи напрямків, 1) державницького в повному розумінні, 2) іншого, який покажеться в майбутньому більше доцільним для оцінок і дослідів наших бездержавницьких періодів. Чи можна застосовувати державницький підхід з його складними принципами й оцінками до бездержавницьких періодів нашої історії, в яких наш народ з володаря своєї могутньої держави сходить до ролі поневоленого раба чужих окупантських держав і бореться тоді не за свою потугу та добробут, але лише за саме право до фізичного існування. Отже протиріччя в основних питаннях української історії є надто глибокі і великі, щоб до всіх їх застосовувати один і той самий державницький напрямок і наукову методу з його поняттями і вимогами, що коріняться у великій історії українського державного народу давніх періодів та в історіях державних народів Європи і світу.

Оскільки в попелі вузько-змістового „народництва” в українській історіографії XIX-XX ст., збагаченій лише Грушевським, тліли завжди огни державницького розуміння української історії, то виразні змагання до відновлення державницького напрямку в нашій історіографії могли появитися лише в широких, спеціальних досліді над державною козацькою добою у В. Липинського, С. Томашівського й інших. Але ці історики, як ініціатори відновлення державницького напрямку в нашій історіографії, показуючи новий образ козацько-гетьманської державности в своїх працях, очевидно ніяк не могли ще розгорнути перед нами найширшої та скінченої підбудови під науковий історіографічний державницький напрямок, не могли дати такого широкого образу української державности в різних її періодах, що його можуть дати об'єднані нові досліді наших істориків над княжою, королівською і над гетьмансько-козацькою

державними добами. Для кращого й повнішого з'ясування істоти й образу української державности, та державницького напрямку в нашій історіографії доведеться ждати на глибші дослідні істориків, що візьмуться за систематичне досліджування фундаментальної для нашої державної історії, довготривалої, більш 450-літньої Київської та Галицько-Волинської Держави, що в нас розмірно так убого досліджена й розроблена. Стає ясним, що будування нового державницького напрямку в нашій історіографії треба зв'язувати більш за все з історіографічним матеріалом і з наслідками, які випливають з нього. Тим часом слід підкреслити жалюгідний факт, що дослідників нашої княжо-державної доби Х-ХІV ст. тепер надто мало — це у спадщині по обов'язуючому у нас аж до Грушевського народницького напрямку, у всіх його відгалуженнях і відтинках. І саме передовсім посилені дослідні українських істориків над нашою довговіковою добою Київської та Галицько-Волинської княжої держави Х-ХІV століть зможуть дати надійний і повновартісний матеріал під розуміння й будову майбутнього *par excellence* державницького напрямку в нашій історіографії. Для такого завдання ці дослідні мусять бути розбудовані дуже широко, куди ширше, ніж це зроблено досі.

В Західній Україні, а зокрема в Галичині, де найраніше приходять історики до опозиції проти всевладного в ХІХ-ХХ ст. народницького напрямку під впливами програної визвольної війни 1917-1920 рр., в трохи сприятливіших, як де-ін-де, умовах українського життя під Польщею, помалу розвивається джерельно-аналітичні дослідні українських істориків (М. Кордуби, С. Томашівського і М. Чубатого із старших, Т. Коструби, С. Білецького і В. Мацяка з молодих) над Галицько-Волинською Державою і Церквою ХІІІ-ХІV ст. Ці дослідні своїми джерельно-аналітичними, часто новими здобутками й конструкціями, поглиблюють і поширюють теперішній засіб знання про другу, по Київській найбільш щасливу й успішну в нашій історії, Галицько-Волинську Державу ХІІІ-ХІV ст. Самим розкритим джерельним матеріалом та вірним, вже не народницьким, підходом до них, що сам собою із джерел логічно випливає, ці праці містять у собі багато нових елементів для методичного зреконструювання нашого, дуже буйного і на високому європейському рівні державного життя самостійної України ХІІІ-ХІV ст. аж до її наглого і несподіваного занепаду. В цих працях нагромадився також цінний методологічно-фактичний матеріал під будову державницького напрямку та його критеріїв і вимог.

На еміграції в Європі і почасти також у Галичині успішно розвивалися архівно-джерельні, аналітичні дослідні наших істориків (Д. Дорошенка, Б. Крупницького, І. Борщака, М. Андрусика й інших) над гетьмансько-козацькою державою, що давали і дають першорядний і новий матеріал під будову й розуміння державницького напрямку в нашій історіографії, наскільки вони займаються дослідними незалежної козацької держави (1648-1709). Якщо дехто з істориків і державників зв'яже свої наукові дослідні з пропагуванням і втілюванням своїх ідей і поглядів на наше минуле у своїй практично-політичній громадській діяльності нашого часу, то з погляду майбутніх завдань нашої, ще так мало розробленої історичної науки, можна це вважати за менше щасливе і бажане явище.

Світова війна 1939-1945 рр. перервала розвиток української історіографії з державницьким підходом та змагання українських істориків з'ясувати підстави, складові елементи і критерії майбутнього державницького напрямку, що ще не скристалізувався. Але українські історики, свідомі

майбутніх державницьких зусиль і завдань українського народу, сьогодні знову піднімають змагання з'ясувати і збудувати методологічні та ідеологічні основи й засновки під чисто науковий державницький напрямок нашої історіографії, хоч ще бракує для них критеріїв і хоч доводиться це робити в нелегких еміграційних умовах життя й наукової праці. Причину до цих відновлених наукових змагань дала в значній мірі невелика розміром, але поважна праця нашого видатного дослідника-спеціаліста козацької доби проф. Б. Крупницького („До методологічних проблем української історії”, Українська Вільна Академія Наук, Серія історична I, Авгсбург, 1946, стр. 23). Праця побудована тільки на матеріалах про гетьманськокозацький період XVII-XVIII ст. з його гострими антитезами в структурі і змаганнях української козацької держави з її провідною верствою та „простим народом”. У висліді гетьмансько-козацький державний період все таки дає трохи хиткий ґрунт під основи розуміння нової державницької концепції в українській історіографії, розроблення якої, за словами Крупницького, є ще й сьогодні скорше дезидератом, ніж доконаним фактом. Праця Крупницького відводить відповідне місце і увагу деяким основним елементам і поняттям державницького напрямку зі становища дослідів над козацьким державним періодом.

Ця праця й викликала у літературного критика Віктора Бера поважні сумніви аж до основних заперечень Крупницькому в рації називати наш новий історіографічний напрямок „державницьким”. Без належних підстав хоче п. Бер назвати цей напрямок „антинародницьким” — і не диво, бо критик у розумінні нашої історії стоїть ще, як уся наша громадськість, на ґрунті „народництва” з його всілякими відгалуженнями (цикль „Засади історії. I. Народництво. II. Антинародництво. III. В пошукуванні синтези. „Час” чч. 5, 7 і 8 з лютого 1947 р.). А втім, деякі сумніви і заперечення Бера може в деталях настільки оправдані, наскільки йдеться про базування нового державницького (таки не „антинародницького”) напрямку лише на розгляді козацької державної доби з її антитезами і хиткістю. Але Бер не помічає, що далеко успішніше і доцільніше будувати державницький напрямок нашої історіографії на поширнеому матеріалі з нашої княжо-державної доби.

Нічого істотного для базування державницького напрямку не принесла стаття В. Г—ка (Українська народницька історіографія в світлі державницьких ідей, в „Голосі Державника” 1947, ч. 2. ст. 12—29). Вона дає тільки справедливу критику „народництва” в нашої історіографії XIX—XX ст., але також тільки зі становища нових державницьких концепцій в оцінці гетьмансько-козацького державного періоду, додаючи при цьому деякі деталі до характеристики дотеперішньої концепції державництва в історіографії згаданого періоду.

Спроба звернути увагу на потребу побудови наукової державницької концепції в нашої історіографії зі становища матеріалів і дослідно-джерельних перспектив наших довіковікових державних періодів, Київсько-Галицько-Волинського і, — з загального становища всіх наших державних періодів, ми вже коротенько писали („За новий підручник Української Історії”, Неділя ч. 36 з 2. серпня 1946 р. і друга статейка п. н. „Перебудова української історіографії”, „Українська Трибуна” ч. 29 з 27. квітня 1947).

Перед новою майбутньою українською історіографією виростає великий обов'язок вкласти свій, може співвирішальний, в творенні нашого майбутнього державного життя, вклад, якого не змогла дати українська істо-

ріографія „народницького” напрямку в нашому першому державно-визвольному змаганні 1917—1920 років. Українська історіографія мусить дати повнішу синтезу української історії в новому державницькому напрямку, що в нас так дуже запізнений і так конче потрібний. Для побудови і з’ясування цього нового напрямку конечно знайти основні тривкі критерії і мірила державницьких вартостей. Цих усіх основних мірил і критеріїв для державницького напрямку в їх повності не знайдемо і не збудуємо доти, доки не дослідимо і не висвітлимо всебічно і глибоко всіх наших минулих державних періодів, а головне тих, що ще досі найменше досліджені й оцінені (Галицько-Волинська Держава XIII—XIV ст.). Для цього треба ще багато джерельно-аналітичних праць і розшуків нових джерел.

Щоб знайти і устійнити якнайбільше критеріїв для побудови нашої історіографії в державницькому напрямку, важно висвітлити всі, а принаймні найголовніші причини занепаду нашої державности в минулому, що корінилися не менше в нашому внутрішньому духовому житті, як і зовнішніх факторах, залежних і незалежних від нас. Ми повинні також простежити причини і фактори зросту та вікової довготривалости наших княжих держав. Державотворчі сили й вартості зможемо будувати в нашому майбутньому державному житті все на найкращих зразках нашої державности в минулому.

В нових оцінках нашого багатого і славного минулого наша майбутня історіографія повинна знайти та вживати ті мірила і критерії, що будуть відповідати великій ролі і значенню України-Руси в Європі X—XIV ст., яке в пізніших часах у тій мірі більше не повторилося. Українські князі і королі X—XIV століть, разом з народом і його провідними боярськими верствами — це наші, майже всі найкращі державотворці великої міри, державні фахівці і будівничі народнього добробуту у власній Незалежній Самостійній, Соборній Державі X—XIV ст.

На підставі нових, потрібних ще, аналітично-джерельних праць і розробок над княжо-державною добою можна буде приступити до кращих синтез української історії, при чому варто розділити — за вимогами державницького напрямку — нові підручники нашої історії на дві основні частини: 1) історію нашої державности як готових творів, їх розвитку і підупадку і 2) історію періодів бездержав’я, неволі і визвольних змагань. Такого поділу нашої історії вимагав би неординарний рівень українського життя в різних державних і бездержавних періодах, що його пройшов наш народ. Живучи тепер на грані переломових для нашого народу часів, коли рішається його доля, ми мусимо знати, на що сперти наше майбутнє державне життя і зразки його будови, чи на нашому могутньому минулому X—XIV і XVII століття, чи на XIX столітті, цьому періоді нашої найглибшої національної слабости, злагідненої і просвіченої тільки огнем иным прощим словом Тараса Шевченка. В нашій історії ми мали безперечно гарні, та менше гарні зразки нашої державности. За суворими історичними законами життя всіх народів і також нашого народу, державотворчі вартості кожного самостійного й незалежного державного періоду стояли і стоять у прямій пропорції до часу тривання цього періоду. Наскільки коротший був у нас державний період, настільки його державотворчі вартості ставали чомусь — з якихось причин — менші і скоро тягнули за собою занепад державности.

На руїнах давньої і неодноразової нашої державности розбудовуємо майбутнє самостійне українське державне життя за новими зразками дер-

жавницької практики європейських і світових народів і за старими, добре випробованими й. знаменитими державницькими зразками наших князів, королів і гетьманів, що викликали подив в Європі та вводили в її склад український народ.

Богдан Стебельський

Українська мистецька сучасність

I

Вступ

Мета цього огляду — дати загальний образ сучасного українського мистецтва, що його вихідною точкою можна вважати реалістичну школу українських передвижників, або імпресіоністів. Обидві ці течії відіграли в розвою нашого мистецтва зворотну роль, бо від того часу українські мистці починають помалу приносити жертви своїм богам, і перестають платити данину чужим ідолам. Це не означає, що вони замикаються в рідному „гетті”, що зривають контакт з чужими мистецькими середовищами. Навпаки, вони виходять часто на чужину, щоб повернутись до себе, до дому, ще більше свідомими своєї самотності.

На долю українського мистецтва впав важкий обов'язок. Треба було розв'язати цілий ряд проблем, що їх поставили умовини чужого панування, і починаючи знову від основ розбудовувати фундаменти для нового українського мистецтва.

До того ж кінець XIX. ст. — був час ідей матеріялістичного світогляду, що позначився в мистецьких стилях реалістичним сприйманням. Через це ще тяжче було нав'язати до чисто українських традицій, які сильно вросли в стилі, що висловлювали чисто ідеалістичне наставлення до життя — чи це візантійсько-українське середньовіччя, чи, козацький ренесанс і барокко.

Генерація тогочасних мистців мала ще й ту трудність, що їй доводилось набиратись мистецьких знань, ремесла там, куди виємігрувала колись українська мистецька знать, забираючи туди й авторитет мистецьких академій. Там уже, в чужому середовищі, треба було вчитись і нерідко привозити з собою в Україну, поруч зі знанням ремесла, чужі ідеї, що опановували тодішні центри: Мюнхен, Краків, Петербург.

В таких умовах українське молоде мистецтво шукає порятунку в щирій, безпосередній творчості простолюддя. Стоячи однією ногою на платформі академізму, (Похитонів, Васильківський, Самокиш, Беклемішев), другою ногою спирається на зразки побутового мистецтва, ідеалізованого реалізму та романтизму (Мартинович, Балавенський, Трутовський, Куїнджі, Айвазовський, Крижицький), та своєрідного побутового імпресіонізму (Левченко, Пимоненко, Красицький, Іжакевич, Дядченко, Галімський і ін.).

Всіх їх об'єднує однакове розуміння мистецтва. Вони всі реалісти, хоч і з певними ухилами до ідеалізації рисунку. В них переважає наскрізь об'єктивне трактування природи, намагання відтворити її самотність, національні притаманності українського краєвиду і людини. Їхній імпресіонізм, ще не аналітичний, він не доходить до крайности суб'єктивізму, що

вже зовсім виразно виступає в братів Кричевських, Мурашка, Борачека, Сосенка, Труша та ін.

Але, щоб говорити про мистецтво нашої сучасності, зокрема на еміграції, мусимо наперед порозумітись щодо поняття „сучасність” і щодо інших мистецьких образотворчих понять.

П. Ковжун каже про мистецьку сучасність так: „Сучасність — це передусім властиве охоплення давнього і близького минулого, щоб бачити стан сучасного й шляхи майбутнього”. Справді, без перспективи в минуле, не видно сучасного. Кожне охоплення образу потребує віддалі, але сучасність в’яжеться з минулим ще й певного роду пов’язанням ідей, що передаються з минулого в сучасне. „Виходячи з цього діалектичного розуміння сучасності, ми маємо право поширити термін „сучасність” і до новітніх мистецьких явищ залучити й такі, що постали 20-30-40 і більше років тому, але їх чинність, або впливовість, у сучасності ще не вичерпана. Крім того, слід пам’ятати, що в зміні мистецьких напрямів є своя закономірність і взаємозалежність, які треба враховувати при аналізі сучасних течій, тобто останніх тенденцій мистецького розвитку”.

Ці дві цитати хай оправдують мене, чому доводиться огляд поширити поза межі під час еміграції, виходячих від тих течій, що зродились вже перед і в роки революції.

Сучасне українське мистецтво характеристичне своєю активною поставою. Як каже О. Архипенко: „Мистецтво не те, що ми бачимо, а те, що ми маємо в нас самих”. Мистецтво прагне виказати внутрішній образ індивідуальності кожного мистця, як системи думання та вичування певного людського гатунку, певної духово і кровно пов’язаної збірноти, в її найшляхетніших і найсуттєвіших ціхах. Цього не могла сказати реалістично-натуралістична доба зматеріялізованого XIX. ст., коли за пасивною поставою до природи, та за об’єктивністю її сприймання, губилось духове обличчя не тільки самого мистця, але затиралось все, що вирощує мистця — те його середовище, з якого він кровно і духово виростає.

Розуміти це мистецтво — це означати, прийняти цю його поставу до життя. Не виконавши цієї умови — визнаючи далі мистецтво за наслідування поверховості природи — або вичікуючи компромісів, означає закрити перед собою двері в нову дійсність, дійсність нашої мистецької сучасності. „Предмети природи почали затрачувати в мистецтві свою об’єктивну вартість, а стали символами переживань. Форми, площі, лінії і барви предмета в давній реалістичній сполуці тепер перестали цікавити. Байду ж і їх складові форми, їх будова. Тому відповідно до потреби, вибрали мистці з предметів лиш те, що мало якесь значіння в їхній мистецькій концепції, а все інше залишили без уваги. А значення мали лише характеристичні складові елементи, бо вони власне вистачали до загальної дефініції явище і предмет” (М. Драган).

Усі течії мистецької сучасності визнають одну основну засаду; вони в мистецькому розумінні щироти природи й життя активні та суб’єктивні.

„Ми бачимо з одного боку в мистецтві впливи техніки та машинізації всього і в наслідку раціоналістичне розуміння світа, а з другого — чистий ірраціоналізм, що весь реальний світ уявляє собі лиш, як сировину, матеріял, за якими щойно починається справжня реальність, не видна для тих, що її відчувати не можуть. На тлі боротьби цих двох сил, що одна одну завжди виключали, ми можемо спостерегти незвичайно цікаве явище зигзагуватої лінії розвою сучасного мистецтва, де на шляху до одної мети і досконалого плястичного вислову реальних речей та почувань, напрямна

мистецьких шукань робила раз-у-раз повороти з однієї крайности в другу, але все з чимраз більшою силою динамічного розгону. Цю лінію ми дуже легко спостерігаємо в модерному малярстві. Проти розбиття імпресіонізму Сезан висунув систему будови картини; розгнужданості та хаосові футуризму і експресіонізму — кубісти протиставили архітектуру площин; неокласичності сюрреалісти протиставлять заперечення всіх законів річечости, йдучи в крайностях аж до заперечення самого малярства (Дадаїзм). Між цими крайностями ми бачимо одну напрямну, що змагає до ідеалу малярства, до чистого малярства". Ці думки Михайла Винницького, що стосуються до європейського модерного мистецтва, можна вповні пристосувати до українського сучасного мистецтва. Є риси спільні для всіх проти-реалістичних течій нашого мистецтва.

Весь світ — природа — це факт ока творця матеріал, що з нього мистець має будувати твір. Всі предмети в природі мають сталу свою вартість. Це вічно ці самі предмети, речі, істоти, символи та ідеї. Їх можна називати елементами форм, що існують незмінно в природі й в мистецтві. Змінюється тільки порядок та існує в мистецтві ієрархія елементів форм, що дає вічну мінливість форм у мистецтві у протиставленні до сталої та незмінної рівноваги елементів у формах природи. Природа у своїй об'єктивності форм, тобто в стабільності своєї організації зовнішнього та внутрішнього світу, зазнає в мистецькому образі нового порядку, нового ладу: елементи її форм існують за неприродним, супроти істоти природи, порядком, лише за ладом істоти мистця. Одноразова індивідуальність форми в природі, автономія кожної речі, предмета, істоти, її самостійний ритм, їхні конфлікти між собою, дістають у мистця кожноразовий спільний для себе ритм, конфлікт, ідею, світогляд, що має мистець, коли він починає бій за своє виявлення, за творче самоосвідомлення. В мистецькому творі існує позірно природа, існують поверховно всі елементи форм природи, на ділі там за елементами форм природи існує тільки мистець. Природа, а радше її індивідуальність, існує там так переформовано, що вона не є собою. Там треба шукати природи мистця і тому в мистецькому творі панують інші закони, ніж у природі. Ці, власне, закони, за якими мистець будує свою природу, які порядкують елементами природи і творять форми нові, форми мистецької природи, природи мистця, є змістом мистецтва.

Змістом мистецьких творів не є спільні всім мистцям елементи форм природи, незмінні у своєму відношенні до мистця, як предмет, модель, мотив, сюжет. Змістом є світосприймання — індивідуальність мистця в трансформації природи, в будові свого образу, тобто в матеріальній реалізації його змісту, у вислові досконалої мистецької форми. Індивідуалістичний світогляд нових течій заперечує теорію про існування конфліктів та боротьби тільки соціальних класів. Цей світогляд відкидає перевагу впливів таких чинників, як клімат та соціальна економіка, висуваючи нові вартості, що творять мистця: темперамент, і його ритм, духовна будова мистецької істоти, тобто духовий і кровний зв'язок з предками, національна приналежність, світогляд, та накінець, його сучасне середовище, ідеї та буття, тобто його доба.

Так розуміючи мистецькі форми сучасної плястики, можемо їх приймати, як нову мову абсолютного мистецтва, що говорить своєю граматиною, оперує своїм словником і має свою логіку, врешті має свої дороги і цілі, до яких прямує послідовно, не зважаючи на умовини, що хочуть життя завернути назад.

Сучасне українське мистецтво за свою поставу, за свій світогляд, за-

платило ліквідацією руху, що його викреслено зі списку живих. Але воно висловлює істотність свого народу. Вій народу за свою самотність висловлюється змаганням мистецтва говорити своєю власною мовою. Тому поверхова політична депресія не покривається з духовою депресією. Де занепад наступає ззовні, там ще нема справжнього занепаду. Він настає лише з занепадом сил всередині. Потенціальні енергії та невиявлені ідеї неспівмірні до можливості нашої сучасності. Вони в стані конденсації і не лише в площині мистецтва, але українства, як духової цілості, що доставляє мистецтву необмежені можливості. Тому сучасний відступ і депресія, спричинені політичним станом нашої сучасності, є маленька перерива і перепочинок тих мистецьких енергій і вартостей, що готуються до генерального наступу.

II.

Українське мистецтво перед революцією і в період української державності.

Сучасне українське мистецтво виступає яскраво в кількох етапах. Революційні роки і українська державність — перша світла сторінка його історії. Далі, після короткої перерви, друга сторінка — часи НЕП-у — українізації другої половини 20-их років до початку 30-х, відтак після заломання українізації, та з появою нового курсу калективізації на східних землях і національного піднесення на західних, настає третій етап, що особливо визначається на заході. Четвертий і останній етап маємо, коли друга еміграція центральних земель пересувається до західних земель і разом подається на чужину. Цей останній етап об'єднує українців-мистців майже всіх територій України, найрізномірніших її середовищ, мистецьких ідей та течій, що зійшлися разом і, хоч у дуже несприятливих еміграційних умовах, все ж таки незв'язані ззовні, можуть вільно обмінюватись досвідом та ідеями підготовки до майбутнього. Зустріч українських мистців принесла багато корисного. Мистці, що були відірвані від західних формалістичних течій, зустрічаються з мистцями, що зросли в духовій атмосфері модерних стилів. Мистці центральних земель виполіскуючись з бруду офіційного соцреалізму, показують цікаві форми, що їх вони свідомо, або підсвідомо, взяли з недавніх традицій весняного розвитку мистців українських шкіл — Ю. Нарбута, Ф. Кричевського, М. Бойчука, та ін., які повели українське мистецтво самостійними шляхами у великі дні вільної революції, а потім у добу — українізації.

Коли порівняти західні землі до центральних, ми мусимо ствердити велику відсталість перших на заранні нашої сучасності. Коли не враховувати і Труша, Ю. Панькевича, М. Сосенка, О. Новаківського та ще декого, західні землі не проявляють майже ніякої активності в нових рухах українського мистецтва. Організоване мистецьке життя лежить дослівно в руках одиниць, що скоро змучені відходять. Перше товариство, що мало організувати мистців і опікуватись ними, — це „Товариство для розвитку руської штуки”. Його засновано 1898 року. Йому завдячуємо дві перші виставки українського мистецтва на західних землях. Першу відкрито при заснуванні організації (виставляли: Ю. Панькевич, Іван Труш, А. Пилиховський, О. Скрутко і К. Устіянович). Другою в 1900 р. (виставляли: О. Новаківський, О. Курилас, Копистинський і Панькевич) закінчено діяльність товариства. До 1905 р. існує повна перерва і щойно цей рік приносить появу першого мистецького журналу „Артистичного Вісника”,

що його редагує, пише в ньому і ним торує шлях новим думкам мистецтва, піонер імпресіонізму на західніх землях — Іван Труш. В тому ж таки році, за допомогою М. Грушевського, зорганізоване „Товариство Прихильників Української Науки, Літератури і Штуки” влаштовує виставку „Української Штуки і Промислу”. Коли врахувати те, що О. Новаківський жив тоді постійно у Кракові, що мистецька молодь ще тільки підготовлялась, ми можемо сміло ствердити, що І. Труш орав галицький переліг не менше самотно, як Франко в літературі, викладаючи основи мистецької абетки.

Цей стан не переводився на західніх землях і з малими змінами протривав до першої світової війни та її епілогу — визвольних змагань, коли розгромлена ворожими силами Армія УНР привела на західні землі свою еміграцію, що в таких постатях, як В. Крижанівський, П. Холодний, М. Бутович, П. Ковжун, безпосередньо, а О. Грищенко, М. Глуценко, Андрієнко-Нечитайло посередньо і численні інші дала основу, що з участю вже молодняка західніх земель створили дійсно поважний центр, який через вісь Львів—Париж в 30 роках починає змагатись з центром українських центрально-східніх земель — Києвом — Харковом і, користуючись догіднішими умовами, починає перебирати ініціативу творчих шукань у свої руки (АНУМ).

Але головний корінь нашої сучасности виріс в серці наших культурних традицій — в Києві. Там ще до створення Української академії мистецтва живуть багаті традиції, що їх плекають різні художні школи та окремі мистці. Вже в рр. 1907 до 16, „Товариство Київських Художників” влаштовує збірні та індивідуальні виставки українських мистців по більших містах України.

Мистці: В. Кричевський, Ф. Красицький, П. Холодний, археолог М. Біляшевський та поет О. Олесь організують дві ретроспективні виставки українського мистецтва в 1911 і 1913 рр. Там можна було познайомитись з передовими мистцями України. Після 1909 р., коли на виставці української графіки В. Кричевський перший нав'язує до українських стародруків, доби барокко, розриває зв'язки з Москвою, стає предтечею великого реформатора сучасної української графіки — Ю. Нарбута, мистці — імпресіоністи. — В. Мурашко, і М. Борачек — створюють своєрідну імпресіоністичну школу, що цілком відповідає тій же течії на заході, та дають твори, що поруч І. Труша, найкраще репрезентують у нас імпресіоністичну течію.

Власне, імпресіоністи перші звернули увагу на чисто плястичний спосіб розуміти краєвид, модель та композицію. Це реалісти — самого кольору. Не сентиментальний настрій, вкладаний у природу, не описовість реаліста „літературного” сприймання, не сюжетність і новаторство натуралістичного „змісту”, імпресіоністи — це реалісти тієї категорії, що їх хвилює тільки колір, світло, а предмет — остільки, оскільки він є джерелом кольору. Імпресіоністів хвилюють світлові ефекти, що їх дає Пленер, вільне повітря, синя баня небосхилу, зелень дерев, момент пори дня, химерність погоди, настроїв чисто малярський... Усе сходить до однієї правди імпресіоніста: „Малюю не те, що існує, (що десь там є), але те, що бачу” (Тернер). Звичайно, імпресіоністичне бачення поверхове. Воно, зрештою, і не намагалось бути чимсь іншим. Малярство вражень.

Заслуга імпресіонізму в його здобутках чисто малярського характеру. Аналізуючи колір, імпресіонізм розбив світло на райдугу кольорових гам, тонів та півтонів, поділив фарби на скалю теплих та холодних і по-

чав свідомо господарювати кольором. Цим імпресіонізм підірвав авторитет академічного малярства.

Вслід за імпресіоністами, що дозволили собі підсміюватися зі старих понять академічного та реалістичного малярства, виступили молодші смільчаки, що вже висунули ґрунтовно нові гасла, гасла повної негації старого світу. Вже в 1914 р. Павло Ковжун сходиться з братами Семенками й вони планують новий мистецький рух. Правда, їм доводиться через воєнні дії пляни відкласти надалі, але перша організована праця проводиться, а найголовніше відбувається виміна думок. П. Ковжун так згадує про свої перші пореволюційні зв'язки з футуристами та символістами: „Почалися зустрічі, сходини, балачки, спогади з минулого, та пляни й мрії на майбутнє. Поміж „старою” київською братією, як Семенко, Командант, Савченко, Тереїченко, Поліщук, Петрицький, Лісовський, Єлланський, Михайличенко, знайшлися нові люди, Тичина, Меженко, Слісаренко, Курбас, Загул, Ярошенко, Хомик, Лебединець, Обідний, Немоловський. Автори чители свої твори, обмірковували видання альманахів і журналів. Під час зборів і дискусій вирізнялись два головні напрями: символісти і футуристи. Активніші були футуристи з Семенком, як провідником, до яких приставали Слісаренко, Ярошенко, Обідний, Лісовський і я. Символісти групувались біля Савченко. Футуристи хотіли видавати альманах „Біла Студія”, одначе символісти видали його самі під назвою „Студія”, яка нікого не задовольнила, навіть самих символістів. Тоді постав проєкт видавати „Музагет” і створити Товариство...” Ця група малярів і поетів під назвою „Кверофутуристів”, ще в 1913 і 14 рр. видала дві збірки. Щойно в 1923 р. розростається вона в сильну групу „панфутуристів”, що випустила, крім різних книжок, альманах „Семафор у майбутнє”, а згодом видавала журнал „Нова Генерація”.

Футуризм — це реакція проти всіх традицій, це „сьогодні”, що хоче бути собою проти всіх диктатів минулого. А що „сьогодні” на 90% існує в минулому, футуризм пройшов наче метеор бунту. Він був прапором усіх тих течій, що виступали на барикади революції для нищення старого світогляду. Мав рухи, позу, розмах пропагандиста, агітатора, проклямато-ра, апостола. Він любив революцію для неї самої і тому прийняв у основу своєї ідеології рух. В Італії він був запереченням традиції. Михайло Драган пояснив його появу так: „Безнастанне звеличування й ідеалізація традицій грозили гальмуванням і отупінням всієї творчої думки. Мистці, держачись традиції, копіювали, еkleктизували давніх майстрів, а академії виховували звеличників давнього мистецтва, добрих наслідувачів, але мізерних мистців”.

На Україні футуризм виконав ролю більше конструктивну, як будь-де. Хоча він не приніс нових конкретних форм, але його конструктивізм лежить у нівелюючій функції проти академічно-реалістичних шкіл, що розжилися в Україні під впливом Мюнхену, Кракова та Петербургу. Завалюючи чужі традиції, футуризм підготував шлях для нав'язання до українських традицій, творив придатний клімат для монументалістів, української школи М. Бойчука. Оцю революційність оцінює позитивно М. Драган. Саме завалення „вічно незмінної краси” старих понять естетики, хоч і не знайдено ще нових вартостей, було великим капіталом, яке довело дальша еволюція мистецтва. Подібно, як і в Італії, так на Україні, в чистій формі футуризм рідко виявлявся. Частіше він виступав у злучі з кубізмом, або конструктивізмом.

Український футуризм мав два свої розгалуження. Одна лінія в'яза-

лась більше з символізмом і була радше літературно-символічним футуризмом, друга, зв'язана з кубізмом, дала часто абстрактні пластичні форми, що підготували ґрунт для супрематизму, дальшої відноги кубізму та футуризму, що висунув теоретика цього руху з того ж таки середовища К. Малевича. Супрематизм був радикальним не менше від футуризму та кубізму, а перевищав своїх попередників цілковитою абстрактивністю форм, якими думав будувати образ.

„Речі щезли, як дим, для нової культури мистецтва і мистецтво йде до самоцілі — творчості, панування над формами натури”, Бо для Малевича мистець, що наслідує „натуру” і прагне виразити її „як вона є”, це — „мистецтво натуралізму — ідея дикуна — прагнення передати видиме, але не створення нової форми” (від кубізму і футуризму до супрематизму — новий пластичний реалізм” 1916). Малевич розрізняє два типи світовідчуження — мистецьке і практично-життєве — немистецьке. Коли мalarство живе не собою, а річчю, натурою, це — вияв немаларського світовідчуження; справжнє мистецтво безріччє — абстрактне. Мета супрематизму — абсолютна творчість. „А це можливо тільки тоді, коли ми позбавимо всі наші мистецтва міщанської думки сюжету й привично свідомість сприймати в природі все не як реальні речі і форми, а як матеріял, з якого треба створити форми, що не мають нічого спільного з натурою”.

Що є і що зробив супрематизм? Про це його теоретик висловлюється так: „Форми супрематизму є доказом побудови форм з нічого, знайдених інтуїтивним розумом. Супрематизм — початок нової культури: дикуна переможено, як мавпу. „Супрематизм не хоче бачити реальних форм „натури”, хай все зникне, хай перетвориться на масу матеріялу, з нього щойно побудується нові форми. Тут уже в опозицію мусять відійти й самі батьки супрематизму, футуризм та кубізм. Кубістична деформація природи, розбиття на прості геометричні форми, конструктивне розуміння будови образу й форм — це все не вдовольє супрематиста. Кубізм і футуризм не визволились з-під ярма річєвості. А через це, на думку Малевича, не досягли форм абсолютної творчості.

Наведені тут думки наіших визначніших теоретиків абстрактних форм у мистецтві нагадують нам часи, коли цілковита скрайність буда потрібною на противвагу аналогічній скрайності натуралізму і реалізму річєвого мистецтва, та ілюструють ту атмосферу, що творила переддень великої літературної дискусії за нові вартості, за які рівнобіжно з літераторами, в театрі виступає Л. Курбас і М. Куліш, а в пластичному мистецтві М. Бойчук. Супрематизм, як і футуризм із кубізмом, не відіграв практично великої ролі в творчості українських мистців. Всі, що захопилися цими течіями, перейшли дальші етапи розвитку (Петрицький, Пальмов, Меллер, Ковжун і ін.) і в чистих формах згаданих течій вони виступають переважно тільки в ранніх своїх працях. Але ці течії виказали, що далі продукувати натуралістичні твори — це вже зовсім „запаскудити життя”. Вони готували ґрунт ідеям великих синтетиків, що в атмосфері сперечань двох крайніх сил — реалістів і формалістів, — творять без великих маніфестів справжнє, велике мистецтво: Ю. Нарбут і М. Бойчук. За цими прізвищами стоять школи, а за цими школами цілі фаланги більших та менших талантів, що створили і далі творять і оформляють нашу мистецьку духовість.

Київська Академія Мистецтв стала тим середовищем, де зійшлись найкращі мистецькі сили України і політичну революцію нашого наро-

ду переформили в революцію української духовости, наставляючи її на шлях великих українських традицій.

„У творенні своєрідного національного стилю Нарбут, може самотній з усіх світових мистців сучасности, творячи орнаменти, повсякчасно виявляв композиційне відчуття та своєрідну модерну методу. Саме в останні роки, з пробудженням національних течій, в європейському мистецтві, над цим відродженням народного стилю б'ються мистці, нерідко безуспішно. Нарбут зв'язав пребагату добу українського ренесансу і барокко з нашою сучасністю. Не диво, що це сталося якраз у графіці, бо ж якраз у XVII — XVIII ст. українське гравєрство досягло незвичайно високого технічного і мистецького рівня. Стара спадщина діяла і в новіші часи, й от дарувала нам знаменитого Нарбута! Перехід від барвистої доби барокко до XX. ст. не був легкий. Нарбут мусів переробити „недокровність” цілого попереднього XIX. ст. з його нівелюючими російськими впливами; мусів зламати осліпленість перед мотлохом „механізму” і раціоналізму, які вбивали творчість; мусів переробити примітивне розуміння копіювання народних зразків без творчої переробки первовзорів”.

Оця характеристика творця сучасної української графіки Ю. Нарбута, що її подає Володимир Січинський, найкраще ілюструє цікаву постань першого нашого синтетика, що буде надхненником усіх майже наших графіків у їх шуканні українського вислову.

Київська Академія Мистецтв, заснована 1917 р. М. Грушевським та І. Стешенком, яку очолював перший її ректор — Ю. Нарбут, була мистецьким центром ще й тому, що вона була вільна від поганих традицій тогочасних відсталих високих шкіл. О. Мурашко та М. Бурачек творили імпресіоністичну школу, Ф. Кричевський школу уміркованих течій, а М. Бойчук, спираючись на глибокі дослідження над фресками Софійського Собору, над українською візантикою, та раніш італійським ренесансом (Джотто), і виходячи з вимог, що ставила українська доба духового відродження, виводив українське мистецтво, заплутане поміж реалістично-натуралістичними течіями та крайньо — формалістичними шуканнями, на шлях монументальних форм таких характеристичних для великих епох — духових імперій. Було в особі Бойчука щось пориваюче, щось, що полонило молодих мистців, як об'явлення апостолів.

Сам рух прозвано „бойчукізмом”. А учнів „бойчукістами”. Не дивно і зрозуміло, що ця школа опанувала пізніше майже весь провід мистецького життя, надала йому своє обличчя. Тут знайдено синтезу сучасних течій: ясність форми кубістів, чистота кольору імпресіоністів були підпорядковані вимогам льокального кольору площі, спертих на культуру традицій візантійських фресок, їх композиційними та декоративними осягами — все це в досконалій формі пов'язане дало речі не тільки найбільше сучасні і здорові, але українцям дуже близькі, дуже типові, що позначали, позначають і будуть позначати українську самотність. Тут треба шукати причини любові, якою оточили цей монументальний стиль українські мистці — „бойчукісти” і причин зненавиди, з якою їх знищено, як „формалістів”.

Період української державности — це той наріжний камінь, на якому розбудовується далі й ширше в повному розумінні сучасне мистецтво. Графічне оформлення журналів „Мистецтво”, „Наше минуле”, „Буквар”, „Дипломи”, — українські державні знаки, гроші, поштові марки, карти, „Акта Нарбуторум”, ілюстрація до „Енеїди” Котляревського, печатка Академії Мистецтв — ці найважливіші тільки праці Нарбута да-

ють таке багатоще живе джерело українській графіці, що вона піде своїми самостійними дорогами, пройнята великими ідеями, буде розливатися повинню весни сучасного українського мистецтва. В тіні Нарбута осталися непомітними цікаві та оригінальні мистці, як М. Жук, Г. Золотов, А. Середа, батько дитячої ілюстрації О. Судомора та предтеча української графіки — перший її реформатор — В. Кричевський.

Задумуючись над шляхами, що їх вибере українська графіка, не можна поминути знову ж таки М. Бойчука. Це той ідеолог української мистецької духовости, що єдиний урівноважувався з Ю. Нарбутом і немалу ролю відіграв у творчих шуканнях останнього. І вже з його „духа печаттю” виходять на широке поле пореволюційного мистецтва такі майстри-графіки, як І. Падалка, В. Седляр, С. Наліпінська-Бойчук, О. Сахновська, О. Довгаль і ін. Михайло Бойчук — першорядний педагог. Йому завдячує брат — Тимко Бойчук, всі свої осяги, те, що, вмираючи на 20 році життя, відійшов дозрілим мистцем, свідомим свого мистецтва, яке практично не менше, як теоретичні знання Михайла Бойчука, оформило фаянги монументалістів, що з них найважливіші: В. Седляр, Д. Шавикин, Л. Крамаренко, Ю. Садиленко, П. Голуб'ятників, М. Азовський, І. Падалка, О. Павленко, Г. Тенер, А. Таран, Н. Писаренко, М. Котляревська, О. Сахновська, О. Довгаль, С. Наліпінська-Бойчук, Колос і ін.

Всі вони, коли не безпосередньо в школі Бойчука, то посередньо під впливом модерних течій футуро-кубізму, в зустрічі з монументальною течією „бойчукізму”, виростають на правдивих монументалістів і разом творять українську школу, що починає впливати багатством джерел традиції та розмахом постави мистецьких проблем на чужині. Особливо багато впливається в русло української духової стихії — жидів: Мітковицер, Шехтман, Фрадкін та ін.

Такі мистці, як Ю. Михайлів, символіст імпресіоністичної школи, та М. Жук стилізатор і сецесіоніст, попри велику культуру і великі мистецькі осяги і педагогічний хист, не повели за собою молодняка. Їхнє мистецтво було вивершенням старих світоглядів, а молодь манили відчинені двері у новий світ прийдешнього.

III.

Українське мистецтво підсоветської України до соціалістичного реалізму

У період советської влади створилися нові умови для українських мистців і мистецтва. Доба поставила певні завдання ідеологічного порядку. Вона поставила до мистців вимоги соціалістичного будівництва, що в ділянці образотворчого мистецтва означало переключитись на соціалістичний — інтернаціональний зміст, хоч і не заборонено нібито і національної форми. Цей логічний дивогляд мав своє виправдання, коли дивитися на мистецтво з понять естетика натуралістичного мистецтвознавства, де під змістом треба було розуміти самий сюжет. Неузгідненість цих понять у колах державної адміністрації, дає українським мистцям можливість менше або більш щиро під поверховістю советського соціалістичного сюжету далі розробляти дійсне велике українське мистецтво. Це дивовижне сполучення, подиктоване зовнішніми умовами, проявляється в усіх програмових заявах чільних українських мистецьких організацій.

Для характеристики візьмімо 1927 рік, коли для відсвяткування роковин жовтневої революції відкрито першу всеукраїнську виставку, де ви-

ступали мистці всієї підсоветської України й деякі українці — парижани. Все організоване життя українських мистців замикалось у трьох загальних українських мистецьких організаціях та льокальній організації мистців Одеси. Найстарша з них, це АХЧУ (Асоціація Художників Червоної України). Зав'язалась вона 1925 року, а, як всеукраїнська організація, АХЧУ постала в 1926 році, проявляючи свою діяльність у головних тоді центрах України; Києві та Харкові, та на провінції, (Полтаві, Одесі, Чернігові, Херсоні, Миколаєві і ін.). Вона влаштувала кілька виставок. Київська філія в Києві в 1926 р., а в Харкові — всеукраїнську всієї організації в 1927 р. взяла участь у виставці народів СССР у Москві, zorganizувала дві художні студії (в Харкові і Києві) та оформила художньо 10 палаців праці гірників у Донбасі. У програмі цієї організації з'ясовано її завдання так: „Асоціація художників червоної України” (АХЧУ) ставить перед собою завдання викликати творчі сили художників і активність їх скерувати на користь соціалістичному будівництву України через використання високої техніки минулого, розв'язання формально-фахових проблем сучасного реалізму; своїми творами організувати й скерувати людську свідомість у потрібному пролетаріатові напрямку за нашої перехідної доби; відбивати ідеї, почуття та волю робітничо-селянських мас у станкових картинах та у великих настінних картинах — оздобі палаців образотворчого, так і мистецтва матеріальної культури серед робітничо-селянських мас, поступово наближаючи їх до високої культури соціалізму”. Коли додати до програми АХЧУ ще й список типових натуралістів та реалістів — членів асоціації (Ю. Грішин, А. Комашко, М. Козік, Б. Крюків, В. Коровчинський, П. Носко, Г. Світлицький і Тимоцьук, К. Трохименко, І. Хворостецький і І. Шульга, та ін.), ми зрозуміємо, що ця група, переключаючись на соціалістичний зміст, та, обороняючи натуралістично-реалістичні форми мистецтва, не потребувала боронити національної форми свого мистецтва, ані не мусіла вдаватись у сперечення за самотність мистецьких форм, бо їх ніколи й не мала. Коли шукати аналогії поміж тодішніми течіями та організаціями літературного життя, мені здається АХЧУ можна б прирівняти до „Плуга”, а Комашка до Пилипенка, Кияниці та Щупака. Це той самий „енко”, що, сховавши в кишеню партійний квиток, „сидить на платформі і вже з неї не злезить”.

Друга організація українських мистців „Асоціація революційного Мистецтва України” (АРМУ) zorganizувалась в 1925, як всеукраїнське об'єднання з філіями: Київ, Харків, Одеса, Дніпропетровське, Донбас, Гумань та окремі члени по всій Україні, союзних республіках і в Парижі. Вона відкрила виставки в Києві, Одесі, Дніпропетровську, Гумані, та брала участь в жовтневій всеукраїнській виставці у Харкові, та народів СССР у Москві.

АРМУ визначає свою програму так: 1) „Бороться за підпорядкування мистецтва, як суспільної ідеології, інтересам класової боротьби пролетаріату за комунізм, заперечуючи всякий класовий неутралітет мистецтва; 2) вимагає того, щоб мистецька робота була пройнята революційним марксистсько-матеріалістичним світоглядом; 3) висуває гасло боротьби за якість мистецького твору і за нову мистецьку форму, що зреалізувала б новий революційний зміст; 4) в плані органічного вrostання мистецтва в побут, поєднання його з життям, АРМУ стоїть за культурно-мистецьку рівноцінність і рівноправність тзв. виробничого мистецтва (мистецтва матеріальної культури) з суто-образотворчим мистецтвом, зокрема станковим; 5) у станковому мистецтві АРМУ висуває на опрацювання проблему образотворчого

реалізму, одночасно заперечуючи реалізм натуралістичний, статично-побутовий, як спадщину буржуазного мистецтва; 6) бореться за якість і рівень мистецької української культури за вихід українського радянського мистецтва з дореволюційного провінціалізму; 7) висуває на порядок денний **шукання форм, що відповідали б національним особливостям робітничо-селянських мас України.**"

Ідеологами та теоретичними провідниками групи були: В. Седляр, Ів. Врона. В списках асоціації читаємо такі прізвища мистців: О. Богомазов, Т. Бойчук, М. Бурачек, М. Глущенко (Париж), О. Довгаль, Г. Довженко, К. Єлева, О. Мізін, О. Павленко, М. Павлюк, І. Падалка, С. Прохорів, І. Северин, В. Седляр, В. Касян, М. Котляревська, В. Меллер, О. Наліпінська-Бойчук, О. Сахновська, Г. Тенер, Н. Писаренко, Ж. Діндо, К. Гвоздик, А. Іванов, О. Рубан, М. Бабій (Париж), І. Липківський і ін.

Третя і остання група всеукраїнського характеру — це група формалістів, вірна своїм шуканням молодих років, що наблизилась до монументалістів та ідеологічно майже злилась з АРМУ — це ОСМУ (Об'єднання Сучасних Мистців України), що створилась аж в 1927 році і взяла участь у московській виставці та Київській і Харківській з нагоди 10-ліття жовтневої революції.

„ОСМУ стоїть на ґрунті класової ролі мистецтва, як ідеологічної надбудови, що повинна формувати психіку широких робітничих та селянських мас і бути засобом боротьби за нові комуністичні форми життя, ставить перед собою завдання в спільній і практичній роботі сприяти розвиткові сучасних досягнень мистецької культури в радянській Україні. Розрив, який є між досягненнями мистецької культури і культурно-мистецьким рівнем робітничих, особливо селянських мас, ОСМУ вважає за потрібне зменшувати активною масовою роботою, але не зниженням професійної якості мистецької продукції, а підвищенням свідомого і критичного ставлення робітника та селянина до мистецького твору. ОСМУ є спроба утворити ідеологічно-одностайну групу нових радянських реалістів, що прагнуть на основі формальних досягнень сучасної культури мистецтва виявити новий ритм нашої революційно-конструктивної доби. Працю поступових європейських художників ОСМУ розглядає, як інтернаціональний внесок у розвиток мистецької майстерності, студіює і далі розробляє ці досягнення на ґрунті соціально та культурно-національних особливостей радянської України. Досвід минулих епох ОСМУ теж бере на увагу, але з погляду соціального, та формально — аналітичного і в жадному разі не в плані повторення естетичних, або стилістичних їх особливостей. Не поділяючи пасивного націоналістичного відбиття дійсності та етнографічних особливостей українського народу, дуже властивих натуралістам усіх відтінків, що інтересують здебільшого спадщину передвижництва, ОСМУ ставить, як одно з завдань у своїй творчій роботі, стимулювати характерні риси нового робітничого і селянського побуту, вбачаючи в цьому елементи майбутнього національного мистецтва радянської України."

Цю групу репрезентують ідеологічно дібрані мистці та високої класи дібрані майстри. (П. Голубятников, І. Іванів, Л. Крамаренко, В. Пальмов, А. Таран, Ю. Садиленко, М. Шпаранов, Д. Шавикін, О. Усачов і ін.). Це група, що обороняє здобутки формалістичних течій на заході, чи й розуміння реалізму, наскрізь антинатуралістичне, та радить прищепити нове розуміння мистецтва широким масам за принципом підтягання мас до мистця, а не висування „сопливих", що лізуть у мистецтво та на Олімп, стя-

гаючи його до позему маси. Позиція європеїзму в тому розумінні, як її в літературі боронили футуристи з „нової генерації”.

Одеське „Товариство ім. Констанді” та „Одеське Товариство Художників” не виявило ніякої ідеологічної плятформи, не показало ніяких кращих зразків мистецтва.

Підсумовуючи цілість програм українських мистців, яких об'єднала перша спільна всеукраїнська виставка, можемо впевнено сказати, що виразну боротьбу за національні форми мистецтва вели мистці, згруповані біля АРМУ. Ми не знаємо, чи Врона і Седляр були переконаними комуністами, у всякому разі вони з неменшою енергією та завзяттям боролися активно за українські форми мистецтва, вишукуючи всі неясні, 'сумнівні місця, марксизму. Вони пробивали шлях монументальному стилеві, переконуючи, що ці форми найкраще відповідають новому соціалістичному будівництву та його побуту. Приймаючи марксистську теорію, її матеріялістичне вчення і реалізм, Седляр ставить під сумнів загальність поняття реалізму і надає йому відмінного значення, залежно від його розуміння. Коли ми пригадаємо, що К. Малевич, суперматист, оборонець свого абсолютного мистецтва, абстрактного реалізму, ще пише тоді (1927 р. в „Новій Генерації” і далі боронить позицій формалістів, то ми зрозуміємо сьогодні Седляра, що його марксистсько-матеріялістичні заяви ілюструють тільки умови, як виглядала атмосфера політичної дійсності, в якій творились пріспішено, ніби з острахом, що все припиниться, кращі зразки української мистецької культури.

У перших чотирьох точках група АРМУ віддає кесареви — кесареви, а вже в трьох останніх, це дійсна плятформа вірності національному мистецтву й Україні, з якої монументалісти не сходили вже аж до своєї фізичної ліквідації. Головніші їхні твори, як подає І. Вигнанець, у своїй праці про М. Бойчука (Арка 1947, 2). Це портрети (коло 40) кооперативних діячів для Кооперативного інституту, що їх виконали учні разом зі своїм учителем М. Бойчуком, далі фрески: Луцьких Касарень, Селянської Санаторії в Хаджибеї, на березі Чорного моря, Червоно-Заводського Театру в Харкові, та ін.

„Дуже цікава робота була виконана самим М. Бойчуком і найкращими його учнями в новозбудованому Червоно-Заводському Театрі в Харкові. На Протязі 1933—34 рр. були оформлені велике і мале фое, де виконано величезні фрески М. Бойчуком на тему „Свято врожаю”, і В. Седляром „Індустріялізація”. Обидві фрески по 25 м² містилися на стінах великого фое. Іван Падалка дав фреску на тему „Відпочинок і культура”, О. Павленко — „Фізкультура і спорт”, менші фрески по 15 м² були в малому фое. Ці фрески — це була подія часу. Багато європейських мистців нав'язували контакт з Бойчуком та учнями, а Франс Мазереель навіть відвідав М. Бойчука та В. Седляра в Харкові. Ф. Мазереель спеціально цікавився роботами в Червоно-Заводському Театрі, цілими днями на місці спостерігав працю”.

Це був рух, що розпросторював свої крила на все мистецьке життя. Він охоплював різьбу (Н. Писаренко, Ж. Діндор, Г. Тенер), кераміку, (межигірський осередок АРМУ — О. Павленко, В. Седляр, П. Іванченко, М. Котенко, К. Кривич), гоблени: Наліпинська — Бойчук, Падалка, Седляр).

В той час на Україні розгортається буйний видавничий рух. Появляються монографії про мистців, що їх випускають видавництва „Рух” у Харкові, а пізніше „Мистецтво”. Видано монографію про М. Бойчука зі стат-

тею О. Сліпка — Москальцева, 1930 р., про Б. Єрмілова з текстом В. Поліщука 1931 р., про О. Новаківського зі статтею В. Хмурого 1931 р., та того ж автора про І. Труша 1931 р., про В. Овчаннікова з текстом Е. Хвостенка 1932 р., альбом оригінальних дереворитів В. Касіяна „На заході” видало Державне Видавництво України у Харкові 1932 р. Харківське мистецтво” повідомило за рік 1932 на 1933 про серію таких монографій: „Ю. Нарбут”¹⁾ (30 аркушів друку зі статтями: С. Таранушенка, Ф. Ернста, Яремича, А. Середи, В. Кричевського і ін.), „М. Глуценко” з текстом Д. Чукіна, „О. Кульчицька”, текст М. Зубаря’ „К. Трутовський” — текст А. Артюхової, „В. Седляр” — текст Е. Холостенка і Б. Кратка, „Нове Українське Мистецтво” (від Шевченка до Бойчука) зі статтею Сліпка — Москальцева та „Українське малярство” (за 15 років жовтня) і „Театральні костюми” А. Петрицького.

Починаючи від 1927 р., всеукраїнські виставки образотворчого мистецтва входять уже у звичай і повторюється систематично кожного року. В 1931 р. ми нотуємо вже четверту Всеукраїнську Мистецьку Виставку, що на ній, крім мистців підсоветської України, беруть участь українські мистці — парижани. 1932 п’ята Всеукраїнська Мистецька Виставка відвідує міста: Київ, Харків, Одесу, Донбас, Москву і репрезентує 200 українських мистців, а в 1933 р. з 120 експонатами частина п’ятої виставки відвідує Варшаву, де вперше західні українці зустрілись безпосередно з творчістю українців центральних і східних земель. Участь у ній взяли: Ф. Кричевський, А. Петрицький, Азовський, Садиленко, Товкачів, Падалка, Павленко, Самокиш, Григоріїв, Шульга, Сахновська, Садляр, Довгаль, Пустовійт, Наліпінська, Шавикін, Каплан, Блянк, Фрадкін і ін.

Відтак виставляються на першій Міжнародній Виставці дереворитів у Варшаві — мистці графіки підсоветської України, з яких В. Касіяна і О. Сахновську нагороджено. В Парижі 1932 р. заходами Глуценка виставляють українські мистці з підсоветської України в галереї в Віньйон. Після трагічних 1932—33 років на Україні, контакт з західними землями України майже вривається, і західні землі разом з паризькою еміграцією переживають свій замкнений окремий процес розвитку.

IV. Західньоукраїнське мистецтво та перша еміграція

Західньоукраїнські землі влилися в глибоке річище мистецької творчості приблизно 1922 р., коли до Львова прибула еміграція з східних земель. З нею прийшли молоді мистці і дехто вже відомий. Їх прізвища сьогодні — це галерея кращих мистців українського мистецтва. Був там Петро Холодний (батько), Юрій Магалецький, Василь Крижанівський, Роберт Лісовський, Леонід Перфецький, Микола Бутович, Павло Ковжун, і переїздом О. Архипенко.

Група цих мистців скоро зійшлася з місцевим мистецьким середовищем і вже таки 1922 року відкривається у Львові перша виставка „Гуртка діячів українського мистецтва”, де участь беруть такі майстри, як П. Холодний, П. Ковжун і ін. Організаторами цієї групи стають П. Холодний та М. Голубець. Організація існує до 1930 р. Завдяки їй відбулись чотири виставки, що репрезентували тодішнє мистецтво західних земель.

Щоб собі з’ясувати дійсну ситуацію, пізнати ідеї, яким жила україн-

¹⁾ Ця монографія, якої перші аркуші були вже видрукувані, була знищена і ніколи не появилася.

ська мистецька суспільність в той час, слід вказати головні осередки, де пульсує живчик тодішнього мистецького життя. Було їх кілька. Перший — це Святоюрська Гора — робітня О. Новаківського, що з 1922 р. перетворюється в школу, що вирощує нові кадри молодняка. Другий — П. Холодний, а третій — П. Ковжун. Такі мистці, як Ів. Труш, Олена Кульчицька, О. Курилас, А. Манастирський, стояли осторонь, жили особистим життям і біля них не зарисовувались ніякі форми організованого руху. В той час часто бачимо на першому плані метку постать мистецького критика та історика М. Голубця. Період від 1922 до 1930 років усім організованим мистецьким рухом, виставками, виданнями, журналами, очолюють М. Голубець, П. Холодний, та В. Залозецький.

Смерть Холодного в 1930 р. відкриває другий період, що в ньому провід мистецького життя перебирають: П. Ковжун, С. Гординський, як мистці, В. Січинський, М. Голубець та М. Драган — мистецтвознавці і критики. Ця група, орієнтуючись на сучасній течії в західній Європі, організує „Асоціацію Незалежних Українських Мистців„ (АНУМ) 1931. Біля АНУМ-у гуртуються такі мистці: П. Ковжун, М. Бутович, Я. Музика, М. Осінчук, М. Дольницька, С. Гординський, Р. Сельський, Л. Гедз, І. Іванець, О. Грищенко, М. Глущенко, Андрієнко-Нечитайло, та інші мистці — парижани, що брали участь у виставках АНУМ у Львові. Завдання АНУМ були подібні до тих, що їх голосили АРМУ і ОСМУ, звичайно, АНУМ не потребував деклямувати про марксизм і реалізм, а говорив просто вже на початку про те, що тим вільно було наприкінці. В розумінні мистецької ідеології АНУМ намагався включити українські мистецькі сили в річище сучасності, що зрештою ці сили робили і без нього. Гідна підкреслення роля АНУМ-у була в тому, що АНУМ зумів популяризувати ідеї сучасного мистецтва в інтелігентських масах та з успіхом виконувати галицький провінціалізм та відсталість. „Мистецтво” — журнал АНУМ-у, в 2-ому числі за 1932 рік пише своє „вірую” доморослим критикам і мистецьким ідеологам: „АНУМ проповідує нове українське мистецтво, АНУМ бореться з провінціалізмом, парубоцтвом, отаманщиною в мистецтві, АНУМ за творчість сучасного, освіченого мистця, АНУМ хоче бачити такого мистецького критика, щоб він доріс до сучасного укр. мистецтва, — щоб той критик був зв'язком між найширшими укр. масами і мистцями та мистецтвом, щоб був наче динамо для одних і других; мало того, щоб він був критиком, тобто співтворцем українського мистецтва”.

Ідеологію АНУМ репрезентують насамперед самі мистці своїми творами. Організатори АНУМ-у П. Ковжун і С. Гординський, як уже знаємо з попереднього про Ковжуна, спершу пропагували футуризм, а згодом кубізм, тепер (після періоду аналізу) вони стали шукати своєрідної синтези й зв'язку з кращими українськими традиціями.

На ці питання Ковжун дивився так: „Ми несемо на собі величезну відповідальність; ми завершуємо мистецтвом усю складну будову нашої культури, ми її творимо; наша праця, хоч чужа нашому громадянству сьогодні, рішуче вплине на наступне покоління”. Мистецтво він розуміє, як творчий вогонь: „Вогонь! Вогонь у малярстві, в образотворчій мистецтві — це не сюжет, не ілюстрація, не опис природи фарбами — це ані не ліричний вірш на полотні, ані не драматична дія в рисунку, ані момент діялогів, чи полотняне зеркало портрету, — це — одушевлена творцем форма і фарба. Це незмінні вартості образотворчого мистецтва, і ми

їх у першу чергу видвигаємо, розуміється, ніяк не нехтуючи її сюжетом, як чинником помічним, що його окреслюємо, як малярський сюжет”.

Про кубізм, як визнавець цієї течії, Ковжун говорить: „Кубізм — це передусім принцип ладу. Коли кубізові приписують аналізу на неко-ристь чуття, то все те лиш в ім'я ладу... Твір зближається до синтези, а далі залишається слово за мистцем. Властиво кубізм зробив найбіль-ший перелім у новочасному мистецтві, коли навчив будувати образ. То-му вважаємо кубізм найвизначнішою мистецькою подією нашої доби”.

Але Ковжун мав свої застереження проти цілковитої абстракції. „Ко-ли форму Архипенка характеризуємо, як форму зовсім абстрактного стилю, то для нас явним стане, що Архипенко, згубивши національно українську форму і традицію, як ґрунт своєї творчости, прийшов до мис-тецького гордієвого вузла. Розрубати той вузол абстрактного стилю мож-на саме національною передачею форми, національним стилем, якого треба шукати у джерелі українського мистецтва, його чистого початку, не вбитого і забрудженого фальшивими сучасними, чужими правдивому мистецтву, вимогами. Тоді нас побачать, як ми тепер бачимо старих пер-сів і японців”.

Отут Ковжун знайшов себе, а з ним ідеологічно ціла група АНУМ, що після революційних шукань почала оглядатись за стежкою, що нею пі-шов від самолю початку великий синтетик М. Бойчук, а пізніше П. Хо-лодний, творець чудових фресок у неовізантійському стилі, у каплиці св. Духа у Львові, вітражів у Волоській Церкві, та композицій картин ти-пу „Ой, у полі жито”, що поруч праць О. Новаківського, були найвищими мистецькими осягами на західніх землях України. На стежки великих українських традицій минулого завернув М. Бутович, С. Гординський і йшов туди вже раніше М. Осінчук. Ця група зуміла, на чолі з П. Ков-жуном, піднести позем української графіки на найвищий щабель, який будьколи існував на західніх землях.

Кузнями малярської освіти на захід від Збруча було п'ять центрів. У Парижі вчилась і творила наша колонія мистців: С. Борачок, В. Пере-бийніс, С. Зарицька, М. Кричевський, В. Хмелюк, В. Третьяків, Л. Пер-фецький, О. Грищенко, М. Глущенко, М. Бабій, Андрієнко-Нечитайло і ін. Ці мистці брали активну участь у виставках у Львові, на І. виставці АНУМ в 1931 р. разом із гостями — французькими та італійськими май-страми; потім у 1932 р. вони разом із Топці, Северіні та ін. італійськими та французькими майстрами виставлялись у Львові на виставці Націо-нального Музею. Організацією виставки займались у Парижі В. Перебий-ніс, та критик Лагутенко, і у Львові Директор Музею І. Свенціцький, а при першій виставці АНУМ в Парижі С. Гординський, В. Перебийніс і Лагутенко, а у Львові п. Ковжун.

Мистці паризької групи були завжди активні. Деякі з них, напр., М. Глущенко і О. Грищенко, мали впродовж 1925 до 1935 рр. по кільканад-цять індивідуальних виставок, крім цього в таких великих салонах, як „Незалежник”, „Осінньому”, „Тюільрі”, „французьких мистців”, „мистців-декораторів” і ін., можна було зустріти щороку по кілька українських імен. Твори наших мистців попадали в тих салонах, що мали 2000 - 4000 експонатів, не на останні місця, напр., Грищенка розвішувано побіч од-ного з перших французів Матіса. Коли б підрахувати всі виступи укра-їнських мистців у самому Парижі, вони йшли б у сотні. Слід згадати ще й участь українських мистців на виставках в Америці: Світова Виставка в Чикаго в 1933 р. і щорічна участь наших графіків на графічних вистав-

ках в „Музею оф Фіне Арт”, в Льос Анджелес від 1935 р. до війни. Там наші мистці отримували відзначення і нагороди. Треба згадати важливу роль АНУМ при організації і співпраці у виставках Української Графіки у Берліні 1933 р., в Празі в 1934 р. і в Римі в 1935 р. Виставки були одними з кращих успіхів українського мистецтва на чужині.

Мистці паризької школи — переважно кольористи: В. Хмелюк, С. Борачок, М. Кричевський, М. Глушенко, В. Перебийніс — це постімпресіоністи. Духовий батько цієї течії — Сезан. Малярі ставляться до природи активно, подібно, як кубісти, що виходять з „сезанізму”, але ґрунтовна різниця в тому, що кубісти за елемент будови беруть лінію і брилу, тобто чисту форму, постімпресіонізм послуговується кольором, що має показати нову синтетичну малярську форму. Ця синтетичність малярської форми набирає монументальности, як реакція проти імпресіонізму, що через аналізу кольору розбив форму і кольору і лінії.

Експресіонізм заступає в Парижі О. Грищенко. Він — виразник течії, що теж була в опозиції до імпресіонізму, що не могла йому пробачити дрібномишанського, натуралістичного розуміння форми, того, що в імпресіонізмі під аналітично розпорошеними кольорами зберігано реалістичний характер об'єктивної природи. Експресіоніст деформує природу, він її так перебудовує, щоб показати свій внутрішній стан, своє розуміння природи. Його характеризує динаміз та інтуїтивізм і він намагається показати не тільки стан мистця, але і внутрішню істоту речі. Тому творчість Грищенка — протиставлення спокою й тиші імпресіоністів, невгамована стихія, вияв напруження сил природи, що їх вичуває мистець в собі, як і у всьому космосі.

М. Бабій — єдиний з парижан неоклясик. Він шукає рівноваги поміж формою і кольором, хоч часто на некористь кольорів. Бабій — маляр портрету і його стиль дає йому можливість шукати підстав композиції не абстрактної, але річової, зрівноваженої.

Слід згадати наприкінці таку постать паризької школи, як Андрієнко-Нечитайло. Він ілюструє собою тенденції європейського кубізму, а згодом сюрреалізму. Його кубізм ґрунтовно відрізняється від футурокубізму Ковжуна, Коли Ковжун більше графік, Андрієнко — декоратор, конструктор і архітектор форми. Він у своєму кубізмі класичний і дуже близько підходить до форм таких кубістів, як Пікассо, Метсенже і ін. Він творить власні форми кубізму з третім виміром, використовуючи перспективу, щоб таким способом дати зразкові розв'язання модерної театральної декорації. Його натюрморти і композиції побудовані на засаді сюрреалізму, стилю, що зумів форми реальних предметів пов'язати з закладами абстрактности композицій, за досвідом кубістів творити композиції, повні символів, реалістичного змісту і сюжетности.

Париж відвідували ще такі мистці, як М. Мороз, С. Гординський, В. Дядинок, С. Луцик і В. Ласовський. Мистці цієї групи належать до кращих учнів школи О. Новаківського, що дала українському мистецькому світові дуже цікавих та енергійних мистців, що перебирають ініціативу у свої руки майже в усіх центрах мистецького руху на західних землях. Мусимо тут з великою вдячністю згадати педагогічну роль О. Новаківського, що на цьому боці Збруча відіграв не меншу роль, пропорційну до умов, як Київська Академія, а згодом Інститут з такими виховниками, як Бойчук і інші на схід від Збруча.

Олекса Новаківський, як мистець, настільки самобутній, що його не можна порівнювати ні з ким іншим. Імпресіоніст і реаліст у перших пра-

цях, у пізніших своїх композиціях він показав своєрідний ісимволічний експресіонізм, що вмів погодити реальний та абстрактний світ чисто малярськими засобами. Його своєрідність була така велика й органічна, що слабким індивідуальностям забирала власне обличчя та особисту ініціативу. З другого боку він умів відкрити стільки любови і посвяти мистецтву у своїх учнів, що вони ставали фанатиками лінії і барви не менше, ніж мистці епохи Ренесансу. Новаківський, як і Холодний, був індивідуальністю, що сам творив течію і не міг безкритично сприймати новини з заходу. Він дивився на них, як на проминаючий засіб революційної хірургії, що була потрібна для хворих, почувавши себе належним до раси таких майстрів, як мистці Ренесансу з Венеції та Голландії. Він дивився на революціонерів модних течій, як на варварів. Замикався у своїй роботі тільки з учнями, а на войовничі вигук модерністів відповідав словами великого математика: „Нолі тангере ціркульос меос”.

Тимто Новаківський стояв осторонь АНУМ, творячи свій власний рух, свою школу.

О. Новаківський та його школа відіграли в українському мистецтві особливу роль. Активна постава мистецтва О. Новаківського та його визначніших учнів творять певного роду школу інтуїтивного сприймання світу. Мистецький активізм Новаківського — більше вольового наставлення, як інтелектуального. Це малярство було і є відзеркаленням атавістичних сил українського „вітаїзму”. Це мистецтво найкраще ілюструє „волонтаризм” українського націоналізму 30-х років. І тут, мабуть, треба шукати причин колюсальної популярности О. Новаківського серед найширших мас громадянства західної України.

Цієї популярности не мав П. Холодний, що йшов дорогами подібними до тих, на які вказував М. Бойчук. Врівноваженість, синтеза, інтуїції та інтелект, глибокий традиціоналізм — все це форми, що були далекі для революційного націоналізму українського етносу, як і інтернаціональної мистецької революції заходу.

Неповторна оригінальність О. Новаківського як мистця, була його єдиною хвилю, як педагога. Хто мав подібну вдачу, хто вмів по-своєму інтуїцією і волею здобувати світ (як М. Мороз), той йшов із Новаківським поруч, висловлюючись по-своєму. Хто (як С. Гординський) йшов за голосом інтелекту, нав'язував контакт із новими західними течіями, хто ед-нав одне з одним, — попадав (як В. Дядинок) у стилізацію, а інші наосліп наслідували учителя (як В. Конаш), або нових учителів. Школа поставала в другій половині 20-х років у Львові, дякуючи моральній і матеріяльній опіці Митрополита Андрея гр. Шептицького, основника Національного Музею та опікуна мистецтва і мистців на західних землях.

Вже в 1926 р. школа організує першу свою виставку в Академічному Домі. Участь беруть учні: М. Мороз, С. Гординський, Р. Чорній, В. Іванюх, С. Луцик, О. Козакевич, В. Дядинок, О. Плешкан, В. Ласовський, Рудакевич, Синиця, Дунаєвський і ін. Друга виставка відкривається в 1928 р. знову в Академічному Домі у Львові. З нових вже учнів виступили: А. Малюца, С. Гебус, Друченко і Гриценко, решта ці самі, що на першій. 1929 р. відбулась остання виставка учнів школи О. Новаківського, а вже в 1930 на 31 колишні учні творять групу „Новаківців”, що організує мандрівну виставку, відвідуючи такі міста, як Коломия, Станиславів, Дрогобич, Самбір, Перемишль, Теревовля та Тернопіль. Тут до групи „Новаківців” прилучилась група „парижан”. В 1932 на 1933 постає група „Руб” з колишніх учнів школи Новаківського, а згодом „Українське То-

вариство Прихильників Мистецтва” під опікою і за ініціативою О. Новаківського, його учнів та Митрополита Андрея Шептицького.

Завданням нової організації було створити умови для розвитку українського мистецтва, влаштовувати виставки, видавати журнали і книжки. Коли АНУМ видавав журнал „Мистецтво”, УТПМ видало журнал „Карби”. АНУМ видав серію монографій (О. Гриценко, М. Глущенко, Л. Гедз, Андрієнко-Нечитайло, О. Кульчицька, О. Сахновська, та „Екслібріс”, збірник 80 книж. знаків понад 20-ти українських графіків). Редагували та писали тексти: П. Ковжун, С. Гординський, М. Голубець, М. Осінчук, М. Драган, В. Січинський та інші. З ініціативи УТПМ з’явилась монографія про О. Новаківського з текстом В. Залозецького. Крім цих видань, виходили різні журнали, альманахи, вісники, куди писали на різні мистецькі теми мистці та критики: С. Гординський, П. Ковжун, С. Луцик, М. Драган, М. Голубець, В. Січинський, В. Залозецький, М. Островерха, К. Федорович-Малицька та інші. З організаторів мистецького життя назовемо: С. Гординського, П. Ковжуна, і ін. Їм треба завдячувати, що мистецький рух західніх земель із малих провінційних галицьких містечок вийшов на широкий шлях мистецьких столиць і треба визнати, що це виконано вміло, перекидаючи міст зв’язку в найбільші центри західноєвропейської культури. Оцими мостами лучби були три вже згадані мистецькі виставки, АНУМ, виставки Національного Музею та Українського Товариства Прихильників Мистецтва, не кажучи про виставки персональні (Олени Кульчицької, Л. Гедза, М. Глуценка, О. Гриценка, групи молодих та ін.).

Українське Товариство Прихильників Мистецтва зорганізувало три виставки. Про першу вже згадувано. Друга виставка відбулася у Львові 1932 р. в залах Наукового Товариства ім. Шевченка. Участь взяли мистці — „парижани” — українці, Новаківський, та члени групи „РУВ”. Третя виставка, що відбулася в 1934 р., була заступлена групою „РУВ” та майже всіма мистцями, крім групи АНУМ.

Менші групи українських мистців гуртувались у Празі, Варшаві, та Кракові. В Празі існувала „Українська Студія Пластичного Мистецтва” з учительським складом: Малярство — проф. І. Кулець, різьба — Стаховський, графіка — Р. Лісовський. Поруч згаданих працювали там мистець Мако та проф. Д. Антонович, історик мистецтва, за редакцією якого з’явився цикл окремих монографічних статей про мистців: М. Башкірцеву, Д. Безперчого, Т. Войчука, С. Васильківського, П. Левченка, О. Мурашка, І. Похитосова, М. Сосенка, Я. Станиславського. Книжечки вийшли під маркою „Видавництво Української Молоді”, серія „Майстри Українського Мистецтва”.

У Варшаві постали дві мистецькі організації: група „Спокій”, під кермуванням мистця П. Мегики, та філія львівського АНУМ. При першій гуртувались мистці старші, традиційних напрямів (П. П. Холодний, неоклясик, добрий графік та ілюстратор, Н. Хасевич і П. Мегик — стилізатори, Шатківський і імпресіоніст, Н. Тищенко, П. Андрусів, Дунаєвський та ін.). При другій — модерністи — академічна молодь, провідником якої був студент В. Гавран — експресіоніст. Туди належали: В. Валяс, — один з кращих сучасних графіків, маляр і декоратор Б. Доманик, О. Ліщинський та В. Манастирський — два визначні постімпресіоністи і ін.

В Кракові існувала група „Зарево”. Вона об’єднувала старших мистців (Н. Мілян — скульптор — неоклясик, А. Наконечний — маляр-стилізатор і Ірина Шухевич, як рівнож студентів Академії Мистецтв (В. Про-

дан, Д. Іванцев, постімпресіоніст, і тої ж школи: М. Кміт, Ю. Кульчицький — графік та скульптори: Г. Крук, Н. Кисілевський, Н. Черешньовський, і М. Новицька і ін.). Усі ці гуртки не налічували понад 10 до 30 мистців і студентів. Вони творили своє мистецьке середовище, влаштовували виставки, а часто брали участь і в репрезентативних львівських виставках. Вони були сталим джерелом, звідкіля поповнювались кадри українських мистців західніх земель України. Середовище празької групи виловило молоді сили, як графіки та ілюстратори: Галина Мазепа та Тетяна Мазепа й скульптори: Є. Скоропадська і Н. Левицька.

Підсумовуючи загальний стан мистецького життя на західніх землях, треба підкреслити високий розвиток книжкової графіки, та ілюстрації.

Поруч П. Ковжуна, С. Гординського, О. Кульчицької, Л. Лісовського, П. П. Холодного, М. Бутовича, з'являються нові сили: Е. Козак, М. Левицький, А. Малюца, В. Баляс; час-від-часу виступали і старші мистці, як О. Сорохтей і О. Курилас. Завдяки цьому рухові підноситься якість ілюстрації дитячої літератури, журналів та взагалі зовнішній вигляд української преси та книжки. Не можна помінути монументального зокрема церковно-декоративного малярства. Тут, крім уже згаданого П. Холодного, вирізнявся П. Ковжун та М. Осінчук. Їм завдячують деякі церкви, як львівської Богословської Академії, в Куликові, Озірній, Сокалі, Замкові, Долині, Миклашеві, Наконечнім, Калуші та інших, кращі зразки сучасної української поліхромії. Найслабше виступає в цей період скульптура: А. Коверко та С. Литвиненко майже самотні. Вони виконували замовлення свого часу, і їм завдячуємо такі пам'ятники, як Митрополита Андрея Шептицького у Львові — (Коверко), та Івана Франка — теж у Львові (Литвиненка). Пізніше появляється А. Павлось.

V. Українське мистецтво підсоветської України в період соцреалізму.

В листі П. Ковжуна до С. Гординського, видрукованому в монографії останнього, коли цей перший виїхав у західню Європу зазнайомитись безпосередньо з мистецтвом різних її народів (Рим, березень 1931 р.), читаємо: „В Празі бачив виставку сучасного французького мистецтва. Зробила на мене вражіння кольосальної малярської культури, випещеної до можливих границь, серйозної, глибокої. Така сама виставка у Відні. Норвежці — уже не те. Норвезьці куди менше культурні, і тяжкі та тяжкодумні. Були там речі цікаві і формою і змістом, лише норвежці зовсім не чують кольору. Взагалі кольорами просто таки не вміють оперувати. Стара римська архітектура цікава, але малярства в Римі не знайшов, ні Рафаель, ні Мікель Анджельо мене цілком не захопили. Я подивляю в них майстерність та віртуозність, та не знаходжу в них ні кольору, ні форми. Іполіт Тен нічого мені не помагає, лише мене нервує своєю жуйкою і розповіданням різних байок та нісєтниць”. Після 4 років виїздить туди С. Гординський і погоджується з Ковжуном. „Ковжун слухно доказував, що ватиканські фрески обидвох згаданих майстрів своїм відхилом уже на деякий реалізм втрачають багато із свого чистого образотворчого характеру...”, „ватиканські фрески Рафаеля і Сикстинська Каплиця Мікель-Анджельо, як цілість, не роблять і десятої частини того вражіння, що будь-яка мозаїка з венецького Сан Марко, чи римських, або фльорентійських старих церков”.

Оці думки П. Ковжуна та С. Гординського, їх зустріч з чужим середовищем, перше вражіння і реакція ілюструють якнайкраще поставу української культури до культур інших народів. Перше, що їх прикро вражає

— це реалізм нордійських народів та італійців. Радо вітають кольористів — французів та ранніх італійців з їх площинним — монументальним малярством. Коли до їх опінії додамо думки М. Бойчука, який найвище ставив Джотто і мовчки проходив повз Рафаеля та Леонарда, ми маємо образ — осуд теоретиків українського мистецтва та мистців, однаковість якого відзеркалює український смак, ментальність, характер духовости та самобутність української культури. Існує лучба в проблемах образотворчого мистецтва поміж духовістю Франції та України нашої сучасности, а нордійський світ — Німеччина, Польща, Росія та Скандинавія — зв'язуються спільним реалістичним розумінням мистецької проблематики. Німецький символізм реалістичної форми, реалістичний псевдокласицизм та націонал-соціалістичний натуралізм близькі, як рідні брати, до російсько-советського соцреалізму. До стилів цього роду французи мають не менше погорди, як їх мають українці: „Натуралізм, коли конче запаскудиммо життя”.

В сучасному мистецькому світі, такому багатому на індивідуальності, немає майже ніяких прізвищ, що їх дали нордійські народи. Немає норвежців, німців, росіян і поляків, але є великі французи, є деякі італійці, еспанці і є південні динарські слов'яни — є Архипенко, є Мештровіч, Нарбут і Войчук. Бо Париж і Україна — південь, Берлін і Москва — північ. Їх мови різні і вони одні одних не розуміють і виключають. Оце протиставлення блискуче передає словами редактора Карка М. Хвильовий: „Григорій Савич, Владимир Ільїч, Николай Романович, Тарас Григорович, і єсть у цьому якась північна солодкість, упертість і калузькі нетрі, і Іван Калита, і московська сила — велика велетенська, фатальна, від варязьких гостей йде. І нема тут вишневих садків.” А над Україною в той час Карк бачить дим: „Подумав, що над Україною завжди був дим, і вся вона задимилась у повстаннях, задимилась у муках, огонь ішов десь у землю, тільки на Дінці спокійно думали і упирались у небо димарі. І був огонь і теж — велика-велетенська сила, фатальна, тільки від варязьких гостей вона не йшла”. Дві велитенські фатальні сили, що наступають, що одна одну заперечують, бо одна в одній не вміщається.

Коли хтось зводить всю проблематику соцреалізму, советського мистецтва до марксизму, або до матеріалізму, то він вульґаризує проблему, він не розуміє причин ліквідації не тільки української літератури і мистецтва, але і українства, як національного руху, що в різних формах поступово йде наперед.

Візімо класичний приклад школу монументалістів. Ось слова Седлера: „Револуційна стихія враз пред'явила рахунок вимог до художників, заставивши їх покинути мольберти й взятися за мури будинків, вулиці й плякати. Серед цих робіт і необхідно визначити працю й колективу Бойчука. Пригадується: табір червоноармійців, червоні і білі, інтернаціонал, робітники б'ють „гідру” контрреволюції. Треба при цім вказати на глибоку їх реальність” („Життя і революція”). Додаймо від себе, що портрети Кооперативного Інституту — це портрети ніяких націоналістичних діячів. Колектив Бойчука подав передусім портрети Леніна, Маркса, Енгельса, Овена, і ін. творців марксистської церкви. Колектив Бойчука виконав замовлення „соціалістичного будівництва” та побуту советської доби. Самі сюжети говорять за себе: „Свято врожаю”, „Індустріялізація”, „Фізкультура і спорт” і ін. Ці праці припадають на час ліквідування фізичної сили українства в 1933-34 роки. Вивіска мистецтва інтернаціонального змістом, а національного формою, ще використовувалась хоча апо-

толи та жерці марксизму починали розуміти абсурдальність своїх теорій, змісту й форми. Інтернаціональний сюжет, советський побут, пролетарсько-комуністична тематика, не створили інтернаціонального змісту. За національним формою мистецтвом появився національний український зміст, що створив національну форму монументалістів. Перед жерцями правдивості лінії виринала дилема, або скапітулювати в проблематиці змісту і форми, зректися матеріалістичної концепції, стосунків змісту і форми, визнати органічність української духовості та культури, визнати безпідставність проголошення класовості культур, — або ліквідувати монументалістів і М. Бойчука.

Наперед заарештовано М. Бойчука і заслано на північ. Монументалістам вказано шлях каяття. Але жадні поступки в напрямі реалізму не допомогли. Згодом заарештовано В. Седляра, Падалку та інших. Вкінці осталися деякі жінки-учні, що стояли далі від руху, були менше відомі, або виїхали з України.

Може буде підозріння, що всеж таки вони могли бути політично зв'язані з якимсь рухом і їх тому ліквідовано. Але цей аргумент відпаде, коли відкриємо корінь причин. Після арештувань Бойчуків в 1937 р., усі фрески були спершу закриті сукном, образи зняті і знищені, згодом фрески були зіскрабані з стін і замальовані. Доля їхня була така сама, як Видубицького Манастиря, Михайлівського Собору, останків Херсонесу та інших пам'яток культури України, її відрубності, її стихійної сили, що „від варязьких гостей вона не йшла”.

Про трагедію монументальної школи М. Бойчука сучасник згадує так: „Ми лише можемо з певністю сказати, ніхто з них не був ворогом ані советської влади, і, тим більше, українського народу. Висунуте проти М. Бойчука обвинувачення до смішного наївне („малював образи і переховував їх, вихованець Митрополита Шептицького, буржуазний націоналіст і фашистський агент)”. Більше того, здебільшого учні школи склалися з молоді, яка навіть не знала іншого режиму, аніж советський.

Ліквідуючи національну форму і національний зміст, жерці марксистського ідола Москви, дозволяли українцям дещо поласувати тематикою національної побутовщини, перестерігаючи, щоб з рамок російського соцреалізму національних московських мистців — не виходити. Ця тактика мала свою жорстоку аналогію в театрі, де на зміну Л. Курбаса („Березолю”) прийшов тзв. масовий театр Г. Юри, відчищений від усього індивідуального, або ж повернувся на сцену знову гопак, шаровари та народницько-малоросійський примітив, яким з одного боку треба було вбити державницьке почуття, та завернути до часів українофільства, з другого боку, виплекати комплекс меншевартості, почуття провінційності української культури, її поему, що не виходив би поза колгосп, і тим довести, що українство — це одна цікава галузка багатого і широкого советського, „вообще российского” народу й його культури. Самокиш малює „Бій під Жовтими Водами”, Корнійчук каже Хмельницькому топтати польські прапори, але „форма” їх творчості не лякає Москви. Якщо тут форма соцреалістична, тобто мистецька мова та сама, що в Москві, то дещо відмінний сюжет пояснити можна легко, а це пояснення — це рефрен, що стало повторюється. Великі ті, що об'єднували, прокляті ті, що роз'єднували. Проклятий М. Бойчук, проклятий Л. Курбас, проклятий М. Куліш, проклятий Мазепа. „І єсть у цьому якась північна солодкість, упертість і калузькі нетри і Іван Калита, і московська сила — велика велетенська, фатальна, від варязьких гостей йде”.

Можна сміливо назвати цей зудар найбільшою боротьбою культур двох рас, яку знає історія нашої планети. Боротьба йде у всіх ділянках життя, всіма засобами: форми життя, господарства, устрою, філософії, етики, моралі, стилю боротьби, літератури, мистецтва, музики, світоглядів. Це най-тотальніша війна, що неутралітету не лишає навіть мертвим.

Останню фазу проілюструємо статтею Л. Владича: „Про історичну картину, надмірне замилювання давниною і національну обмеженість” („Радянське мистецтво” — орган кінематографії УСССР і комітету в справах мистецтв при раді міністрів УСССР Нр. 38/76, 17. вересня 1946 р.).

„Репін був живим втіленням братерської єдності російської і української культур. Він є законною гордістю нашого народу, бо поруч зі Щепкіним, Гоголем, Короленком, збагатив своєю творчістю велику російську культуру й одночасно, глибоко і плідотно впливаючи на культуру українську, відіграв вирішальну роль у її розвитку. Українець з походження — Репін на все життя зберіг щире любов до народу, з якого вийшов. Але почуття національної відокремленості, національної обмеженості, були чужі йому. І тим більше чужі, йому були одверто націоналістичні спрямування групи тогочасної буржуазії української інтелігенції, що намагалася накинути великому художникові свої націоналістичні погляди. Нагадаємо маловідомий епізод з біографії Репіна, що яскраво характеризує вороже ставлення великого художника до націоналістичних ідей групи його „земляків”. В 1896 р. історик Д. Яворницький, відомий своїми буржуазно-націоналістичними поглядами, запропонував Репіну сюжет для картини з історії українського народу. За його словами — „ширшого розміру і глибшого значення, ніж „Запорожці”. Мова йшла про раду шведського короля Карла XII, Мазепи і Гордієнка про те, якби їм подолати царя Петра, поділити Росію між Швецією і Польщею, а Україну зробити зовсім самостійною державою”. Репін відмовився категорично від цієї теми та відповів Яворницькому листом: „Мені стало невимовно сумно — писав Репін 4 квітня 1896 р. — коли ви стали вихвалити свій сюжет. Я не розумію сенсу в значенні цього сюжету тепер, а тоді він був мені також огидний і вартий тільки негативного ставлення до нього. Ні, я руська людина, кривити душею не можу, я ума не докладу, що ви знаходите значного в запорожцях, що промахнулись у зраді, у віроломстві”. Під цим листом великого мистця міг би підписатися кожний з радянських художників. Однак саме цієї ідейної принциповості, на жаль, не вистачає деяким нашим художникам, що вселяко проклямають свою вірність репінським реалістичним традиціям.

„Маємо на увазі останні твори І. Шульги, і, зокрема його картину „Пісня Запорожців”. Шульга створив картину, прямо протилежну своєю ідеєю репінським „Запорожцям”. Картину Шульги проймає почуття хоробливого смутку, немов розрахованого тільки на те, щоб викликати у глядача тугу за давнім безповоротним минулим. Картина Г. Світлицького „Рідний Край” не є картиною на історичну тему, вона ніби присвячена сучасній Україні, проте художник, що мислить архаїчними образами, виступає, як співець України. Що спільного є між сучасною Україною і „Рідним краєм” Г. Світлицького? І пейзаж, що відводить нас у „вишневі садки”, і дівчина у вінку зі штучних квітів, яка має символізувати Україну, а насправді ніби запрошена зі старовинної української оперети, — аж ніяк не сучасні. Марним є виправдання, що художник залишається вірний традиціям Куїнджі з його тенденціями до романтичного ідеалізування українського пейзажу. Таке мислення архаїчними образами приводить художника до оспівуван-

ня України давньої, до національної обмежености, реакційної і чужої передовому радянському мистецтву.

„Справді, що сучасного є в „Селянському подвір'ї О. Шишка? Це якась занедбана пустка, а не хата сучасного селянина — колгоспника. Невже не бачить С. Шишко нових хат, нових сіл, що виростають на згарищах, залишених по собі німецькими загарбниками?

„Яскравим прикладом національної обмежености є ліричні пейзажі В. Мироненка, об'єднані ним у серію під багатозначною назвою „Моя Україна”. Дивлячись на ці річечки з похиленими, гнилими містками, на тихі болотця в тіні верб, на старі церковки, на задньому плані, дивуєшся, де вищукує художник ці забуті, закинуті кутки. Коли ближче роздивитися гравіри В. Мироненка, впадає в око одна їх риса: в його аркушах на диво часто повторяється та сама стара верба, яку він штучно переносить з однієї грав'юри в іншу, ніби якийсь символ українсько-національного пейзажу. Отже, твори В. Мироненка не є наслідком його спостереження натури, а плодом його творчої уяви.

„Аполітичність, безідейність, відхід від сучасної дійсности, безпринциповість у виборі історичних сюжетів, надмірне і хворобливе романтизування сивої давнини, мислення архаїчними образами естетичне замилювання нехарактерними, нетиповими для сучасного образу нашої країни, закинутими куточками означають відхід художника від прогресивних ідей передового радянського мистецтва і створюють, зокрема сприятливий ґрунт для відродження ворожих нам буржуазних, націоналістичних впливів”.

Остання дія драми закінчена. Побутовий реквізит можна здати в архів. Треба туди скинути „вишневі садки”, „верби”, „дівочі вінки” навіть „старі хатки з сивої давнини”. Після ліквідації України у її національній формі та змісті, прийшла ліквідація навіть її старого побуту в сюжеті. „Національне” може вже бути і формою і змістом тільки російське. В30-ліття жовтневої революції Москва проголосила Україні старий вирок: Не било, нет і бить не может”.
(Кінець буде).

Василь Катран

Хмельницький чи Барабаш

Хмельницький:

„Ей козаки, діти, друзі — молодці
„Прошу я вас, добре дбайте,
„На ляцькі табури наїзджайте,
„Ляцькі табури на три часті розбивайте,
„Ляхів, мостивих панів, у пень рубайте,
„Кров їх ляцьку у полі з жовтим піском
змішайте...”

Барабаш:

„Ей, пане куме, пане Хмельницький, пане писарю військовий,
„Нащо нам козакам, козацькі порядки давати?
„Чи не лучше нам із ляхами, з мостивими панамі,
„З упокоєм хліб, сіль по вік вічний уживати?

(З думи про Хмельницького)

„Товарищі! Разрешіте мне подняти еще один последний тост. Я хотел бы поднять тост за здоров'є нашего советского народа і прежде всего за здоров'є русского народа. Я пью за здоров'є русского народа потому, что он является наиболее выдающейся нацией из всех наций, входящих в состав Советского Союза... Иной народ мог бы сказать своему правительству: вы не оправдали наших ожиданий, уходите проч. Мы поставим другое правительство...”

Ці слова Сталіна не новина для нашого читача. Їх повторювала преса неодноразово і наша, і чужа, місцева і закордонна. Повторювали багато разів, інтерпретуючи її по різному, але майже всі сходились на одному, що після війни в СРСР більше нема марксизму, лєнінізму, а є лише сталінізм з його неприхованою московською суттю.

Ми ж пригадуємо цю тостову промову Сталіна майже по трьох роках по її виголошенні зовсім не для того, щоб заперечувати інтерпретаторам. Хоча, на нашу думку, політика московської суті, не перериваючись ні на момент, тягнеться від Івана IV. через усіх імператорів, Олексіїв, Петрів, Катерин, Олександрів і Микол до диктаторів Лєніних і Сталіних, як одна суцільна лінія московської політики. Але підкреслюємо, ми не маємо наміру тут сперечатися з якими не було б інтерпретаторами — „вольному воля — спасенному рай”.

Не збираємося ми також полемізувати і з автором тосту, що московська нація і справді є „самой выдающейся”. В твердженні Сталіна годі шукати ґрунтовних доказів. Є твердження і „правовірні” мусять приймати його за істину, за мудрість, мусять оплескувати і називати обов'язково „історичним”.

Ми ж не зачисляємо себе до „правовірних”, а тому, не боючись, можемо висловити свою думку.

З Сталіновим твердженням, що московська нація є „найвизначнішою нацією”, нам нема чого сперечатися, бо як кажуть — „не те гарне, що гарне, а що кому подобається”. Нічого не маємо ми й проти „правовірних” „Известій”, „Правди” і тисяч інших друкованих аркушів у Советському Союзі, що Сталінова характеристика московської нації є „історичною”, бо в Советському Союзі і історія не є щось монументальне, сталє, і, як незаперечний доказ істини, непорушна, — а й історія там, як і та „расейская берьозка” гнеться туди, куди хоче її нагнути північний вітер. А потім ще, як розуміти історичність? Якщо розуміти це означення в тому сенсі, що цю характеристику повторювали вже й раніше до Сталіна всякі імператори, а також і ще один генералісімус (Суворов) і так само на банкеті, за чаркою „горькой”, то „правовірні” мають рацію, коли називають її „історичною”. Але, правда, раніше не говорили найважливішого, а саме: „Иной народ мог бы сказать своему правительству: вы не оправдали наших ожиданий, уходите прочь, мы поставим другое правительство”.

Цього до Сталіна ніхто, ні з імператорів, ні з генералісімусів, не говорив. Можливо, по скудності ума, не додумувалися до такої „глибинної мудрости”, або ж, як казав Салтиков-Щедрін: „За ненадобностью опускается”.

Ми ж, знаючи, що кожна оцінка виникає, як певний висновок після порівнянь чогось до чогось, певні, що, даючи оцінку московській нації, Сталін мав на увазі ще й якусь націю до порівняння. Яка саме нація служила Сталінові, як протилежність московській при порівнянні, не трудно буде відгадати, коли пригадаємо собі загальні обставини тих часів, коли прорікались ці „історичні” мудрості.

24. травня 1945 р. це той час, коли вже відгреміли військові симфонії на всіх офіційних фронтах і тисячами салютів прокотилась по всьому Со-

ветському Союзі радість перемоги, коли сп'янілий від щастя світ славо-словив Сталіна, „рускаво человека“, коли у Будапешті, Празі й Варшаві відкривали пам'ятники „во славу рускаво воїна — освободителя“, коли навіть в Америці продумували проекти пам'ятників цьому ж самому воїнові, щоб ними прикрашувати площі американських міст. Але на просторах від Карпат по Одесу і Крим цей самий „победоносний советській воїн“ примушений ще був зводити бої з незною і невідомою ще в той час світові Українською Повстанчою Армією. „Победоносний воїн“ мусів кривавитись у себе „дома“ і короткими звідомленнями про зірвання ешелонів, про сотні вбитих і пораних затьмарювати радість перемоги советському народові, а Сталінові нагадувати, що та нація, яку він приборкує тюрмами й засланнями, розстрілами й голодом, нація, якої навіть територія за його — сталінським пляні приборкання майже спустіла під час „вітчизняної війни“, не тільки не приборкана, а ще має навіть сміливість воювати з ним.

От тому безпомилково можна твердити, що, як яскраву протилежність до „самой выдающейся“, з її московськими властивостями, Сталін мав на увазі саме українську націю з її українськими властивостями.

На цьому ж місці треба ствердити, що Сталін, не вважаючи на свій, так би мовити, ортодоксальний матеріялістичний світогляд, у питаннях нації стоїть на позиціях більш ідеалістичних, ніж деякі наші „спечені“ в еміграційних печах ідеологи ідеалізму, що декларативно зводять бій з матеріялізмом, а фактично є його adeptами. Бо вони, (ідеологи) до цього часу не зрозуміють того, що зрозумів Сталін, давно, а саме, що поведінкою нації керує не мова, не віра, чи невір'я, і навіть не традиції, бо ці елементи нації ще не є ознакою нації, а є лише витвором головної ознаки нації — її духа, так само, як його ознакою є й культура в її окремішності, в її одноразовості і неповторності в цілій синтезі нації „Живих, Мертвих і Непороджених“.

І маючи на увазі дух нації, Сталін і виніс свою оцінку московській нації, бо він знає, тільки спираючись на дух московської нації, його попередники розбудували велику російську імперію, підбивши і прив'язавши міцними ланцюгами до Москви десятки інших націй. Сталін знає, що тільки спираючись на дух московської нації, прийшла „победоносная октябрьская революція 1917 года“, яка посадила на імператорський трон Леніна, а потім його — Сталіна. Сталін знає, що духу московської нації, і лише йому, він буде завдячувати, коли протягне свою руку з одної шостої, щоб заволодіти п'ятьма шостими світу, бо знає, що ця „самая выдающаяся із всех націй входящих в состав Советского Союза“, єдина, що поруч з танками, літаками і ракетною зброєю буде виконувати роллю живого, бездушного і бездумного тарана. Всі ж інші нації, починаючи від найнепокірнішої — української — і кінчаючи його ж таки рідною нацією грузинською, до цього не будуть надаватись, бо перебуваючи в стані перманентної боротьби за свою незалежність, потребують зараз, а на випадок зудару СРСР з „світом“, будуть потребувати ще більше цього ж самого тарана — московської нації для приборкання самих себе, для придушення, як „непослушних“, що хочуть вирватися з „повіновенія“.

Сталін розуміє, що, не вважаючи на дуже близьке географічне положення українського і московського народів, ці дві нації належать до діаметрально протилежних національних груп і лише історичне непорозуміння могло звести їх жити в одній державі. Сталін — матеріяліст, але розуміє, що московська нація є нацією, в якій керма, або ж провідна верства утворювалася протягом століть і утворилася не шляхом еманції, тобто

виділенням ліпших із числа нації, а шляхом перетоплення різнонаціональних первнів, на московському духовому ґрунті, бо й сам він — Джуґашвілі — грузин, попав у диктатори російської імперії лише завдяки цій химерній властивості російської нації.

І Сталін це розуміє, як розумів це й цар Микола I., коли на одному банкеті знайомив чужинецьких послів із своєю провідною верхівкою (цитую з пам'яті за Ю. Липою з його книги „Розподіл Росії”): — Ви гадаєте”, питає цар, — що це Росія? Нічого подібного! Це ось данець, це німець, той он поляк, той грузин, а той он татарин”.

І от оці німці, данці, поляки, грузини, татари у своїй сумі і творять провідну верству московської нації, а сама московська нація це — пасивний низ, без претензій мати участь у владі, в кермі, так сказати б, легкій до ведення, до кермування ним, до панування над ним!

Провідна верства, що повстає на терені духовости низу, переймає всі властивості низу у відношенні до володаря — хана, царя, диктатора, а тому вона слухняно виконує владу, як верхівка над масою — низом. Їй не знані глибокі, трагічні потрясення, бо новий володар, що проповідуватиме нову „правду”, буде завжди її єдиним джерелом.

На місце царя з його культом православ'я сіли диктатори — Ленін, а потім Сталін з культом атеїзму, і московський низ безболізно приймає цю зміну правд і так само, як колись в ім'я православ'я, спокутуючи якийсь гріх, бив по триста поклонів перед образом Христа і з гордістю ходив по Європі і по Балканах, проливаючи ріки крові в ім'я цього ж самого Христа, потім пішов і проливав такі ж ріки крові в ім'я „леніно-сталінського атеїзму — проти Христа. І хай завтра на місце Сталіна якимсь чудом сяде знову цар з його правдою російського православ'я, московська нація знову забуде леніно-сталінську правду і прийме правду царську.

Ця властивість московської нації і є причиною могутности російської держави і за цю властивість московська нація одержала від Сталіна епітет „самой выдающейся”.

Протягом сторіч верхівка московської нації, цей стоп з німців, данців, поляків, грузинів, татар і тд. докладав і докладає всіх зусиль, щоб українську націю підстригти під московську макітерку, одягти її в московські „лапті”, знівелювати її з московським слухняним низом, тобто вбити в українській нації духа Хмельницького з його прагненням об'єднання всієї нації для досягнення загально-національних дібр і справедливости, а замінити його духом Барабаша, задовольнитись особистим добробутом і в ньому вбачати вищу справедливість.

Російська провідна верства, прагнучи українську націю зробити мільйонноголовим табуном барабашів, впорскувала в її душу великими дозами прояви московського духу, думаючи таким чином запліднити українську духовість властивостями московської нації, тобто примусити українську націю зректися своєї правди і за матеріяльні вигоди признавати єдину правду, правду володаря.

Вся та безліч соціальних ідей, що їх експортувала Москва (звичайно її провідна верства) на Україні, виходячи з матеріялістичного світогляду „буття породжує свідомість”, мала на меті перетопити українську націю в московський, легкий до панування над собою низ. І от протягом майже трьох соток літ Москва змагала до цього, робила, що могла, все, що було в її силі, і все ж таки українська нація і досі є нацією Хмельницького, а не Барабаша. Лишилась українською нацією, а не московським низом.

В чому ж сила української нації? А сила її в її відпорності проти всього, що є чужим її духу. Українська нація не може прийняти того, що їй невластиве. Правда, те, чи інше покоління, захопившись новизною імпортованих ідей, може прийняти їх собі, але наступне покоління ці ідеї заперчить і відкине, як не на себе пошитий кожух, відкине, як відкидає голуб із свого гнізда підкинуте чуже яйце.

Цим і пояснюється той факт, що син Григорія Петровського (старости українського) — розстріляний, як учасник змови проти Сталіна. Цим пояснюється й те, що сини багатьох сучасних високопоставлених вельмож українського походження перебувають сьогодні в рядах УПА. Цим пояснюється і зречення Кравченком радянського вельможства і перехід його в ряди, нехай покищо борців проти Сталіна, як проти рабської системи. Але завтра, якщо не він сам, то його діти будуть боротися вже за правду, що її розуміння висуває їх національний дух. Бо й Кравченко зрікся свого вельможства не під тиском загальнолюдського почуття відрази до несправедливостей, а під тиском українського розуміння правди. Як Гоголь у літературі не мав сили подолати (хоч і намагався) свого національного „Я”, так само Кравченко в політиці не зміг його подолати, хоча також намагався. Це дві події одного і того самого порядку, це прояви національного духу, що його не може й ніколи не зможе до кінця подолати в собі людина, якому б Богові вона не молилась, якому б світоглядові вона не вклонялась.

Так само, як нема вселюдської культури, а є лише національні культури, так само нема і вселюдських ідей. Кожна ідея, що повстає, як здається на перший погляд, як ідея всесвітня, лишається нею в своїй — так би мовити — непорочності лише до того часу, доки вона не перекочує на інший терен з іншою національною духовністю, бо, чи допускає того сама ідея, чи не допускає, нація вносить у неї свої корективи, пристосовуючи цю ідею до вимог свого духу.

Сьогоднішні „правовірні” — марксисты — емігранти посуджують Леніна і Сталіна за те, що вони, ніби то зрадили у своїй життєвій практиці Маркса, бо — мовляв — коли б воскрес Маркс і поглянув, що зробили з його вчення ці два практики комунізму, то знову помер би з переляку.

Сталін передав комуністичний анатемі свого найулюбленішого послідовця, югослав'янина Йосипа Тіта за те, що він — Тіто — ніби зрадив також його сталінське вчення про комунізм і став на шлях, ворожий марксо-леніно-сталінізмові. А фактично, ні Ленін із Сталіним не зрадили Маркса так само, як не зрадив Сталіна й Йосип Тіто, а це все ніщо інше, як природна деформація ідеї, що попадає на інший національний терен, на інше підложжя, що має своє розуміння життя і свій погляд на світ, на речі і пристосовує запозичену ідею до вимог свого духу.

Навіть християнство це „Одкровеніє Правди Господньої” і тому вже, здавалося б, єдиної незмінної для всіх однакової в своїх проявах і то, попадаючи на терени різних проявів національного духу, лишаючись в основі християнством, назовні виявляється відмінно. Порівняйте католицизм польське з чеським і ці обидва з католицизмом баварським і порівняйте ці всі три з католицизмом єспанським. Або ж, порівняйте православ'є росія і православ'є українців...

Коротко кажучи, дух нації, це є та сила, що керує нацією в її рості, що охороняє її від чужих впливів і, найголовніше, надає нації типових прикмет, що будуть повторюватись у многотисячелітній історії нації, в її минувшині, сучасності і в майбутності.

Усвідомити собі духа нації, це значить пізнати синтетично з'ясований зміст поколінь і синтетично з'ясований ідеал соціального уладу, тобто прослідкувати, як типовий представник нації дивиться на світ, Бога, усесвіт, людей і природу, і як бажає він улаштувати своє особисте і гуртове життя.

Нас, як українців, цікавить насамперед нація українська. Чим же вона різниться від тої вихваленої Сталіним московської нації?

Наші „вітчизняні політики” не так давно, а подекуди ще й сьогодні, порівнюючи ці дві нації, стверджують, що москалі — це нація державно-творча, бо має пасивний низ, а українська нація — недержавнотворча, бо вона надто активна. А тому (як випливає з цього), поки українська маса не стане слухняною на зразок московського низу, то про українську державу — мовляв — і думати нема чого. Але ці політики, не завдають собі труда подумати над тим, що, коли б ми українці, якимось „чудом” (іменно чудом) стали, дійсно пасивними, як московський низ, то це якраз і було б те саме, чого Москва силкується добитися віднас ось уже майже 300 років. Ми були б тоді хорошими московськими підданцями, були б нацією барабашів і не вітав би сьогодні на теренах України дух Хмельницького, в образі отих легендарних упівців, про яких чує світ і в яких пізнає Україну.

Так, українці є тяжкі до ведення, до керування, до панування над ними. Українець, отже член маси, не повірить у голе слово, що „правда є лише за володарем”, він ніколи не повірить, що правдою може бути раз православ'є, а раз атеїзм, раз повне нехтування національного питання в ім'я соціальної революції, то знову проголошення святої війни в обороні ще святішої батьківщини і тд. Українець ніколи не дасть замкнути собі рота і не стане німою одиницею, якоїсь отари, він мусить почувати себе людиною і мати всі права людини. Він ніколи не буде літеплий, не створить пасивної фолософії „не противитися злу”, він мусить бути сам діяльний, активний і розуміти, що він теж творить частину в цілому і в цьому цілому мусить відчувати свою вартість „теж творця”.

З цього випливає один безсумнівний висновок: — „українець ніколи не буде підходити до справи держави так, як москаль”, — але не можна робити висновку, що „українець не є державнотворчим”, навпаки, коли говорити в активному розумінні про державнотворчі цінності, то вони є в активного українця, а не в пасивного москаля. Тільки до вирішування цього питання треба підходити з заздалегідь закладеною рішучістю, безпристрасно його розв'язати, не в сенсі партії, чи якоїсь групи, а в сенсі цілої нації. Треба мати відвагу у душі своїй зруйнувати статую партійного ідола на те, щоб розкована нація могла побудувати державу — храм Богові. В цьому сьогодні основне завдання української нації в цілому, а її невеликої частини на еміграції — знайти ідейне підложжя у виконанні цього великого завдання.

Хай говорять деякі „ідеологи” наших емігрантських партій, що еміграція — мовляв — ніщо, все вирішувати буде край. Ні панове! Ми знаємо, що край безспірно основа всього, але й еміграція має значіння. Край вислав нас сюди у світ, де не тільки вільно говорити, сваритись, гризтись за майбутній соціальний устрій майбутньої держави, за яким зразком її краще буде побудувати, чи за зразком західньо, чи східньо-європейського демократизму, який більше буде надаватись українцям, що „вже звикли до східньо-європейського”? Тут не тільки вільно (на еміграції) позичати чуже, а вільно думати, вільно творити своє і ми мусимо творити, і наш мізок, що в більшості дома під сталінським режимом був зайнятий одним,

як би то врятуватись і лишитись серед живих, тут мусить сказати світові, що він здатний бути не лише споживачем чужих думок, а бути продуцентом своїх власних.

Наша роля тут на еміграції визначається не нашими правами, чи нашим безправ'ям, а обов'язками перед краєм, перед нацією, що їх ми тут репрезентуємо.

Завтрішній день від усього світу стоїть за важкими дверима, що на них висить великий замок у вигляді страшного знаку запитання. Стоїмо й ми біля цих дверей і дивимося на цей знак запити, і знаємо так само, як і світ, що завтра й ми будемо боротися за своє „бути, чи не бути”, як буде боротися за це саме і весь світ. Але між становищем світу і нашим є велика різниця. Світ буде боронити себе, щоб не потрапити в „наше” становище, а ми будемо боротися, щоб вийти з „нашого” становища. Ми віримо, що світ вийде переможцем, але не віримо, що світ, як ознаку своєї любови й пошани до нас, піднесе нам у дарунок Вільну Соборну Суверенну Українську Державу.

І ми незнаємо, чи світ бодай після цієї війни зрозуміє те, що зрозуміли ми вже давно, що загроза миру існує не лише тому, що є комуністичний СРСР, а існує вона тому, що є сильна Москва взагалі і, доки вона такою буде, миру в світі не бути.

Цілком можливо „світ” знову, за допомогою спритних москаликів, придуває щось таке, що обов'язково йому треба мати сильну Москву для славленої „рівноваги сил”? Московські спритярі — емігранти уже працюють над цим.

Знаючи нашого ворога більш, ніж будь хто, знаючи його властивості, його силу і слабизну, знаючи з його історії, які моменти для нього є моментами найбільшої небезпеки для його державности, — ми мусимо використати саме ці моменти.

Ці моменти московська державність переживає тоді, коли в ній проходить зміна „володаря, носія незаперечної правди” — і тягнеться цей момент до того часу, доки цей новий володар не підбере для себе свою власну верхівку. Але коли ця операція закінчується, тобто, коли володар набере нову верхівку для низу, цей момент вмить зникає, щезає і московський низ, маючи джерело „незаперечної правди” нового володаря, здатний іти знову на підбиття утрачених у той критичний момент чуженаціональних територій.

Ми це пережили і ми це бачили в 1917—1918 роках.

Історія невблаганно наближає знову московську державність до такого моменту. Але нам невільно й тепер зробити ті самі помилки, що ми їх зробили тоді в роки романтики політичних чудес і жалюгідного партійного жонглерства. Ми будемо відповідати перед історією, якщо вдруге втратимо цю нагоду.

Ми ще маємо можливість спокійно подумати над тим, що і як зробити, щоб використати цей момент безсилля московської державности, при чому використати його рішуче, швидко й основно. Мусимо не забувати, що тепер цей момент буде ще коротшим, ніж він був у 1917—1918 роках, вже хочби тому, що новий володар з конечности збереже майже ту саму, що тепер нею є, провідну верхівку.

Основна помилка нашої випадкової керми у 1917—18 роках і полягала саме в тому, що вона витрачала дорогий час і сили не на утворення держави з армією, а на гризню: — якою повинна бути держава? Тобто панівними були не національні цілі, а цілі соціальні. Українською випадкова

керма ніби конкурувала з тією частиною московської провідної верстви — того чужонаціонального стопу, — що був незайнятий у попередній московській кермі і їхав до влади на голосних, але брехливих гаслах.

Скільки партій, стільки й кандидатів на касту верхівки. От тому в міжпартійній боротьбі змаг в основному йде за вузьо-егоїстичні цілі, за провід, за керму, за право керувати, тобто ціль кожної партії вибороти собі добробут. Таким чином, чи признаються до цього партії, чи не признаються, одне ясне, — вони йдуть завжди шляхом Барабаша, лише з тою різницею, що Барабаш йде до свого добробуту одноосібно, а партії спілкою — йдуть колективно, тобто, партії змагаються не за правду всього народу, чи нації, а лише за добробут якоїсь невеликої частини живого покоління нації. Це легко прослідкувати на житті державних тзв. демократичних націй.

Можливо, барабашівська тактика в державних націях є й допустимою, але в нації, яка прагне ще тільки виборювати собі державність, така тактика є убивчою, бо вона розбиває сили нації, відволікає увагу нації від основного завдання вирвати свої національні терени із рук займанця. І основна трагедія наших визвольних змагань у минулому і була іменно в цьому. Наша випадкова керма з цих причин і прогавила найкритичніший момент московської державности, не мала часу, за партійною гризнею, мобілізувати націю на загально-національному ґрунті, тобто на ґрунті Хмельницького. Це так було тоді.

Але на жаль, ми мусимо ствердити, що ми мало чому навчилися з тих — сумної пам'яті — років. Сьогодні, стоячи на порозі нових можливостей, ми знову ж розпочинаємо боротьбу за державність, не від Хмельницького, а від Барабаша. Ми починаємо й зараз засмічувати себе не лише чужими українському духу ідеями, а навіть шкідливими, бо ці ідеї скеровують живе покоління нації на хибні шляхи.

Українці, що їх ніби сама доля, бажаючи добра Україні, викинула на терени вільної думки, не використовують з цього терену можливостей, які він дає, а знову, як і у минулому, почали українці захоплюватися витворами чужого духу, витворами, що повстають на державних теренах вільних націй і, якщо вони, ці витвори, і мають позитивне значення, то лише для тих націй, чиею вони є власністю.

Ці всі витвори виникають у державних націй, як витвори духу нації, для того, щоб поліпшити, підняти на вищий щабель державне життя нації. Нам же — українцям — невірникам потрібні ідеї, що показували б шлях, як вирватися з своєї вікової неволі.

От тому нам і небезпечно летіти на найпривабливіші вогники, наймодерніших ідей, бо можна ними обсмалити крила і впасти знову в московську неволю і знову дождатися (а може вже й не дождатися) того влучного моменту, що на його порозі ми стоїмо сьогодні.

Ми українці на еміграції в цьому широкому світі почуваємо себе, ніби в окремому тісному кітлі, під яким дійсно горить велитенський вогонь. Ми в ньому шумуємо, кипимо страстями, сваримося — і не добачаємо, що найжаркіших дровець підкладає під цей котел Москва.

Ми не розуміємо, що для Москви зовсім неважно, звідкіля походять ідеї, що роз'їдають нашу єдність, що не дають спроможності оцим післанцям нації об'єднатися.

Москві не залежить на тому, чи ці ідеї йдуть зі сходу, чи з заходу, їй, аби вони йшли й нищили українське середовище — її ворога. Москві, під час другої світової війни, теж було байдуже, чи на німецьку військову потугу падали бомби англійського, чи американського, чи якогось ін-

шого походження. Для неї було важно, аби вони падали. Щого Москві треба й сьогодні у відношенні до української еміграції. Їй і ходить про те, щоб її розкласти, бо вона — українську еміграцію — розуміє далеко не так, як розуміють її деякі наші політики, для яких еміграція є майже нуля.

Москва розуміє, що Україна, тобто край, і еміграція, — це одна суцільна лінія нації в боротьбі за свою незалежність. В той час, коли край, як головна сила нації, зводить з нею бій на рідних землях із зброєю в руках, еміграція є лише устами цієї головної сили, що знайомить світ з самою боротьбою, а також і з цілями, що їх ставить собі нація, з правдою, до якої вона змагає, і таким чином еміграція спонукує світ признавати не лише рацію змагові нації, а змушує світ переглядати своє відношення до нації, що перебуває у змазі, і до тої сили, з якою вона змагається, тобто, еміграція, як „уста краю”, говорячи про свою правду, розкриває одночасно перед світом і свого ворога, його політику, його тактику і його цілі, не лише щодо окремої нації, а й до цілого світу.

І Москва розуміє, що праця еміграції буде досягати найбільшого успіху тоді, коли про національні правди буде вона говорити одними устами, коли кожне питання нації буде мати одне тільки освітлення, бо воно тоді майже не викликати сумніву у своїй достовірності, а коли кожне питання нації буде трактуватися на еміграції по-різному, воно втрачає свою прозорість і починає викликати сумніви. А тому Москва розуміючи це, приділяє цьому питанню величезну увагу. (Драстичним прикладом московської уваги до цього питання є факт виникнення нашої еміграційної дискусії про край і про УПА).

Далі, Москва, виходячи з розуміння краю й еміграції, як суцільної лінії української нації в боротьбі з нею за свою незалежність, і знаючи, що край є єдиний і неподілений на партії й групи, тобто, йде шляхом Хмельницького, в інтересі Москви, на випадок „критичного моменту” московської державности, утворити в українському середовищі всіляких барабашів і, як базу, для такого витвору, Москва знову ж таки бачить в українській еміграції.

От про що ходить Сталінові, що сьогодні репрезентує Москву. Знаючи це і при нашому великому бажанні, ми могли б неприємно розчарувати Сталіна, і всіх його майбутніх наступників московської держави. Варто нам лише зречтись всього, що імпортують наші недалекозорі політики і всього того, що дуже спритно експортують нам ворожі політики, а стати на позиціях витвору свого національного духу і користуватися цими витворами, як незаперечною і непереможною правдою.

Одні у нас кричать „за демократію”, інші за „соціалізм, і кричать так, ніби вони вже мають державу і змагаються лише за владу. Що ж, може й демократизм комусь хороша річ, може й соціалізм комусь чудесна річ, але, як кажуть у нас у народі, „не в тім сила, що чужа кобила сива, а в тім, що не наше везе”. Ні демократичні, ні соціалістичні ідеї (в розумінні заходу, чи сходу) нам не допоможуть вибороти незалежність, в цьому нам допоможуть тільки ідеї, як прояв нашого національного духу, а не чийогось. Боятись диктатур, кричати про демократизм, сьогодні серед українців можуть лише люди, у яких майже абсолютно завмерли під впливом другої половини XIX ст. і пацифістичної літератури того часу, тверді лицарські світоглядні емоції, а на їх місце прийшли емоції ніжності і сантиментальности, емоції відчуття меншвартости. І вони — ці емоції — примушують наших емігрантських політиків

тримати носи на вітру, щоб пристосовуватись у своїх поглядах до „сильних миру цього”.

Українському духові чужа демократія, в західньому і східньому розумінні цього поняття, чужа йому диктура і сто разів чужий всякий соціалізм.

Українська нація — по змісту свого духу — є нацією демократичною, але демократизм її спирається не на фальшиве підложжя західньо-європейського по суті демолібералізму, а на демократизмі аристократичному, тобто на демократизмі, що базується не на формальних ознаках народовластя шляхом виборів і боротьби партій, а на демократизмі глибоко опертим на духових вартостях. Звідсіля здорова тенденція в українській нації на проткзі віків усувати різні форми невільництва й боротися з ним. Звідсіля тверді вимоги чистоти та громадської моралі до своєї керми, звідсіля типове для українського народу бунтування проти штучно створених верхів, що замикаються в собі, як окрема кляса, чи каста. Керма мусить бути весь час природньою еманациєю народу, це значить, маса завжди мусить мати природню можливість виділювати, висувати в керму найкращі одиниці. Таким тільки чином розв'язується оригінально, але одночасно єдино правильно український демократизм.

Керманичі народу, це найкращі, громадсько найморальніші, найактивніші, найінтелігентніші, з найбільшим життєвим досвідом одиниці, що їх без демолібералістичних виборів, вибирає народ, через свої творчі групи, у свій провід. Пригадаймо типово аристократичні форми українського побуту, аристократизм української пісні, вимріяний народом ідеал організованого суспільства, „молоді люди — носільнички, середні люди — кладільнички, старі люди — порадачички” (українська колядка). Пригадаймо, як своїм характером український демократизм відчухнув у минулому від української нації ту штучну верхівку, що створилася на чужий зразок (українську шляхту в Польщі, українське дворянство в Росії).

Партійність чужа українському народові, хоч ми і можемо занотувати навіть тепер зразки з т. зв. партійної боротьби. На ділі ж, українські партії завжди представляли тільки їх вожаки-жонглери, але ніколи українські маси.

Соціалізм, які б він форми не прибрав завжди буде чужим і ворожим українській нації явищем, бо він (соціалізм) спирається на матеріалістичному світогляді, українець же бачить у всьому прояв духа. Розуміючи, чи реально відчуваючи (якщо йде про наївність світоряду) різницю між духом і матерією, оцінює її українець, як засіб для потреб духа, ще більше, образowo кажучи, як простірні можливості для діянн, росту і збереження духа. Звідси типово „мертвої” природи, потрібної для добуття матеріальної користи одиниці для українця не має. Земля не є в його очах тільки варстатом праці. Ліс є не тільки джерелом зарібку, варстат не тільки засобом заробітку, хата не тільки цивілізаційним засобом, краще охоронити себе при житті, як члена біологічної породи. Навпаки, земля є місцем осідку енергії поколінь, отже безпосередньо зв'язана з цілою духовістю українця, ліс є частиною краси природи, отже й частиною духовости, варстат є відбиткою вкладених в його роботу творчих помислів; хата — духове огнище для збереження „живої” діяльної душі, і т. д. Додобачаючи скрізь і всюди діянн духу, його осідку і т. д., українець — як типовий ідеаліст, переводить докладну ієрархію вартостей. На чолі їх ставить найвищу духову, єдинотворчу істоту — Бога, від

якого йде і походить усе. Бог є Творцем усього життя у всесвіті, є Творцем кожного духового прояву (суостанці), отже є Творцем нації, керманічем і диспонентом долі народів, звідсиля близькість людини до Бога — батька, звідсиля безпосереднй шлях людини до Бога через націю, отже подвійне зв'язання людської одиниці з Богом і подвійне зв'язання з нацією.

Заперечити існування Бога та водночас стверджувати існування нації — суперечні в основі з об'єктивним ідеалом і суперечні з основою світогляду українця.

Відношення до Бога поглиблює всі інші відношення, поглиблює відношення до нації, народу, рідної землі, родини, земляка, рідної скиби, хати і т. д. Ці всі вартості, що в ієрархії українських вартостей знаходять своє місце, добувають глибокий сенс свого існування.

Відношення українця до Бога, святих, церкви вирішує його розуміння правди, вартості й сили. Правдою є дух у всіх своїх проявах. В усіх щаблях ієрархії, найвищою правдою є Бог.

Те, що противне Йому, є неправдою — кривдою.

На сторожі правди стоїть Бог, найвищий диспонент долі світу й поза-світу. Хто спирається на нього, той є сильний, бо живе у правді, що му-сить перемогти кривду (концепція українського непереможного лицаря в народному світогляді, не обходиться ніколи без чіткого зв'язання його з Богом, святими, божими речами).

Коли в основі українського світогляду стоїть дух, то вартість визна-чена не є формою, бо форму має тільки матерія, вартість лежить у змі-сті, байдуже — чи це буде вартість життя і його видів — чи окремі одиниці й речі.

Супроти цього вчинки людини та її дії є моральні, або неморальні, аморальних вчинків нема.

Справа форми є в українському світогляді другорядна в тому розу-мінні, що її вирішує зміст. Сама для себе вона не існує. Це дає у висліді високу мораль української людини, глибоке почування справедливості української громади, високу ціну моралі.

Коли вартість вирішення в аспекті змісту, то й краса спирається теж на зміст.

От чому всі, що хочуть усугерувати в українську духовість все те, що йде від матеріялізму або не знають, що роблять, або дуже добре зна-ють, що роблять.

До цих питань ми будемо повертатися в наступних наших працях. Те-пер же, лише підсумовуючи все раніше висловлене, підкреслимо, що українська еміграція, якщо вона хоче покласти на вітвар батьківщини для майбутніх поколінь будь-який свій доробок, повинна не позичати, бо всяка позичка є засмічуванням національної духовости, а рости від свого кореня, бо тільки він — цей корінь — може дати нам силу і для будови Соборної Суваренної Української Держави і для входу україн-ської нації в сім'ю культурних націй, як рівної серед рівних!

І Він — цей дух — допоможе нам йти шляхом Хмельницького, допо-може воскресити емоції, традиції наших лицарів і стати на сторожі укра-їнської національної правди так, як стояв той римський воєк на воротах у Помпеях, що про нього згадує Шпенглер у своїй книзі „Людина і ма-шина”. Стояти, вмерти залетим лявою, а не зійти з посту свого призна-чення. Це властивість сильних духом, а наша історія говорить нам, що ми належимо до таких.

Критика і бібліографія

Два романи Уласа Самчука

Остап Грицай

УЛАС САМЧУК. „Юність Василя Шеремети”. Роман.

Видавництво „Прометей” 1947.

У передмові до цього твору каже нам наш шан. автор між іншим таке: „Я ставив, і зараз (?) ставлю, собі досить, як на письменника, виразне завдання: хочу бути літописцем українського простору в добі, яку сам бачу, чую, переживаю. Для цього маю свою вироблену концепцію, свою ідеологічну підмурівку і виконую це завдання з послідовною черговістю. Мені хотілося б в художньому вислові передати головніші етапи нашої, багатої на драматичні моменти, доби. Нам судилося бачити, чути й переживати більше, ніж можна було сподіватися протягом одного життя людини. Ми були свідками подій виняткових... Миняткових не тільки для нашого часу, але й для часу писаної історії взагалі. Не зашкодить також бути свідомим, що в сумі причин, що зумовили постання цих великанських подій, велике місце займає наявність такого простого факту, як поява на кону історичної сцени нас українців...” А далі: „Ця книга порушує невелику частину проблеми нашого українського сектору. Це низка питань з середовища молоді перших років після першої світової війни одної з наших провінцій. Я хотів навітлити їх такими, якими бачили їх омї очі і якими чула їх моя душа. Без особливих окрас, без спеціальних і „виховних тенденцій”, без „за” і без „проти”¹⁾. Та ще: „Єдиною моєю тенденцією було бачити все, навіть моїх незначних героїв з далекого провінційального містечка, співтворцями їх епохи. Я хотів показати людей, які пізніше творили зміст того, що ми недавно пережили, в їх первочатку. Не змушую читача і критика „бути вдоволеним”. Мені імпонувало б більше: „бути правдивим”.

Оце і найголовніше з того, що нам автор хотів сказати про свій твір та про свій підхід до нього. І воно читачам завжди цінно і цікаво почути від автора — та ще до того від автора такого рівня у нас, як Улас Самчук — дещо ближче про його мистецький задум, хоч хотілося б при цім зазначити, що такі передмови авторів до їх творів іноді дещо небезпечні. Особливо ж тоді, коли автор, може занадто захоплений своїм твором, стверджує заздалегідь речі, оцінка яких належала б властиво до читачів. Або, коли він з погляду на придуману ним концепцію його твору, обіцяє дати читачеві більше, ніж те, що опісля ми в цілості його твору бачимо.

Бо на нашу думку, це вже річ читача сказати в цьому випадку, чи шан. автор і дійсно став літописцем українського простору його доби. І чи в нього й дійсно зазначається ота „вироблена концепція” та власна „ідеологічна підмурівка”, про яку чуємо в передмові Самчука. І головно: чи вислів, в якому наш автор хотів передати важніші етапи нашої доби, і справді художній?

А саме ж тут, де Улас Самчук, автор будь-що-будь монументальної своїм задумом „Волинської Трилогії”, загадав бути художнім літописцем

¹⁾ Всі підкреслення мої. О. Г.

нашої доби, з особливим наміченням **ролі молоді** в даному середовищі — його завдання було таке важливе, гарне й вдячне! Тим більше, що йдеться тут про українську молодь, про яку автор сам говорить як про ту, що на овиду свого часу була „співтворцем її епохи”.

Ми повторюємо:

Яке це важливе, гарне й вдячне завдання!

Бо подумаймо тільки, як часто і як важко наша історична доля визивала саме молодь, юнацтво України, до епохіяльних змагань за загрожену ворогами батьківщину, а скільки з тих її змагань, свідомих пожертв і подвигів, діждалось у нас гідного відгуку, гідного мистецького уподобнення з боку наших творців у їх художніх ділянках. Зате погляньмо, скільки прекрасних постатей ідейної молоді є, напр., в польській літературі, в її романах, оповіданнях, поемах. Варто лише згадати „Трилогію Сенкевича”, роман Жеромського і вірші Конопницької! В німецькому письменстві вже один з настарших поетичних пам’ятників, фрагмент героїчної поеми про лицаря Гільдебранда, цінний особливо вражаючою постаттю Гадубранда, що, не розпізнавши батька, мниму смерть якого він власне хоче помстити, гине сам у двобою з ним. А невмируща постать молодого героя Зіґфріда, або юначка Гізельгера в поемі про горе Нібелюнгів? Так слідом довгих століть аж ген до постаті Вертера в Гете, Гайнріха, Офтердінгена в оповіданні про „Синю квітку”, Новаліса, юнацьких постатей і поетів Sturm und Drang-у та школи романтиків, — щоб згадати тільки твори значення класичного. У Франції теж, в найранішніх століттях розвитку епічного оповідання, особливо ж у зразках нормандських chansons de geste, ми зустрічаємо цілий ряд молодечих лицарських типів, що стають згодом джерелом і прообразом і для таких прегарних постатей юнацьких героїв, як Вольфрама фон Ешенбаха Парзіфаль. Опісля ж продовж новітніх століть французького письменства, Фенельон розмальовує нам в постаті Телемаха ідеальний тип молодого французького принца; Вольтер у герої оповідання про Кандіда — тип французького юнака шляхом життєвої мандрівки до ідеалу існування; Шатобріан в подібні свого Рене творить ту синтезу трагічної духовості молоді у Франції з початку XIX ст., що її раніше його творив Гете щодо омлоді Німеччини в постаті Вертера; А Жорж Санд в подобах Франсуа Шампі та малої Фадети розмальовує дуже гарно молодь французького села. Так воно в усіх літературах Європи.

Скрізь тут зустрічаємося з цілим рядом мистецьких подоб даної молоді, які нам дають змогу пізнати суть духовості молодішої генерації, наміченої автором епохи. Правда, може не скрізь на такому широкому овиді, як, напр., в романі Тургенева про батьків і синів, у повісті Достоевського про юнака, або, коли згадати про дещо з найновішої літератури Європи, в романах Мартен Дігарда, або в оповіданнях напрямку французького резистансу. Та все таки з чітким розумінням того, що автор, розмальовуючи постаті молодих представників даної нації, змальовує тим самим і майбутнє обличчя народу.

А в нас?

На жаль, з найдавнішого часу немає у нас своєї пісні про українських Гадубрандів та Зіґфрідів, зокрема ж у слові про Ігорів похід, немає юнацької постаті, зіндивідуалізованої так гостро, як, напр., прегарна Ярославна тут же. А щодо історичних малюнків того часу в нашій новітній літературі, то вони в нас дуже нечисленні, а позатим поза рівень пересічних подоб здебільше не виходять. О так ані молодого Максима Берку-

та ні його Мирослави у відомій повісті Франка, не доводиться вважати малюнками вищого мистецького рівня, хоч саме вибрана автором епоха минулого України так пребагата великими героїчними моментами! Далеко цінніші, — а головне оригінальніші! — постаті молоді з княжих часів змалювала нам наша письменниця Катря Гриневичева в типі молодії красуні Ясині та — подекуди — в особі молодого революційно настроєного задушника Дужа, тоді, як, напр., Юліян Опільський у повісті „Йду на вас”, не зміг дати ні переконливого малюнку князя Святослава Хороброго, ні його борців. А далі: Де в нас величні репрезентативні малюнки лицарства Запорозької Січі? Того юнацького лицарства України, що дивувало колись своєю хоробрістю всю Європу? Та хіба Гоголеве „Тарас Бульба”, та ще до того з типом зрадника Андрія, це вже все з того, на що спромоглася про Січ наша мистецька творчість? А молодь України, що гуртувалася в рядах наших гетьманів аж до гайдамаччини? А врешті, щоб знову повернутися до твору Уласа Самчука:

Де репрезентативні малюнки української молоді з епохи останніх наших визвольних змагань від 1914 р. досьогодні? Тієї молоді, що з таким запалом йшла в ряди Українських Січових Стрільців. Української Галицької Армії, Української Військової Організації, та в підпілля СБУ, СУМ, ОУН? Тієї молоді, що створила криваві, але пресвітлі легенди Листопада, Крутів, Базару?

От чому так цінно і цікаво взяти „**Юність Василя Шеремети**” до рук, знаючи з передмови, що це тут автор намітив малюнок української молоді з середовища перших років після світової війни, що мала стати співтворцем її епохи, бо питається сам автор в одному місці: „Хіба даремно пережили вони велику війну? Революцію? Перед їхніми очима пройшли мільйонами люди, а вуха їхні чули гарматні реви і співи пісень волі. Шляхи вгиналися під колесами обозів, котились тяжкі мортири (?), мали барвисті прапори. І все то мало б зникнути безслідно, як тільки от там трохи далі, за Шумськом лягла границя, що відкрояла цю країну від великої землі революції!” (І. ст. 32).

І тут ми з шан. автором мусимо погодитись на тому, що великі пережиття, зв'язані з тим усім, що принесла світова війна, не сміють зникнути безслідно. Але додамо, що, коли той слід мав позначитися чітким знаменом в духовості тієї молоді, що переживала велику війну, а завданням нашого автора було простежувати слід того знамена та знайти йому художній вислів, то воно ясне, що концепція такого твору повинна була базуватися (як на головній, незрушній основі!) на якомусь одноцільному, логічно обдуманому і з усією послідовністю переведеному дійстві, носіями якого були б теж доцільні і послідовно підібрані, кращі, чи тільки помітніші типи з кіл молоді даного середовища. Одначе те дійство мусіло б відповідати послідовно духові епохи. Воно не сміло б складатися з самих випадкових моментів. Воно мусіло б мати свою внутрішню вагу і значення. Воно мусіло б ховати в собі щось з душі цього народу під дану хвилину. Далі: воно повинно б оформлюватися поступово, з усією конечністю, відповідно до духовості, тобто до ідеології осіб, виведених автором. І мусіло б також кінчатися якимсь переломовим фактом, знаменним для всієї епохи, а обумовленим в повісті таким і не іншим настановленням тієї молоді, що її автор взявся тут змальовувати.

Це — на нашу думку — найпростіша концепція всякої, художньо обдуманії повісті, що мала б дати нам переконливий малюнок молодії генерації якогось часу. І це далеко не якась химерна естетокритична кон-

струкція з нашого боку. Це просто з'ясування того, чого вчить нас про концепцію повісти, чи роману, перший — ліпший дотичний твір кращого рівня в літературах Європи. А до того Самчук назвав повість про Шеремету романом, значить, і він сам називає її одною з устійнених форм європейського оповідання.

В дійсності ж, концепція його твору, з огляду на будову оповідання, не відповідає означеній мною раніше концепції повісти.

Тут якоїсь одноцільної, весь зміст твору охоплюючої і послідовно той зміст детермінуючої акції, немає. Замість такої одної та одноцільної акції повісти, тут з кожним розділом маємо задовільно автором підібрані, випадкові моменти, що на читача роблять враження, ніби автор і сам не мав ясного пляну цілості твору і від розділу до розділу роздумував над тим, чим би то чергово в оповіданні зацікавити читача. І ота повна випадковість і свавілля дієвих моментів могло б тут бути ще двічі стільки, скільки їх є, але внутрішня змістовність твору ні збагатіла б, ні поглибшала б, од того ані на крихту. От тим то і таке знаменне для цього твору те, що тут від розділу до розділу трохи не самі розмови, дискусії, всякого роду загальні й організаційні збори і принагідні товариські сходини, або стрічі, як дуже відповідне і вдячне тло до всякого роду балачок. З цього погляду можна б книжку Самчука затитулувати ще „Розмови Василя Шеремети та інших”. І цей наголовок мав би своє точне оправдання.

Іноді здається, що наш автор тільки й дивиться за тим, кого б то і з ким вмішати в якусь важку, все важливими проблемами начинену розмову. Гарних картин з життя природи, гарних описів і цікавих дій і місць, глибших рефлексійних стосунків, тут обмаль. Зате ж, при кожній нагоді, цілосторінкові розмови, що ніколи не докінчуються й ідеологічно не вирішуються.

„Мокрий і вщерть наповнений пережитим, — читаємо в одному місці твору, — Василь вертається додому. Починає смеркати. Чи не зайти б кудись? До Гнатука? до Хмелюка? Не хочеться вертатися, кудись варто зайти, говорити з кимсь. Має думки і слова. Він тепер в ударі. Все б ходив і говорив з усіма (II. ст. 30)”. Правда, на одному з інших місць автор зазначає, що нам треба вчитися говорити, бо — каже він словами Василя — ми не вміємо говорити. „Ми ж усі мужики. Ми ж тільки вийшли у світ. Десять поколінь за нами німих людей...” (II. т. ст. 34.). І не можна тут заперечити, що в тому є глибша думка. Але, на наш погляд, таке щедre заповнювання книжки ідеологічними дискусіями годилося б краще до якогось мемуарного твору, до книги споминів автора з його молодих літ, аніж до твору, що його називає він романом і що його, як роман, як мистецький твір, наш читач бере до рук. Сам же автор зазначає в передмові, що йому хотілося б у художньому вислові передати головніші етапи нашої багатої на драматичні моменти доби”. Але воно не значить художньо оформлювати твір, коли його персонажі від сторінки до сторінки томлять себе і читача самими розмовами, що згодом стають важко скучні і не дають спроможности прочитати книжки до кінця, бо справді, драматичних моментів тут — оскільки наші розгарячені дискусанти не розпочнуть гостріше змагатися, — дуже мало і всі вони відходять на другий плян.

І через те структура цього твору є помітно примітивна, невидатна ні різномірністю сцен, ні динамікою вислову, тут здебільша сіра буденщина незрілих гімназистів у сірій буденщині кременецької провінції, репрезентованій сірими, нецікавими, іноді до карикатури збаналізованими людьми.

Ми тут в р. 1923, отже вже після того, як над Україною пронеслася буря змагання за волю на життя і смерть, коли вже за нами були і Крути, і Листопад, і Базар, і коли в нас вже й мала дитина знала, що таке власна хата, хто нам її відбирає і хто наш смертельний ворог. Але коли ми читаємо цю повість Самчука, про наше життя в тодішнім Кременці, то про те переважно минуле Батьківщини ви на ваше здивовання, не чуєте майже нічого, наперекір тому, що $\frac{3}{4}$ книжки це самі дискусії. Про поляків тут говориться так обережно, нібито автор писав свій твір під їх безпосередньою цензурою. Людей з польського табору Самчук не змальовує зовсім, а тому історична вартість книжки знижується, таксамо знижується вона і тому, що ми не бачимо в ній ніяких серйозних представників старшого українського громадянства. Його репрезентує тут тільки вчительський збір Крем'янецької української гімназії, в якому одні півмоскалі, а другі розмальовані Самчуком більш-менш так, як колись Михайло Яцків малював гімназійних педагогів в оповіданні „Огні горять”. Про Україну це панство не говорить. Вони живуть лише душливою вужиною гімназійної клітки і своїми сірими, але зате благодатно спокійними буднями. Бо й кому з них говорити про Україну і виховувати в українській душі тих незрілих молодиків, що їх тут Самчук поробив дуже сумнівної вартости героями, в роді Шеремети, Шпачука, Козенка, Приходи, Валі, Жені Лискевичів, Гнатюка та інших?

Чи о. Николай має робити те, чи пак директор Петро Михайлович Струк (постать „округла, масивна, з голеною головою, на якій спереду стирчать два вусики”), чи стереотипно-елегантна його жінка, Варвара Сергіївна, україніст і латиніст Річинський, чи „виструнчений з вусиками а ля Вільгельм II” історик та географ Іжакевич? Тільки хемік і математик Пилипенко дещо серйозніший в тім учительськiм зборі, але й він революціонерів не виховає ніяких.

І нам цікаво спитати: Чому таким тупим гуртом Самчук розмальовує те кременецьке старше українське громадянство? Чи ж так незручно тримався він — та ще до того, як художній літописець доби! — свого дещо (як на мистця!) занадто прозаїчного принципу „без особливих прикрас, без спеціальних виховних тенденцій”?

Але хіба ж великі мистецькі твори це не ті, що розробляють нецікаву глину буденщини власне в душі вищої краси і в душі вищих виховних змагань і завжди в душі якогось пристрасного „за”, чи „проти”? Чи можна уявити Мільтона безпартійним, тривожним самотником, без його „за” в користь революції і без його — „проти” щодо роялістів? А Данте, а Кальдерон, а італійські письменники доби змагань за волю? І хіба скаже сьогодні якийсь більшовицький письменник, що він хоче писати без спеціальних виховних тенденцій, без „за” і „проти” з огляду на дану проблему? І ми думаємо, що тому це оповідання Самчука так прикро вражає холодною сірістю трохи не всього, що в ньому є, що ідеологічна „підмурівка” тут і наперекір довжелезним дискусіям, усе таки хитка, та, що автор, висуваючи для нашої людини якнайвищий ідеал — європейську культуру, недоцінює культури рідної, культури української.

З цього погляду є в нього недотягнення, сумнівності і суперечності, на які ми можемо тут вказати тільки коротко, бо це тема, про яку в зв'язку з усією дотеперішньою творчістю Уласа Самчука, можна б писати дуже широко.

Як сказано:

Історичне тло епохи 1923 р. змальоване тут Самчуком цілком блідо, суть трагедії державности України добре не поглиблена, автор поза проблемою духового зросту Василя Шеремети, часто губить з очей те, що для українського читача найважливіше. Тільки час-від-часу вдається йому на тему тієї трагедії сказати щось таке оригінальне й цікаве, як те, що говорить п'яний Шеремета до Козенка в розділі „Весна” (II. т. ст. 143-145).

Бо як це ми вже зазначали, тут поза типами учительського збору, що своєю стереотипністю нагадують трохи не мертве обличчя воскових фігурок, серйозніших представників українського громадянства немає. Чусьмо, правда, про якусь паню Амалию, жінку директора університету, та про її коханців, про якогось студента краківського університету, та ще про якісь лиця, але це тільки пусті імена, бо вивести їх на тло оповідання авторів не вдалося. От так лишаються як властиві персонажі Самчукового оповідання, виведені ним представники молодії генерації: крем'янецькі гімназисти та їх друзі — Василь Шеремета, Валя та Євген Лиськевичі, Анатоль Прихода, Авенір Козенко, брати Гнатюки, Прокіп Шпачук, Гриб, Віленко, Москалюк та інші. А з жіночої молоді, що теж учаться тут, в гімназії, — полька Настя Мединська, дві сестри Кіра і Міра, Маня Цимбал, Надя Волобуєва і Мацюкова Дульчінея. Як бачимо, типів української молоді тут виведено багато, але репрезентативного між ними, ні між юнаками, ні між дівчатами, немає ні одного. Вони ось, від 18-літнього Шеремети починаючи, з своєю духовістю, своїм розумом, своїм наставленням і своєю культурою — *всі in statu nascendi*.

От на цій саме точці хотілося б з автором поговорити.

Як же воно так, що генерація молоді епохи 1923 р. тут ще така незріла, така малокультурна? „Мені ось незабаром 18 років, сповідається Василь Шеремета Насті Мединській, — а я ще тільки один раз їхав потягом з Кременця до Озерян. Я ще не бачив великого міста, я ще не знаю, як виглядає трамвай. Я ще не бачив справжньої фабрики... Моря, гір, степу, вулканів. Навіть не знаю добре електричного світла, бо ніколи ним не доводилося користати. А чи тільки це одне? Чи тільки техніка? Природа? А безліч, безліч інших дрібничок, як поводитися, як користатися хустиною до носа, як сидіти при *сервірованому столі*. У вас, можливо, це викликає посміх, а нам? Розуміється. Наші хлоп'ята, принаймні більшість їх, цим голови не сушить. Що ось такий вам Мацюк, що живе з Сецюком? Або Гриб? А інші... Хіба вони розуміють, що то все для людини важить? Такий Мацюк. Приходжу одного разу до нього у короткій курточці, штанята в халявах, обличчя в червоних прищах. Він — Божа коровка, сидить і довбає. Довбає і довбає. Історію довбає. Слово по слову, мов їсть черешні. Ну, розуміється, це має бути наш інтелігент. Він має за нас щось сказати. Він, чого доброго, продовжається до вищої школи. Він і її можливо — скінчить. А лишиється таким самим Мацюком. Без рівного, розумного слова, без справжньої ходи, без уміння навіть їсти ножем і виделкою. Дістанемо якісь знання. Сирі знання. Мов папуги. А треба інтелігенції!.. Аристократії!.. (II. т. ст. 35)”

Це місце для суті розмов тут та ідеологічної аргументації їх автора таке знаменне і таке сумнівне своєю логікою, що ми дозволили собі навести його довшим цитатом як зразок того художнього вислову(?), що його нам обіцявав Улас Самчук у своїй передмові. Бо ми тут не розуміємо передусім, чого автор устами Шеремети лає Мацюка за те, що той „довбає” — значить, пильно й основно вивчає історію, а кілька рядків даліше бідкається, що треба нам інтелігенції! Так звідки ж тоді набрати тої ін-

телігенції, якщо наші Мацюки не „довбатимуть” гаразд історію, та все інше, що належить до знання та до освіти інтелігента, і що це значить: „сире знання”, „мов папуги”? Та усяка ж наука є спершу для ума сирим матеріалом, вона саме аж після довгого „довбання” входить, як животворчий чинник у кров, кість, духового організму — ні? А щодо аристократії, то ми думаємо, що не так графів, баронів і родової шляхти треба Україні — хоч і такої аристократії дай нам Боже якнайбільше — як і головне аристократії духа, тобто власне **високої інтелігенції**. Отож не за „довбання” історії треба б, на нашу думку, лаяти Самчукових Мацюків, а за щось цілком інше, а саме за те, що нам Улас Самчук розмальовує на ст. 141 свого оповідання (II. т.) — „Василь — каже там наш автор — не вірить, що Сецюк відкриє йому якусь Америку. Це (це? Чи він? О. Г.) не з таких. Це товариш Мацюка (в Самчука раз Мацюк, а раз Мицюк) того прищуватого добродія, що на 100 літ відстав від мавпи (?!). — Він (Мацюк) і зараз (чи тепер? О. Г.) сидить з дочкою своєї господині на селянській призьбі, **тримає в її пазусі руку** і годинами непорушно дивиться без руху і без думки мов крокодил на колоді... (II. т. ст. 141-142). І що це не якась хвильова візія автора і якийсь моментальний каприз Мацюка, те стверджує автор на іншій місці, де знову той сам непорушливий своєю простодушністю образ еротичного крокодила: „під хатинкою — каже тут Самчук — лавиця. І хто на лавиці? Справді, на лавиці Мацюк, а біля нього дівчинка, одягнута напів по-селянському, з білою на голові хустинкою, зав’язаною під підборіддям. Вони сидять, дивляться скося на молодий місяць і мовчать” (ст. 143). І мимохіть насовується питання: До чого таке висміювання українського хлопця за його „довбання” історії і до чого оці порнографічні мережки — теж під адресою української молоді? Вони — оці еротичні мережки — є зрештою в нашій повісті і на інших місцях. Ось, як в картинах зустрічей Василя Шеремети з панною Мединською і в сценах зустрічей Жені Лиськовича з дівчатами і отак іноді не знаєш, що нам думати про те і як його розуміти: чи як еротичну мораль генерації Шереметів, чи тільки, як цілком зайві відгуки і втілення колишніх еротичних ескапад шановного Володимира Винниченка у творах Уласа Самчука?

Одначе при тім ми зовсім не хочемо перечити, що, напр., картина кохання Шеремети з Мединською змальована автором власне там, де не йде про яскраві еротичні моменти, а про чисто душевну сторінку кохання між молодою дівчиною і молодим юнаком, місцями навіть дуже гарна, хоч не зовсім при тому ясна читачеві та обставина, чому та молода дівчина має бути полька, а не українка? Питання може тим важливіше, що психологія тієї дівчини у Самчука далеко не польська, принайменше там, де Мединська виявляє справді тонкі риси душевного зрозуміння для Шеремети. А що наш автор вміє дати, навіть захоплюючи малюнки молоді дівчої духовости та природи і то без яскравих еротичних підкреслень, на те нам є доказом справді мистецький хист, з яким він змалював постать молоденької Арабасової в розділі „Благословенна мить” (II. т. ст. 161-164). Це одно з найвдаліших місць, що є в цій повісті.

Але вернімося ще до першої частини зацитованих мною слів Шеремети про недоліки молоді його середовища й його епохи.

Наш автор скаржитися устами Шеремети, що та молодь не вміє користуватися хустиною до носа, не вміє сидіти при столі в ширшому товаристві (чому тут Самчук послуговується таким чудернацьким зворотом, як „сидіти при сервірованому столі” і що це таке отой „сервірований

стіл", — неясно). Виходило б, що це якісь загальні недостачі української мови, які теж складалися б на нашу національну трагедію, а принаймі на душевну трагедію тієї молоді, чи тільки її крем'янецької генерації. Але на це доводиться відповісти, що це вже є питання чисто домашнього виховання і товариської оглади, а зв'язувати її з громадянською, чи там з національною справою, недоречно — може таксамо сумнівне, як і оте вказування автором на трамваї, фабрики, вулкани, що то їх наш нещасний юнак не мав змоги бачити. Ми певні ось, що пересічний український юнак, навіть в найкращім чужиннім товаристві, буде вміти „орудувати” хустиною до носа, сидітиме при столі, та виделкою і ножем таксамо добре володітиме, як і польський, німецький, чи якийсь інший юнак, як це напр., наші українські пластуни мали нагоду показати не раз. А щодо трамваїв, фабрик, вулканів та електричного світла, то хай буде вільно нам сказати, що в рядах наших УССів в епоху 1914 р. були п'ятнадцятилітні гуцули, що не то вулканів, але навіть львівського трамваю, до свого вступу в армію, не бачили, проте — як отой славний Михальчук (цитую з пам'яті з твору О. Назарука „Слідами Січових Стрільців, Відень 1916 р.) — вміли на полі бою замагтись за Батьківщину так, що навіть цісарські генерали ц. к. генерального штабу почувались спонуканими подавати це в денних наказах штабу до прилюдного відома (денний наказ генерала Фляйшмана після бою на Маківці в 1915 р.). Отим то авторові довгосторінкові тиради про порушені питання видаються нам такими ж спірними, як і от таке:

— „Я не знаю — каже Василь Шеремета — як вам сказати, щоб не було так по-юначому, але ви мене розумієте. Нам треба піти закордон. Нам треба пригадати, що ми в Європі, а Європа — це інтелігенція. І авта, і каварні, і білі тверді ковнірчики, і фраки, і циліндри. Там це не театр, там — це будні. А ми — мужики. Нам ніхто не допоможе вилізти з мужика, а самі ми не вміємо” (т. II. ст. 35-36).

Ну — у відповідь на це ми нехочемо перечити, що нам українцям треба тісного зв'язку з Європою. Але важко також погодитись зтим, щоб ми того зв'язку не шукали як рівний з рівним, як європейці з європейцями, а навпаки, як „мужики”, як „варвари”, що не вміють, ні почистити носа, ні сісти при столі, ні взятись за їжу в товаристві добре вихованих людей. Та хіба ж ми ще й сьогодні, ті ж самі сіряки, до яких в 70-тих роках минулого століття Іван Наумович у своїй „Науці” звертався із своїми повчаннями: „що це таке платок до носа?”. І чи на те нам йти в Європу, щоб подивляти там панські авта і каварні, білі тверді ковнірці, фраки й циліндри, ніби за приказкою: „Не видів Гриць ноговиць?”. А чого ж тоді в нас сакраментальна фраза про те, що ми українці були продовж довгих століть оборонним валом для тієї, Самчуком так дуже високо понад нашу, поставленої, культури Європи?

Як сказано:

Ідеологічна „підмурівка” нашої повісти хитка.

Вона хитка тому, що ідеологія її не спирається на твердих основах безумовної орієнтації на Україну і на її культуру. Те читач бачить власне з тих безконечних дискусій, що їх тут ведуть ті бідні, незрілі юнаки з крем'янецької гімназії. Пишуть при кожній нагоді кепські, графоманні вірші, з рації яких вони стають головами їх організацій, кохаються в дівчатах так по-школярськи жагуче, як Женя Лиськевич, і не виходять з зачарованого кола большевицької революції. Про неї дискусії в нашій повісті займають цілі сторінки, тоді, як про Крути згадується всього ли-

ше раз і то з призириливою засторогою, може тому, що певно ті крем'янецькі юнаки не створили б легенди Крутів, хоч би ще й роками „добали” їх науку так, як це робить хитрий Мацюк. Ми не хочемо цим сказати, що Самчук стоїть на платформі большевицької орієнтації, але не можемо теж погодитися з тим, що він у повісті так багато місця присвячує таким „оборонцям” революції і трудових мас, як Шпачук і Козенко. Ось Козенко в одній з тих дискусій говорить про Шеремету, що ніби заступає тут ідеологію націоналізму таке:

„...Не розумію отаких Шеремет... Не розумію отаких міщансько-куркульських думань. Шереметі сидіти десь у „Просвіті”, висиджувати аматорські вистави, носити вишиті сорочки, широкі штани. Йому мріється така собі гопачно-шароварна, куркульська, полтавсько-галушницька Україна з гайдамаками, шликами, шаблями, парадями, з бандуристами... Для такого думання незрозуміле, що політично-економічні закономірності, які мають свою залізну послідовність у розвитку світової економіки, світового капіталу, не можуть брати на увагу ось таких наших вихолощених, пісних і ялових Україн. Для Шеремети два куркульських синочки, що вистудіюють в Данцігу на інженерів, мають більшу вартість, ніж дві сотні революціонерів, що в слушний час можуть стати до боротьби. Для Шеремети вартніше існування гімназії, ніж існування в масах народу світогляду непокори...” (І. т. ст. 77).

Далі ж говорить Козенко про те, щоб розбурхати маси, зірвати їх спокій, зрушити їх рівновагу, пхнути їх в боротьбу, не дати їм часу заспокоїтись, — і тут багато слушних думок про боротьбу з окупантом (ст. 78), але все таки не хотілося б при тім вислухувати отієї лайки на „гопачно-шароварну Україну”, вже аж занадто добре відому нам з боку ворожої пропаганди. Правда — в автора, як літописця доби, було добре право зареєструвати те, що говорили виразники різних напрямків і протиставити їх думкам Шеремети — і тут становище його без сумніву правильне. Тільки Шеремета тут, як виразник тієї України, яка нам найбільше дорога і єдино правдива, не завжди уміє стати в її обороні, духовий процес, що веде його до певного застійнення світогляду Батьківщини, проходить шляхом оповідання поволі аж до передостаннього його розділу — „На камені” (II. т. ст. 130-140), що належить до кращих місць тієї повісті і є щойно довершенням тієї ідеології, що так вимовно промовляє тут до душі нашого юнака з глибин козацьких могил...

Багато гарних думок зустрічаємо теж в розділі „Остракізм” (II. т. ст. 39-40), де згаданий процес вже помітно поглиблюється, захоплюючи Василя не фраками і білими ковнірчиками Європи, а тою Україною, якої Києва, Дніпра та Шевченкової могили він ще не бачив (ст. 48). Отим то ми думаємо, що може краще було б нашому авторові замість деяких — зовсім зайвих — дискусій, давати малюнки таких переживань в душі молодих юнаків більше, як ось, напр., в одному місці, в розділі „Весна”: — „Ми всі, що вирости під звуки великої війни, якісь трагічні — пише Василь у своїм щоденнику — у нас на устах мовчанка, хоча в душах буря. Чуємо навкруги велике „не можна”. Ми єдина у світі молодь, що не має права вступу у майбутнє. Ми всі мовчимо. Я мовчу. Всі товариші мовчать. Бачу раз-у-раз погляди мовчазних юнаків і мені стає моторошно. Здається, що вони носять у собі живу розпуку. Вони стоять перед прірвою, до якої їх женуть... Перед прірвою тупої жагучої ненависти... Вони вчаться ненавидіти” (II. т. ст. 99).

Останній вислів ми називаємо художнім і щойно тут дає Самчук зразок того, чого домагається Василь, коли пише у своїм щоденнику: „Геть слова! Не можна писати... Треба різьбити, треба чеканити на серцях. Треба, щоб кров нашого серця обливала літери, які промовляють за нас” (т. II. ст. 118). Коротко кажучи:

Повість Самчука про юність Василя Шеремети могла стати одним з кращих його творів, якщо б не помітна недостача кращої будови цілості, тіснішого зв'язку поодиноких частин, та — і головне — коли б цілість базувалася на твердих основах одноцільного, логічно і послідовно переведеного дійства, а не на суміші випадкових моментів. Тоді й картина акції юнаків проти виборів, картина театральної вистави гімназистів, їх балю та їх прогулянки, що кінчає цю повість, — усе те робило б, здається нам, зовсім інше враження. Як що воно було б охоплене нерушно видвиненими рябцями одного, з усією послідовністю і переведеного дійства. А так, як це виведено в повісті, все лишається тільки більш, або менш вдалим настроєвими картинами. Більш, або менш переконливими дискусіями.

Картина поступового душевного зросту Василя Шеремети від неповоротного селянина, що не вміє говорити і при кожній нагоді червоніється до того захопленого життям юнака, що при кінці оповідання в картині юнацької забави в тьоті Каті „танцює, мов божевільний” (ст. 124). І можливо, що саме те внутрішнє дійство в душі Василя Самчук вважав тут вповні вистачальним для зовнішнього зв'язку випадкових моментів, хоч в хаотичній суміші тих власне моментів поодинокі етапи внутрішнього дійства не зазначаються з усією точністю і пластичністю, а іноді губляться зовсім.

До від'ємних сторінок Самчукового твору належить також дуже розхристаний і недбалий стиль оповідання, що трохи не при кожній нагоді послуговується цюнаибанальнішими висловами, якими кишить весь твір. І аж чудно, що так мало труду завдав собі з цього погляду сам письменник, що в цім же самім творі вчить нас писати кров'ю власного серця. Вислови, як „до халери”, „до дідька” і точковані нецензурні слова, повторюються при кожній нагоді. Словом „шалено” послуговується автор теж скрізь де треба і не треба. Орхестра в нього теж стереотипно „гремить”, так, мов би іншого слова не можна підібрати.

„Природа (Весни) шаліла, мов п'яна розпусниця! — Пане Василю, — питається в темноті роздягальні Мединська Василя — а чи можна вас тут намацати?”. „Ввалився, вивалює свої папери”, „Я реву від лютого щастя, мов звірюка” і таке інше. Та й ще інше, чого ми не наводимо. Сюди належить теж занадто часте вживання чужих слів. Нехороше також і те, що про такі свята в нас, як Різдво, Самчук не має нічого іншого, сказати, тільки: „Та сама стара історія. Діва без мужа родила Сина...” (II. т. ст. 8.).

Ні! Шановний авторе! Вона вічно нова. Вічно свята. Вічно незбагнена своєю красою! От так хочеться нам сказати, що свого художнього літописця молодь визвольної України ще не має, але чекає на нього і чекає нетерпляче!

УЛАС САМЧУК: OST. Роман у трьох томах. Видання Михайла Борецького. Регенсбург 1948 р. ст. 584. Видано в співпраці з Видавничою Комісією Мистецького Українського Руху. Літературний редактор Проф. Михайло Орест. Мистецьке оформлення Я. Гніздовського.

Батько: Що читаєш?

Син: Докінчую Самчуків „ОСТ” і роблю виписки, бо маю прочитати реферат у „Літературному Гуртку”, в гімназії.

Батько: Ну, як тобі подобається ця нова повість автора „Волині”?

Син: Я „Волині” не читав, тож не можу її порівнювати з „Остом”. „Ост” мені подобався, ти ж знаєш, як наша молодь жадібно читає історичні романи з часів наших змагань, про які ми знаємо тільки з книжок.

Б. Ну, й багато довідався ти про нашу війну з Московщиною, читаючи цю повість.

С. Признаюся, що український світ слабо змальований у творі Уласа Самчука. Невже так мало було тоді українців на Україні?

На початку повісті тільки гімназист Андрій виступав як свідомий українець, а всі герої — це або несвідомі національно, або таки свідомі „малороси”. Чи так воно справді було тоді на Україні, і то в найбільше свідомій частині нашої батьківщини, бо майже біля Шевченкової могили коло Канева.

Б. Автор чомусь зменшив українську стихію, що була тоді далеко сильніша, ніж це бачимо в романі.

С. Але ж я читав рецензію Ів. Кошелівця в „Українських Вістях” (16. XII. 1948) і той критик написав, що Самчуків твір — це, мабуть „перший твір на тему української революції, написаний з таким всебічним знанням предмету, яке базується не лише на особистих спогадах і переживаннях, а і на сумлінних студіях історичних джерел”.

Б. Самчук замолодий, щоб багато знати про ті часи. Можливо, що такий самий і його критик, Кошелівець, але в романі мало слідів з історичних студій. Ти знаходив в „Ості” ті місця, де герої цитують, і то в московському оригіналі промови Леніна, але про українських діячів знаходимо в романі тільки згадки ворожих українському світові людей. Про повстання в Києві оповідає автор при допомозі листа 12-літнього гімназиста, немов боїться глибше придивитися цим явищам.

С. Бо автор хотів показати нашу революцію, як це вірно зазначив Кошелівець, „в дзеркалі українського хутора”.

Б. Це правда, тут критик вірно став на авторовім становищі. Критик повинен вийти з авторового задуму, бо тоді тільки можлива справедлива критика, але ж біда тільки, що тоді мабуть не було таких по Гоголівськи „сонних” хуторів в Україні, як „Морозів хутір”. Студентка Таня заявляє в осени 1918 року, що вона майже рік „не читала жодного часопису”, а її брат Іван, чи не головний герой роману, боїться тоді, під Каневом, Росії і не радить Андрієві писати свої твори по-українськи, бо „Росія ніколи не допустить, щоб тут творилася якась нова культура”. Той самий Іван досі нічого не чув про українську літературу. Він каже: „А хіба ж є така українська література”.

С. Автор хотів, мабуть, показати нам, як творилася українська національна свідомість. Не тільки Таня й Іван, але й капітан Водяний, в кінці роману командант українських повстанців, на 62 сторінці говорять про те, що „Україна могла бути разом з Росією”...

Б. Так, це правда, але ж і твій критик, Кошелівець, вірно твердить, що ця зміна героїв зовсім психічно „не вмотивована”.

С. Що ж ти, батьку, хочеш від Самчукових героїв? Та ж усі вони сильні, мужні, елегантні, расові. В Маріяні було „щось певне, міцне, п’яноче.” А Іван Мороз — це „людина мужня, міцна, з залізною, міцною душею”, і навіть зовнішньо він „міцно вродлива людина”. Він до „всього чудово узгіднений в собі”. Він і духово сама гармонія, бо всі „його почуття на місці і не одне переважає”.

Б. Це дійсно таких „готових” уже героїв показує нам автор. Такий самий і його брат Андрій, той „дивний мужчина”, що „йому всього двадцять років, а він уже муж”, і тому Тетяна „горда своїм міцним, мужнім, молодим і м’язистим братом”. Він дивиться просто в очі, він висловлюється отверто, слова його гнучкі і соковиті”. Жаль тільки, що ці герої у всьому майже романі нічого не роблять, де могли б показати ті свої високі прикмети, тільки їдять, п’ють, танцюють, санкуються, кохаються,... і то в бурхливу українську зиму 1918—1919 років.

Це гарно читати в романі про „трьох?” міцних мужчин і про одну високу міцну жінку”, але ми воліли б бачити, що вони „міцно” діють.

С. Можливо, що вони будуть діяти в другому томі.

Б. Може... але нащо було аж 584 сторінки в романі? Чи на те, щоб показати молодим читачам як Україна „їла” і то саме тоді, коли наша батьківщина криваво боролася на заході з по ляками, а на Правобережжі з московським большевицьким наїздником. Та ж це був листопад 1918, а потім січень 1919 року, це ж наші історичні пам’яткові дні, а в Самчуковім романі ані згадки про це. І це має бути твір, як пише Кошелівець, написаний „зі знанням” про нашу визвольну війну!

С. Та ж ти сам казав уже, що, можливо, автор мав зовсім інший задум. Він хотів дивитися на ті часи зі становища українського хутора. Хутір дивився на події так, як змальовано в Самчука, і тому ми програли криваві змагання.

Б. Якщо такий був авторів задум, то мусимо признати, що він був фальшивий. Не того очікувало громадянство від автора „Волині”. А то навіть, єдиний готовий уже самостійник у романі Андрій, гуляючи, заявляє, що „яствіє і пітіє веселіє Русі єсть”. Знаємо, що й такі люди були тоді на Україні, але чи варті такі герої Самчукового пера? Коли б ми писали окрему статтю про Самчуків „Ост”, то назвали б її так: „Роман про святки в Україні і... трохи про революцію”.

С. Ти таки батьку, трохи пристрасно підходиш до автора.

Б. Зовсім ні! Порахуй сторінки в книжці, на яких автор розповідає про Різдво, новий Рік, Водохрещі і Великдень... і порівняй їх з тими сторінками, де малює революцію, тоді напевно признаєш мені слухність.

С. Може й так. Та автор захопився хутором, мабуть, він знає добре це життя з власних спостережень...

Б. Тож бо то й є! Самчук найкращим був у „Волині”, і то в першому її томі, де він не виходив поза село. І тому невірно пише Кошелівець, що Самчук „свідомий своїх можливостей” і ніколи „не виходить поза їх межі”. Автор не знає несільського життя, де люди вдягають фракки і смокінги, він подібний до свого героя Андрія, що, будиши малим хлопцем, хотів скидати шапку на вулиці, в Каневі, коли побачив „правдивого” генерала.

С. Та ж автор жив довгі роки по європейських столицях і мав нагоду придивитися до міського життя.

Б. Чи ти багато знаєш про те, як живуть німці, хоч живеш уже чотири роки між ними. Ми живемо немов у замкненому гетті у своїх таборах, подібно жила й давніша наша еміграція. Щоб пізнати чуже собі середовище, треба його студіювати, як це робили давні реалісти-письменники. Кошелівець пише, що Самчуків роман, це „мистецьке вивершення українського реалізму”. Але, мабуть, і критик не знає, як жили українські пани, бо до них треба зараховувати Івана, Петра, Лоханських та графа Демідова. Та й сам Кошелівець непослідовний, коли все ж таки пише, що хтось „дотепно сказав, що Самчуків роман справляє враження добре зшитого з першорядного англійського сукна, — але... старомодного сурдута”.

С. Та все ж таки не заперечиш, що автор талановитий письменник.

Б. Правда, але він сів на лаврах, і гадає, що талант — це вже все в письменника. Він не раз публічно заявляв, що він „письменник з Божої ласки”, але при тому забуває євангельську притчу про талант.

С. Зараз, щось подібне говорить і згадуваний тобою Андрій в романі... „Як довго будемо писати не з волі Божої, а химери людської, напевно ніхто не буде нас читати”.

Б. Ось бачиш! Ця „химера людська”, це наполеглива письменникова праця над творчим матеріалом, а „воля Божа” — це талант!

Талант у Самчука існує, а про „химеру людську” автор забуває.

С. Ти, батьку, забуваєш також, що автор писав у невідрадних умовах таборового життя.

Б. Ні, я знаю ці умови дуже добре. Але в Самчука ми не бачимо поступу вже від його „Волині”. Я бачив одного нашого письменника, що написав довгу на 200 сторінок поему, живучи в Мюнхені в такій кімнаті, куди ніколи не заглядає сонце. Оця матеріальна нужда, це окрема сторінка нашого культурного життя. Ти ж бачиш, як і ми живемо — чотирнадцять осіб в одній кімнаті, а в тому ще шестеро дітей. А на те все один стіл і двоскрісел...

С. Правдивої оцінки Самчукового твору ще не можна дати, бо ж це тільки перша частина, друга має зватися „Темнотою”, а лише третя правдивим „Остом”.

Б. Це правда! Дай, Боже, щоб автор краще написав далші томи. Як-що можна судити з першого тому, то другий том буде про большевицьке панування на Україні, бо слова „темнота” вживає Андрій після арешту в ЧЕКА, а третій том малюватиме німців, як про це говорить назва „Ост”. Так все ж таки „Морозів хутір” невірно змалював нам нашу боротьбу за волю, це тільки маленькі і до того характеристичні клапти з того всього, що було тоді на Україні.

С. Та в кінці твору вже й Іван, і навіть старий Мороз, бачать, що з ворогом треба боротися, що большевики і білі москалі — це такі самі вороги України.

Б. Так! Але тоді, літом 1919 року зайняли були Київ українські армії, що володіли мало що не цілим Правобережжям, а в романі про це ні згадки.

С. Але були заслабі, щоб тримати здобуте і тому, мабуть, автор про них не згадує.

Б. Може й так! Але тоді Самчуків твір неможна звати твором про українську визвольну війну, ані навіть твором про українську революцію, бо на Україні були тоді не тільки ті „свині із бісами”, що про них автор згадує в мотто до свого твору (і в самому творі також!), але також і сотні тисяч української армії і тисячі українських повстанців, які проливали

кров за нашу політичну і соціальну волю, а не тільки їли, пили і возилися санками по засніжених українських дорогах.

С. Та все ж „Морозів хутір” може бути добрим вступом до того, що буде в другому томі. „Розгортається і набирає розгону страшна незбагнута сила, без початку і кінця, без напрямку і без завдання. Темнота, що розправляє чорні крила над всесвітом і готова його закрити від обличчя сонця”. Це так автор пише про руїницький більшевизм, що сьогодні загрожує світові.

Б. Але автор не показав нам і світові, що саме українці розуміли загрозу більшевизму вже тридцять років тому і вже тоді, єдині і самотні, зачали з ним боротьбу, яку й досі продовжують. Автор не протиставив більшевизмові української ідеї. Один із його героїв, здається Іван, так і каже, що ми ніби то не маємо „ідеї”. А це ж чиста неправда. Українські воляки, що своїми грудьми стримували ворожу навалу, знали добре, за що вони борються. А Самчуков герой, Петро Мороз, професор мистецької академії в Києві, заявляє, що в тому „аніже не розуміє. Він хотів розібратися, але бачить, що таки не розбере”. І далі він каже: „Десять там у Сибірі, кажуть, воєс Колчак, десять там на півночі є ще Юденіч. Десять там на півдні — Корнілов. Десять там на заході — Петлюра. І що ти з цього, брате, зрозумієш?” І це слова ніби свідомого українця—професора високої школи!

С. Автор не винен, що така тоді була наша інтелігенція!

Б. Але його вина в тому, що в своєму творі не показав нам ні одного свідомого українського інтелігента, а такі були на Україні вже і перед 1918 роком.

С. А що ти, батьку, думаєш про композицію роману?

Б. Автор сконцентрував дуже скучно дію біля родини Морозів і замкнув її за плотом Морозового хутора. Це зв'язало йому руки і він не міг згадати ані словом про те, що діялося тоді на Україні. Його герої дуже багато говорять, як вірно це зазначив Кошелівець. Твір розтяглий, його добрий стиліст зібгав би в двісті сторінок, бо Самчук часто повторюється, в нього нема економіки слова.

С. Як би з Гомера викинув усі так звані тавтології, то зник би весь чар старинної епопеї.

Б. Це зовсім інша справа! Ми могли б викинути з Самчукового твору десятки, а то й сотні сторінок і фабула в романі нічого не втратила б. Деякі літературознавці, домагаються, щоб кожний розділ у романі був немою окремою новелою. Що сталося б з „Морозовим хутором”, коли б з такого становища дивитися на нього.

С. Це хіба чи не всіх українських повістей, про це писав Кошелівець у своїй рецензії: „Довгі важкі описи там, де вистачає одного легкого, гіпотетичного штриха.”

Б. От бачиш!

С. Але мені подобається Іван. Він „не може лишити землі. Це для нього Альфа і Омега”.

Б. Про це краще написав В. Стефаник у своїй коротенькій новелі.

С. Ти, як бачу, уменшуєш літературні твори сьогочасних письменників.

Б. Самчук змалював у своєму романі українську визвольну війну майже в карикатурний спосіб, і змінив її до непізнання...

С. А може другий і третій том покаже читачам, що ти помиляєшся.

Б. Дай Боже! Але хиб першого тому вже не зможе направити. В автора є й такі місця в романі, що вказують його хист правдивого прозаїка.

С. Це певно сцена з чекістами на весіллі, та взагалі кінець твору.

Б. Так. Автор повинен забути всі твори, раніше написані, і не повторяти себе самого. Він мусить студіювати середовище, про яке пише, мусить брати за героїв своїх творів живих людей, а не тільки літературні схеми, (його герої, деколи говорять про персонажі прочитаних повістей). Ось я тобі наведу одне речення про Мар'яну: „Увійшла дуже елегантна, чиста і яскрава Мар'яна”. Скажи мені, чи епітет чиста потрібний? та ж це не дивитися в брудних бараках! А що мав би означати епітет „яскрава”?

С. Може автор мав на думці не фізичну чистоту.

Б. В цьому місці тексту напевно ні. А втім, ти пригадуєш собі ту сцену, коли Мар'яна вночі вбігла до кімнати Андрія, а Івана тоді не було вдома.

С. Автор хотів показати стихійну силу молодой жінки.

Б. Нехай і так, але тоді не можна говорити про її моральну чистоту.

С. Це саме зробив Іван, вже одружений з дочкою свого родича Микити.

Б. Знаю, але як це погодити з тою „гармонійністю” його почувань, про яку ми чули вище... Кінчаймо свою розмову.

Бачиш сам, що автор повинен дбайливіше ставитися до своїх творів. Якщо так буде він робити, тоді зможе збагатити наше письменство цінними творами.

С. Може на новій канадській землі це йому вдасться.

Б. Дай Боже!

О. Мишуга

Пропаганда атеїзму під маскою інтерпретації християнства

Недавно появилася ч. 5 журналу „Арка” за 1948 рік у видавництві „Українська Трибуна”, Мюнхен, Дахауерштрассе 9/II. Головний редактор Юрій Шерех, образотворче мистецтво і оформлення Яків Гніздовський, секретар редакції Яр. Славутич.

Майже ціле число присвячене проблемам християнства, зокрема католицизму, літературі, мистецтву, почасти соціології.

В цій статті ставимо собі ціллю розглянути лише одну тему — чи це число журналу є документом позитивного ствердження християнства, чи заперечення його? Всі інші моменти, — літературного, мистецького, редакційного характеру і художньої якості — не зачіпаємо.

Число журналу відкривається вісьма цитатами Т. С. Еліота, Франсуа Моріяка, Поля Клоделя і Грегема Гріна про проблеми християнства і гравою Жоржа Руо „Платок Вероніки” з обличчям в терновому вінці.

Цитати підібрані і скомпоновані так, що вони підносять читачеві і сугерують йому ідею християнства, як соціального, лише земного, фактора, який не немає початку поза землею, християнство, як систему творену людським раціо, а не Богом об'явлену істину. Це твердження, очевидно, не відноситься до цитованих авторів, а лише до редакції журналу, що для означення природи і ролі християнства прибрала першу цитату, якою відкривається такими словами Т. С. Еліота:

„Християнській спадщині ми завдячуємо багато речей, крім релігії. Вона визначила розвиток наших мистецтв; й ми зобов'язані нашою концепцією римського права, яке так сильно спричинилося до формування Західного світу; вона дала нам наші поняття приватної і суспільної моралі. Нарешті через її посередництво ми сприйняли грецьку і римську літературу, що дала нам спільні літературні мірила. Єдність західного світу лежить саме в цій спадщині християнства і стародавніх культур Греції, Риму, й Ізраїлю, з яких ми проз два тисячоліття християнської ери ведемо наш родовід... Т. С. Еліот. „Єдність європейської культури”.

Отже, з Еліота взято означення лише похідної ролі християнської релігії — її соціальну функцію, земну, і поминено, опущено означення самого предмета християнства, як релігії. Подаючи в цій й інших цитатах проєкцію християнства, як звичайного соціального чинника, в дальшому змісті журналу цей „земний” чинник і відповідно трактується.

В першій статті журналу Юрій Косач в нарисі „Золота Тростина” про літературу католицької онови у Франції пише так:

„Вітчизняні спрощувачі, оці „simplificateurs terribles” за висловом Я. Бурггардта, прагнучи високостей християнської поезії, очевидно спрощують всю проблему. Консерватизм форми, церковницька екзальтованість гадано, горня тематика. Під цією декларативно-зовнішньою християнськістю (радше — конфесійністю) криється здебільша облуда святенника, модникування газетного лірика, або ж, у кращому випадку, — наївність провінційного буржуа, що, — як тривога, то й до Бога — святебними римами хоче заклясти демона доби воєн і революцій. Ще Юрій Ліпа глузливо оцінював оту легкість літературщини ad hoc: ось поети, волонтаристи, ось марксисты, ось і тартюфики. Озброїться біблійно-літургійною лексикою, бомбастикою лжеєремії, медвяною солодкістю сюсюкал — це так легко. Але з християнською поезією це має надто мало спільного. Усякий (зокрема у малокультурних і безтрадиційних суспільствах) нахил до бойового тону християнського мотиву неминує вестиме до перебільшеного догматизму, моралізаторства й утилітаризму, себто до явищ, які поетичну субстанцію творчости відсуватимуть, або затемнюватимуть в інтересі тез і абстракцій.

Зовсім інакше є серед західних суспільств, зокрема у Франції. Християнська, (точно беручи, католицька) поезія там зовсім не означає цілковитого підпорядкування догмі. Вона може бути, й у яскравих випадках буває навіть суцільним конфліктом з догмою й тільки в остаточному завершенні знаходить шлях до поєднання. Звичайно, тут не маємо на думці пересічних виразників руху тзв. Католицької онови в літературі, що є великою мірою, не так мистецькою, як світоглядово-політичною реакцією окресленого відламу французької спільноти. Цих пересічних сірих, але поготів потрібних воїнів за духове оновлення в дусі католицизму, Емануель Мунье, сам — католик, називає „католиками арієргарду”. Бойова релігійна свідомість, практикування віри, чітка підпорядкованість томістиці й догмам, врешті певна постава супроти суспільно-політичних проблем, а далі — плекання окремих естетичних норм, все це, звичайно, в перспективах великої й високоякісної творчости, потрібне. Все це може й повинно бути, або вже є засягом діяльності сугубо конфесійних літераторів. Вони потрібні для стрункої системи всесвітнього католицизму так само, як і пересічні сільські священики-кюре.

Але водночас з поглибленням бойового змісту онови, що еволюціонує в напрямі все рішучішої участі в світовому дебаті ідеологій і соціальних

рухів, питання догматизму й утилітаризму, зокрема на мистецько-літературному секторі, втрачає свою гостроту. Християнскість (католицькість) у доменах письменства, театру, образотворчого мистецтва, це передусім проблема культури. Бо ж і католики не заперечують твердження В. Гюго, що „література це культура (civilisation у французькому розумінні означає культуру). А якщо культуру розуміємо, як інкарнацію **систем вартостей**, тобто діалектично, то „католики авангарду”, послідовно, визволяють себе від проблем вузько-конфесійних і догматичних, як неістотних для кінцевої, універсальної мети католицизму. Саме тому Франсуа Моріак, передовий католицький письменник Франції, незвичайно сміливо й навіть еретично, виступає проти надмірного панування філософії в письменстві. В антитезі до свого попередника католика — романіста П. Бурже, який вітав у письменстві моралізаторство, Моріак домагається не „виховного моралізування”, а тільки й насамперед „людської правди”.

У другій статті Володимира Кримського „Жорж Бернанос” і проблеми нашого часу”, в останньому її абзаці (стр. 12) написано так:

„Бернард Шов сказав: „Диявол, щоб урятувати людину від нападів справжньої християнської віри, зробив їй ін'єкцію малих доз християнізму”. В цьому цинізмі старого криється однаке глибока правда: немає гіршого, як половинчасті люди, в яких не розібрати, де добро, де зло, немає шкідливого для церкви, як безпринципність, як м'якушева порода визнавців. Це саме стосується й до народу. Якщо вірити в Бога — полум'яно, якщо ні — то по-диявольськи проклясти. Середини немає. Середина — це відкрити дорогу для ворогів. Це здавати свої позиції. Це зрада”.

Правда, до цієї статті в „Арці” редакція від себе додала ремарку: „В частині статті, де Шановний Автор говорить про українську еміграцію, Редакція вважає його думки за дискусійні”.

З точного змісту цієї ремарки виходить, що не вважає дискусійним цитованого уступу, бо в ньому не згадано „про українську еміграцію”.

Цитована стаття В. Кримського стверджує інтегральну догматичність християнства в усіх без винятку проявах його в житті людини, бо, як сказано в Святім Письмі: „Хто не є ні холодний, ні гарячий, вирине того Господь з уст своїх”.

Нас не цікавить, чи Юрій Косач й свого товариша по журналу В. Кримського з його приведеною цитатою, зачисляє до „вітчизняних спрощувачів”, „малокультурних і безтрадиційних суспільств”, якими він починає перший абзац приведеної вище довгої цитати, а обмежимось лише до аналізу його стверджень, діаметрально-протилежних В. Кримському і християнству.

В першому абзаці цитованого уступу в словах: „усякий..” і до кінця фрази й уступу твердить, що в християнській поезії стан, при якому **християнський догматизм може відсовувати, або затемнювати поетичну субстанцію в інтересі тез і абстракцій**, тобто християнських догм. Таким чином, за Косачем, в „справжньому” християнському мистецтві існують два рівнорядні компоненти — догматизм „тез і абстракцій” і „поетична субстанція”, які взаємно між собою змагаються. Цей висновок Ю. Косач цілком підтверджує, кажучи „християнська поезія зовсім не означає цілковитого підпорядкування догмі... вона буває навіть суцільним конфліктом з догмою і тільки і в остаточному завершенні знаходить шлях до **поєднання**”.

До поєднання — з чим? з „поетичною субстанцією”?, яку в конкретнішому окресленні цитований тут же В. Кримський називає „дияволом”?

За Ю. Косачем саме поєднання Бога з дияволом є стрижневою ідеєю християнської поезії, бо твердження В. Кримського: „Якщо вірити в Бога — полум'яно, якщо ні, то диявольськи проклясти” в інтенціях філософії Ю. Косача є „сіривою церковною екзальтацією”, „біблійно-релігійною лексикою”.

Співжиття і співдіяльність Ю. Косача і В. Кримського на двох суцідних листках „Арки” об'єднує і мирить головний редактор Юрій Шерех, який свого часу на сторінках ч. 3 збірника МУР в статті „В обороні великих” (у нього ще є й „оборона малих”) в розділі під мотто Тичини: „Молюсь не самому духу, та й не матерії”, запитує „Матеріалізм? Ідеалізм?”... і відповідає: „...вони обидва (матеріалізм і ідеалізм) виявили себе безнадійними банкрутами перед пізнанням складності життя, як ми його сприймаємо і розуміємо”. А на дальше питання: „коли не те й не друге, то що?” — Ю. Шерех відповідає:

„Слово мають філософи — фахівці. Але ті філософи-фахівці, які не перебувають в полоні завчених слів, дефініцій і схем”. Так Ю. Шерех граційно ухиляється від „невеликої людини” з відповіддю на філософську проблему... щоб засісти редагувати журнал „літератури, мистецтва й критики” і спокійно провадити роботу по пропаганді „поетичної субстанції”, яка конфліктує з християнськими догмами, в „справжнє” християнських літературі і мистецтві, в додатку католицьких.

Ю. Косач в третім абзаці приведеної цитати так і пише:

„А якщо культуру розуміємо, як **інкарнацію системи вартостей** (розрядка автора О. М.), тобто діалектично, то „католики авангарду”, послідовно, визволяють себе від проблем **вузько-конфесійних і догматичних, як неістотних для кінцевої, універсальної мети католицизму**”. (Підкреслення наше О. М.). Саме тому Франсуа Моріак, передовий католицький письменник Франції, сміливо й навіть еретично, виступає проти надмірного панування філософії в письменстві”.

Ми думали й думаємо, що християнське, католицьке й не католицьке мистецтво, з різною силою внутрішнього напняття і мистецької (фахової) досконалості, відтворює **SAME вічні і незмінні догми християнської філософії** в їх конфлікті з „поетичною субстанцією” — дияволом, бо всяке мистецтво є завжди лише засобом висловлення певної філософії, а не „мистецтвом для мистецтва”. Тому всяке мистецтво в своїх основах є догматичне.

Ю. Косач сам прекрасно це знає й розуміє, але нас намагається переконати в протилежному, а саме в тому, що „католики авангарду” Франції саме стремлять до адогматичності християнського католицького мистецтва, бо це, мовляв, не відбігає від кінцевої універсальної мети католицизму.

Таке твердження нічого спільного немає ні з фактичним станом справи, ні з тенденціями, які панують в католицькому світі Франції. Багато разів згадуваний в статті Ю. Косача французький католицький письменник Поль Кльодель написав новелю „Юда”, в якій дає прекрасну синтезу „поєднання” догм християнства з „поетичною субстанцією” і розкриває образ носія ідеї такого „поєднання” Юди.

Ю. Косач, аби довести ідею „поєднання”, посилається на Франсуа Моріяка, який, за довільною передачею Ю. Косача, „ніби то” незвичайно сміливо і навіть еретично виступає проти „**надмірного панування філософії в письменстві**” (Підкреслення наше О. М.). Така метода доказу, делікатно висловлюючись, є звичайним пересмикуванням карт: на захист те-

зи про звільнення католицького мистецтва від (християнського) догматизму, за вуха притягається аргумент про обмеження панування філософії в письменстві. Ю. Косач (це нам відомо не від нині) за віддогматизацію християнського письменства (і не тільки письменства), а Ф. Моріак за мистетизацію письменства, за вилучення з нього і обмеження філософського резонерства. Цілком очевидно, що віддогматизація письменства від християнських догм, так бажана Косачеві, нічого спільного не має з відрезонерствуванням християнського письменства, зі звільненням його від формалістичної схоластики, що має на думці Ф. Моріак (в довільній передачі Ю. Косача).

Ю. Косач, будучи послідовним, так означає трагедію людини в християнському окцидентальному світі:

„Зміст трагедії в окцидентальному християнському сенсі — це людська можливість протиставитись Богові, вести навіть проти Нього й Його ласки безвиглядну боротьбу. Світ, кермований Богом, ласкою й любов'ю Його, первісно не знає трагедійного моменту. Щойно здатність людини позбавити себе ласки, — отже гріх створює трагічний конфлікт. Кожна християнська трагедія, є проте, дискусія богоборної людини з Богом. Вибравши гріх, людина піддає себе Божому Судові, який й вивершує трагедійність, так, що людина, якою б грішною не була, в результаті все одно повертається до джерела правди”...

За інтерпретатором окцидентального християнства Ю. Косачем, в цьому християнстві немає проблеми добра і зла, а є „дискусія богоборної людини з Богом”, є не „повстання проти Бога”, а „протиставлення Богові”, не антитези „повстання і покора”, як формула відносин людини до Бога, а синтез двох рівнорядних категорій: „протиставлення-поєднання”.

Др. Донцов в недавньому своєму рефераті „Хрест проти диявола” сутність окцидентально-християнської трагедії висловлює словами не християнина Горація:

„Коли корились ми богам —
І нам корився світ...”

бо — за словами того ж Горація, — коли повстанеш проти божества, то воно, розгніване, покарає бідами. „Окциденталіст” Горацій свою культуру ніяк не розумів, як „дискусію” з Богом, а лише, як „або покору, або бунт”, за його поняттями, Бог не вступає з людиною в „дискусію”, а за дискусію” карає.

Для Ю. Косача не існує того факту, що два розбійники, які були розп'яті по обох боках Христа, стали перед Богом з різними позиціями: Христос простив і розбійника, як той покався, але нерозкаянному не дав прощення.

В цьому образі єдиний зміст трагедії людини-християнина. Її спасіння в її руках, а за Косачем „всьо равно” — „який би ти грішний не був, все одно, без твоєї волі, повернешся до джерела правди”.

Це „всьо равно” для грішника розкаянного і нерозкаянного перед Богом приводить Ю. Косача до таких філософічних реплік (стр. 7):

„...Недавно обурювався один із наших ідеологів передучорашнього дня, як можна поєднувати гуманізм із християнством! Не лише Ф. Моріак поданими словами, але й такі католицькі філософи, як Ж. Марітен, або Е. Муньє, стверджують, що християнскість це й є гуманізм”...

Це мимоволі нам асоціює пропаганду духовних друзів Ю. Косача, які в двадцятих роках у своїй бруковій пропаганді твердили: „Христос бил первим коммунистом, а попи испоганили его науку, а потому... бей попов”.

Ми нагадуємо Ю. Косачеві твердження неназваного ним ідеолога передучорашнього дня, як воно звучить в оригіналі:

„Гуманізм, що в принципі не визнає абсолютних норм моралі, є формою атеїзму, який, спекулюючи термінами **зовнішньо** наближеними до християнських, веде боротьбу з засадами християнства зсередини” (підкреслення наше О. М.).

На стор. 10 в тому ж числі „Арки”, в статті В. Кримського з аналогічного приводу написано так:

„Ширяться намагання — релігію заступити гуманізмом. Проти цього виступив письменник-соціаліст І. Сільоне, **знаний і вислів Честертон**, **що порівнювати релігію до гуманізму — це так само, як річку до багна...**” (підкреслення наше. О. М.).

„Передучорашній ідеолог” назвав гуманізм атеїзмом, тобто чимось протиставним християнству. Співтовариш Ю. Косача по „Арці” В. Кримський разом з Честертоном порівнює релігію і гуманізм з „річкою і багном”.

Чи й вони — В. Кримський і Честертон „передучорашні”, „вітчизняні спрощувачі” і „герої бляшаних фраз”, як висловився в іншому місці другий автор цього ж числа „Арки” — Гр. Шевчук в другому місці (в часописі „Українські Вісті”)?

Чи може головний редактор Ю. Шерех не помічає, як в одному місці свого журналу доводить, що „біле є чорне”, а в другому навпаки? І помічав, і знає, і розуміє, бо він вже давно відповів на це питання: „Матеріалізм? Ідеалізм? — Чепуха — вони оба безнадійні банкроти”, а Гр. Шевчук йому допоміг — скоментував: „а носії цих проблем герої бляшаних фраз”.

Для чого ж потрібна ця мутна вода розведена в „Арці”? А для того, щоб ловити карасів в роді В. Кримського, який забув, що „блажен муж, іже не іде на раду нечестивих”, а через таких карасів „Арка” заарканує в своє „гуманістичне багно”, парафразуючи Честертон, других багатьох карасиків.

Жюль Банда, французький есеїст, жид (не християнин) написав французькою мовою книжку „Зрада клерків”, в якій він каже: „Клерки (інтелектуалісти) затратили сьогодні свою високу ціль — вести до правди, та за копійку зрадили народ, що його мали б вести до правди”.

З цього ж приводу, згадуваний в ч. 5 „Арки” англійський поет, журналіст, в ширшому сенсі християнський інтелектуаліст, пише так: „...Звичайний злочинець є лиха людина, та принаймі є вона рівночасно умовно добра людина. Вона (ця людина) каже, що коли тільки усунути деяку перешкоду — наприклад, багатого вуйка, тоді вона готова прийняти світ і славити Бога. Злочинець — це реформатор, але не анархіст. Він хоче очистити святиню, та не зруйнувати її. Натомість шкідник — філософ хоче не перемінити річ, а знищити, знігілізувати її... Сучасний світ затримав усі ці частини поліційної практики, тиранські і надміру жорстокі, ограблювання прощаків, шпіонування нещасливих. А поминув найгідніше для поліції діло: карати великих державних зрадників і великих церковних єретиків. Я ж завжди маю сумнів у тому, чи маємо ми право, коли цих не караємо — карати когонебудь взагалі?”

(Обидві цитати подано за журналом „Життя і слово” ч. І. Інсбрук).

Але ж внесенню такого роду думок з західнього світу в український еміграційний світ поставлено „ферботен” Шерехами і Косачами, а на сторожі цього „ферботен” поставлено ліцензовану пресу, яка для власних невігласів назве ці ідеї „передучорашніми”, „модникуванням”, „церковною екзальтованістю”, „наївним провінційним буржуа”, що „святебними римами хоче закласти демона доби воєн і революцій”, як деклямує за Леніним-Сталіним-Марксом-Енгельсом Ю. Косач.

І хоч він у своєму нарисі, радше бедекерові з французької католицької літератури нагромаджує силу імен, цитат, умовиводів і висновків, от хоч би в роді такого:

„Бернанос — ідеолог реформи християнства, його активізації. Його „внутрішня візія дійсності” — злий диявольський світ облуди, брехні і насильства. Єдиний вихід — войовнича церква і готовість вірних до „хресної муки й до полум’я”, та читач вже знає з цитованого вгорі, що це „пересічний сірявий” „католик арієнгарду” і не він веде католицький світ і літературу”.

В такій preparatoції і перестановці „арієнгарду” і „авангарду” колись ми читали з советської преси в фрагментах і уривках націоналістичну ідеологію Д. Донцова на Україні, але читачі „арієнгарди” і „авангарди” міняли місцями. Це стверджує й сам Ю. Косач на стр. 5, згадуючи про Хвильового і М. Куліша, коли каже, що вони були українськими письменниками, але він, Косач, не доказує правди до кінця: Хвильовий (щодо М. Куліша ми сумніваємось) попав в „арієнгард” „загірної комуни”, а коли це зрозумів, усвідомив і вернувся в „авангард” національної України, то для його особисто це було вже запізно — він опинився з переламаним хребтом, духово і фізично. Як християнин вважаю, що Хвильовий тягару Христа свого просвітління не виніс до кінця своєї Голготи і заломився, коли застрілвся. Він був неодиноким; трагедія Хвильового була трагедією не одної української людини, але від того Хвильовий не стає ще прапором ідей української літератури, а лише мементом для неї. Щодо Миколи Куліша, то нам здається, що він й не попадав в чужі „арієнгарди”, щоб потім перешиковуватись на українські „авангарди”, а від початку й до кінця належав, з більшою, чи меншою виразністю, до українського авангарду.

В. Кримський моттом для своєї статті „Жорж Бернанос і проблеми нашого часу” вибрав слова Ж. Бернаноса:

„Велике нещастя цього світу не те, що на світі є невіруючі в Бога, але те, що ми літеплі християни”.

Як згадано вище, редакція журналу думки автора про українську еміграцію вважає за дискусійні.

При перегляді цілої статті, ми нашли лише одне місце в цілій статті, де згадана українська еміграція, думки про яку редакція вважає за дискусійні. Це місце звучить так:

„Одна з основних недуг українського еміграційного життя, — безперечно, брак принципів в усіх ділянках нашого індивідуального та суспільного життя. Але ця недуга питоменна високою мірою теж і не еміграційним середовищем, і не українським. Здається, сьогоднішня днина тим і характеристична, що проти ясно окресленого, войовничого та безкомпромісового діалектичного матеріалізму та його реалізації в політиці, не стоїть на другому боці нашого життя сила, що так само рішуче боронила б свої позиції, і то не лише в обороні, але ще більше в наступі. Від деяко-

го часу цю прогалину має виповнити, **здається**, католицька церква, християнська віра". (Підкреслення наше О. М.).

Отже В. Кримському, християнські інтенції якого в статті не викликають сумніву, **„здається”** лише, **„що від деякого часу”** християнська віра, через розбудовані на основі її догм соціальні інститути, врятує людство. Автор статті В. Кримський через своє **„здається”** лише **припускає**, що християнство врятує людину і людство. Редакція „Арки” йому притакує — „так, це питання дискусійне”. Чому ж би після того спільного висловлення згоди В. Кримського і редакції про те, що питання про врятування Європи, України і світу лише на шляхах християнської онови є **дискусійним**, не засісти за одним столом з віддогматизованими християнством Ю. Косача в попередній статті?

Чи не тонким сарказмом звучить приведене вгорі, перед статтею В. Кримського мотто-цитата Ж. Бернаноса? Чи не В. Кримського мав на увазі Ж. Бернанос, кажучи про „літеплих християн”, яким лише **„здається”**, що їх врятує Христос і віра Христова?

„На диявола хрест, на неприятеля шабля!”, як мотто до свого реферату „Хрест проти диявола” приводить Др Д. Донцов — слова полковника Єрмоленка з часів Богдана Хмельницького. (Реферат прочитано в Торонто, Канада 22. лютого 1948 р.).

Для В. Кримського **лише здається**, що на диявола діє хрест, а для Ю. Косача (проти чого редакція дискусійних застережень немає жодних) взагалі не існує проблема „хреста й диявола”, а є боротьба людини з Богом, дискусія з Богом.

Др. Д. Донцов не знає **здається**, бо знає „так-так” і ні-ні?, бо що більше того, те від злого” і за те його так люто ненавидять і опльовують Косачі, Шерехи, еднаючи собі „тоже християн”, яким **„здається”**.

В дальшому викладі статті В. Кримського є багато чудесних місць, як от цитоване вище місце з Честертона про християнство і гуманізм, як про річку і багно. Або ще:

„Не оборона, а активна постава до життя. Це сьогодні конечне. Заховатись за оборонними лініями не можна.”

Хіба ця фраза не відповідає висказаній вгорі в тому ж рефераті Д. Донцова мислі?:

„Християнство — це не рожева водичка гуманности і доброчинности, це релігія войовників Христових, які не уникають конфліктів, не „за хрести ховаються від сатани” (Шевченко) лише борються з ним під знаком Розп'ятого”.

Так, відповідає, скаже читач. Але в чому справа, про що пря?

Про „маленьку, деталь — В. Кримському все це **лише здається**, що Україну врятує християнство, а Д. Донцов твердить: „На путь спасіння виведе нас тільки велика ідея **боротьби за християнізацію України**”, Європи і світу. Так, як Д. Донцов, вірить і думає і цитований В. Кримським Ж. Бернанос, Дж. Честертон і другі автори.

Золоті слова каже В. Кримський:

„Червяк точить інтелектуала не менше, як дрібного буржуа, французького Дюпона, німецького Макса, українського „здеклясованого інтелігента”... Інтелектуал, який втратив в серці віру в Бога, який може і відвідує щонеділі церкву, але немає віри, немає почуття християнської принциповости, цей інтелектуал відкриває дорогу поневолювачам нороду”...

Чи не є отим червяком, що точить душу інтелігента, його **здається**, що ставить всю проблему ролі християнства для людства в його сучасну (і в усяку добу) під сумнів, на дискусію? І чи не цей червяк об'єднує Ю. Косача, Ю. Шереха, для якого „все плюральне”, з В. Кримським, для якого „здається не плюральне”, на що Ю. Шерех милостиво подає „це в усякім разі дискусійне” і на тому врадований В. Кримський погоджується, бо їх об'єднує один червяк, який у одного виїв душу, а у другого шашлює.

В розглянутих статтях яскраво виступає ціле обличчя журналу, решта матеріалу в ньому поміщена, в більшій, чи меншій мірі, включаючи й матеріальне оформлення, до того допасована:

„Авангардне” християнство, зокрема католицизм, йде по „правильному” шляху віддогматизації в уяві Ю. Косача і його редактора. В. Кримським, **яким здається**, що католицизм все таки повинен би бути догматичним в ділах віри і дії, милостиво дозволяють сумніватися і ставлять це **здається** на дискусію, чим Кримські страшно вдоволені („наші сумніви друкуються рядом з безсумнівним Ю. Косачем!”), а „ідеологів передучорапного дня, які ставлять „хрест проти диявола” віддають анафемі”, як „сірйавих, вітчизняних спрощувачів і облудних святенників”.

Такий ідеологічний стрижень подано українському читачеві в ч. 5. журналу „Арка”, як стрижень сучасної християнської Європи, до якого вона прагне.

В. Щербаківський

Олекса Повстенко: Історія Українського Мистецтва, ч. I, Нюрнберг-Фюрт 1948, ст. 55—50 табл., 4^о.

Видання дуже гарне, гарна обгортка з графічною оздобою, роботи самого автора. Ілюстрації розміщені з великим смаком. Деякі з них уже досить відомі, деякі з'являються в українській науковій літературі вперше. Як, напр., фотографії херсонеських руїн і розкопів, пляни дому в Ольвії, перекрій і плян гробниці в Горіпії (Анапії), фризи бронзових кадил, керамічний орнамент Л. Чикаленка тощо.

Текст написано легко й цікаво. Спочатку спинюся на деяких недоглядах, передусім коректурних помилках: на ст. 10 — с. Евлінка, а треба Евмінка; на ст. 41 стоїть „на Васютинській горі”, а треба на Васюринській; або на ст. 40 „нікопільська ваза, знайдена в Чортомлику”, а треба в Чартамлику, бо **Чартам** це по-турському значить щука, а Чартамлик це „щука ріка”. На Чортомлик, перевернув цю тюркську назву наш народ, посвоєму її зукраїнізувавши.

Помітна непослідовність у класифікації мистецтва. Так, напр., в одному місці автор говорить про чуже мистецтво на Україні, грецьке, чи інше, а в другому, згадуючи про кам'яні баби і тзв. збручанський Світовид, не зазначає, що це теж чуже мистецтво. Проте це не так хиби, як справа погляду автора на територіальне мистецтво. Також джерела, що ними користувався автор, далеко неоднакової вартости, та це залежить безперечно від тих умов, в яких ми тепер усі перебуваємо. Але, на жаль, це примушує нас ставитися з деякою обережністю до ілюстрацій, поміщених у цьому випуску. Слід було ставляти під рисунками ім'я авторів і назви їх

праці, бо тоді читач міг би орієнтуватись, яким ілюстраціям можна вірити, а до яких треба ставитися *cum grano salis*.

Так, напр., автор серед своїх джерел наводить *Monumenta Architecturae Ucrainae* В. Січинського. Це видання має дуже претенціозну назву і, хоч було в свій час дуже рекламоване, не відповідає своєму змістові. Назва Монуменнта вимагає, щоб рисунки відповідали дійсності, були провірені в масштабі і пропорціях частин, по змозі паралельно з представленими фотографіями та з точною вказівкою на джерела. А в Монуменнтах Січинського пропорції зовсім неправильні, в деяких випадках це відразу впадає в очі, і не вказані джерела, якими він користувався. Отже для серйозного користання ці Монументи не годяться. На це вже звернув був увагу покійний проф. Д. Антонович.

Слід сподіватися, що в дальших частинах своєї „Історії” п. Повстенко зважатиме на завваги, та подасть додатково джерела ілюстрацій 1-го випуску. Бажано також, щоб автор нумерував рисунки, бо без того не можна буде покликуватися на його цікаву працю. Годилося б йому вживати й відсилачів для вказівки джерел, на яких основує те чи інше своє твердження, надто, коли протиставить два, або більше поглядів. Тоді неодмінно треба точно зазначати авторів та їх праці і навіть сторінки, звідки взята дана цитата. Так, напр., на ст. 20 читаємо: „найновіші археологічні відкриття виявляють факти використання наших копалень мідної та залізної руди і в добі енеоліту (останні розкопи в Константинівці)”. Це дуже велика новина, що в енеоліті наші люди здобували залізну руду. Цікаво знати і автора розкопів і методи його дослідів, щоб справдити цю вістку, бо в енеолітичній добі відоме було тільки метеорне залізо і то лише в Єгипті: з нього вироблялися дорогі дрібні речі.

Треба сказати, що вибір ілюстрацій назагал дуже вдалий, а деякі з них навіть цікаві. Так, напр., на ст. 51 дуже цікавий образок „Присяга князя Ігоря і його дружинників перед образом Перуна” (з Кенігсберзького літопису)”. Мусимо звернути увагу на ст. 55, де сказано: „Ріпіді, або тзв. сонця”. Ріпідами звалися власне не зображення сонця, а віяла. Всі коректурні й друкарські помилки 1-го випуску слід виправити, а поправки долучити до 2-го випуску. Бажано також, щоб у дальших випусках такі недоліки не повторялися, а тоді видання буде мати більш європейський характер і виграє на науковості. В усякому разі, не вважаючи на зазначені дрібні недоліки, 1-ий випуск праці п. Повстенка свідчить про нього, як про визначну наукову силу. Він є автором цікавим, має у своєму розпорядженні багато наукового матеріялу і то доброго, і, не вважаючи на незвичайно тяжкі обставини, в яких перебуває, робить добре діло. Видно він має багато енергії і впертости, має здібності й знання, а до того є добрим рисівником, про що свідчать його рисунки, то можна сподіватися, що доведе свою працю щасливо до кінця. Думаю, що завважені мною недоліки в дальших випусках своєї праці автор виправить і в результаті ми дістанемо дуже гарну і корисну книжку про українське мистецтво.

На видавничий фонд Літературно-Наукового Вісника поступило:

- 1) Конюх Дмитро 10 МН., 2) Кокодинський Л. 10.—, 3) Підгайний В. 5.—, 4) Підгайний Б. 5.—, 5) Бойченко О. 5.—, 6) Добрянський В. 5.—, 7) Фідченко Іван 5.—, 8) Турчин О. 5.—, 9) Москалюк Федір 5.—, 10) Никитченко Панас 5.—, 11) Климків Федір 2.50, 12) Курило Євген 5.—, 13) Шаровський В. 5.—, 14) Волос М. 5.—, 15) Петрів Г. 5.—, 16) Сидорак В. 5.—, 17) Пурий Р. 5.—, 18) Пурий І. 5.—, 19) Заяць Б. з Бельгії 1 ам. дол.
-

Authorized by Hq. EUCOM, Civil Affairs Division. Authorization No. UNDP 221.

Druck: Mittelbayerische Zeitung, Regensburg.

Літературно-Науковий Вісник

Адреса Видавництва:

⑬b München 26., Schliessfach 32.
GERMANY

В інших краях ЛНВ можна замовляти в заступників:

Англія:

Evhen Harasymczuk
N. S. Wing-Hostel
Leighton-Buzzard
Beds. (Site 11, N. 318)
Gr. Britain

Аргентина:

Jaroslau Trakalo
C. Ascasubi Nr. 330
Wilde F.C.S. Avellaneda
Buenos Aires
Rep. Argentina

Бельгія:

Mgr. Pryszlak Jaroslau
25 rue de l'Industrie
Bruxelles 4
Belgique

Венесуеля:

Ostap Sigerycz
Barquisimeto Correza 19/2
Venezuela-America del Sur.

Голяндія:

Prof. Borowskyj M.
Beethovenstr. 10
Amsterdam
Niederland

Канада:

Mrs. Mary Voluhatuke
P. O. Box 67
Swan Plain
Sask. Canada

Китай:

Mr. John W. Sweet
P. O. Box 4098
Shanghai
China

U. S. A:

Wolodymyr J. Kowal
72-6-7th Street
New York 3. N. Y.
U. S. A.

Туніс:

Dr. Sawczak Wolodymyr
Boite Postale 15
Ain — Drah am
Tunisie (France), Africa

Франція:

Julian Zablockyj
26 Rue de Montholon
Paris 9-e
France

Швейцарія:

Prokop Roman
Transitfach 1376
Bern
Schweiz

Швеція:

Skobowycz Bohdan
Alingsasvagen 26
Hammarbyhöjden
Stockholm
Sverige

Ціна цього числа у кольпортерів і заступників 4- нм. При оплаченому замовленні у Видавництві 3- нм. За кордонами Німеччини 1 ам. доляр або рівновартість в місцевій валюті за існуючим курсом.

Редактор В. Шульга.

